ИЛЛЮЗИЯ

ISSN 0207-642 X

5

1989

ИЫЛДЫЗ

ЭКИ АЙЛЫКЪ
ИЧТИМАИЙ-СИЯСИЙ
ВЕ ЭДЕБИЙ-БЕДИИЙ
ЖУРНАЛ

Озьбекстан ССР Языджылары бирлигининъ органы

5

1989

СЕНТЯБРЬ
ОКТЯБРЬ

ОНУНДЖЫ
СЕНЕ ЧЫКЪУВЫ

Баш редактор
АЙДЕР ОСМАН

Редколлегия:
Миразиз АЗАМ
Сервер АРИФОВ
Аблязиз ВЕЛИЕВ
Зиядин ДЖАВТОБЕЛИ
Борис ТИХОМОЛОВ
Зарема ТРАСИНОВА
Нузет УМЕРОВ
Эмин УСМАН
Риза ФАЗЫЛ
(месуль секретарь)
Миад ХАКИМОВ
ЧЕРКЕЗ-АЛИ
(баш редактор муавини)
Урие ЭДЕМОВА

КРЫМСКИЙ ГОСУДАРСТ ЫЙ
ИНДУСТРИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
ИНСТИТУТ
БИБЛИОТЕКА

Гъафур Гъулам адына эдебият ве саньат нешрияты

МУНДЕРИДЖЕ

ИБРАИМ ПАШИ. Узюльген зынджыр. Роман 3

Тувгъан топрагъым — иджат чокърагъым 35

ВАСФИЕ КЪЫПЧАКЪОВА. Сагъындым коюмни. Ылдыз десем... Догъгъан кунюнъе. Ягъ, ягъмурым! Сачларым. Айнен кунеш. Мен къадыным. Шиирлер 36

АЙДЕР ОСМАН. Таныш козьлер. Повесть 39

ИЗЗЕТ ЭМИРОВ. Алтын тойгъа давет. Очерк 60

ГУЛИЗАР ДЕРМЕНДЖИ. Айвасыл огълу. Поэма 65

БАБАЛАР ШУРЕТИ ИЗИНДЕН

Къоркъу бильмез разведкаджы 71

БЕКИР ОСМАНОВ. Отряднынъ дженкявер куньлери 74

САНЬАТ

РЕМЗИ АЛИМОВ. Бахт къушу пешинден. Очерк 96

ЭДЕБИЯТШНАСЛЫКЪ

РИЗА ФАЗЫЛ, САФТЕР НАГАЕВ. Къырымтатар эдебияты тарихына бир назар 108

ЭДЕБИЙ КАЛЕНДАРЬ

Абдулла Къадирий. Догъгъанына 95 йыл толувы мунасебетинен . 136

Ольмез шаир. Хамид Алимджаннынъ догъгъанына 90 йыл толувы мунасебетинен 138

ХАЙЫРЛАЙМЫЗ!

Араретли юрекнинъ ышыгъы. Языджы Тимур Пулат 50 яшында . 140

ЧЕРКЕЗ-АЛИ. Озьбек достума 142

Аблязиз Велиев 50 яшында 143

© «Ылдыз», 1989

Ибраим Паши

Узюльген зынджыр

Роман

1

Боралиевнинъ кейфи ёкъ эди. Янъычыкъ цех башы Дудиннен даваласты. Шимди юрегини шек-шубелер тырнамакъта. О, бу чекишювлерни, истирапларны юрегине якъын алды. Башкъа тюрлю яшап оламай, виджданы къабул этмей. Цехтеки агъыр вазиетнен аслы разы дегиль. «Ёкъ, Иннокентий Сергеевич ишни тюзетип оламайджакъ, эр шей анълашылды, — деп фысылдады о. Цех кунь-куньден баш ашагъы чукъургъа ювarлана. Занымджа, бу вазифеге Байджановдан ляйыкълысы ёкъ. Мен анълап оламайым, ничюн первасызлыкъ косьтеремиз. Нени ве кимни беклеймиз? Вакъытны созып отурмагъа артыкъ аджет къалмады. Мен бу ишке Рауф Нариманович теклиф этем. Эгер ишни беджереджек киби истидатлы башкъа аркъадашлар олса, мен о теклифке къошулырым».

Директор раатсыз тюшюнджелернен мемуриет бинасы огюндеки багъчагъа атлагъанда, секретарь къыз Мухаббатнынъ сесини эшитип токъталды.

— Мамеди Алиевич, — деди къыз, — саат дёртте сизни шеэр партия комитетине чагъыралар. Наджметдинов шахсен озю телефон этти.

Мухаббат бу хаберни ичерики радиоузел вастасынен бильдире биле эди, лякин о буны мунасип корьмеди, цехке кельди. Бу, шубесиз, яш къыз ичюн эглендже эди. Кунь бою одадан чыкъмай, кунеш ярыгъы корьмей, де адамларны ичери давет этмектен, де озгъармакътан, я да язы машинкасы башында отурмакътан безген къызгъа, бу кезинти бир зиярет эди.

Боралиев багъчалыкътан адымларкен, къадифе чичеклерини бурунына якъын кетирип къокълады ве бир ань артына, огюне долана башлады. Июнь кунеши орталыкъны джумертликнен къыздыра эди. Янашадаки арыкътан акъкъан арыныкъ сув ташларгъа, когетлерге, къабугъы сыдырылгъан агъачларгъа урунаракъ, шувулдай эди. Директор кейфсиз экенде бу ерлерге келип, салкъын тереклер тюбюнде раатланмагъа, эфкярыны дагъытмагъа, даа олмагъанда, зарур ишлерни тюшюнмеге севе эди. О, мында кендисини гъает сербест, тендирист дуя. Кимсе ойланмагъа кедер этмей. Амма бугунь дегени киби олмады. Цехтеки перишанлыкъ, Дудиннинъ дёнюмсизлиги ве ниает, апансыздан бу чагъырув, юрегини къытыкълап турдылар. Сабырсызланмагъа эсас олмаса да, базы уйгъунсызлыкълар раат кунь кечирмеге кедер эте эдилер.

Завод осал чалышкъан ишханелерден дегиль. Буны кимсе, атта Боралиевни севмеген, онъа эр адымда чалтаякъ къоймагъа тырышкъан, куньджи Моллаев киби адамлар дахи инкяр этип оламайлар. Инкяр эткенлери такъдирде де, ялынъыз ачувдан, зайыфлыкътан, я да пакъыллыкътан япалар. «Сёгеджеклерини билем, юрегим шай дуя. Тедбирлеримизнинъ базы мадделерини бегенмедилер. Бригада эсабынен чалышувда формализмге ёл беремиз. Джаным, тек бизми? Подряд эр кес ичюн козьбояма

ишке олды. О, озюни бир вакъыт акъламады. Буны кимсе гизлемез. Эписини Моллаев къарыштыра. Къальби темиз дегиль, кератанынъ. Ачувлангъанынынъ себебини де билем. Заводгъа эмджесининъ огълуны ляйыкъ корьген эди. Мени ёлладылар. Шимди эр адымда мени чимчеп алмагъа тырыша. Амма мерамына иришип оламай. Энди чокъ йыллардан бери айны шу вазифеде ишлегенине бакъмадан котерильмеди. Эм котерильмез де, буны ашагъан отьмегим киби билем. Онда истидат да, ферасет де ёкъ. Бошбогъазлыкъ, макътанчакълыкъ... дюнья къадар. Даима башкъаларынынъ кольгесинде юре».

Директор багъчадан чыкъар-чыкъмаз, теминат болюгининъ башы Селямиевнен расткелишти.

— Мамеди Алиевич, сиз манъа керек эдинъиз, — деди о.

— Аджелеми? Бельки ярын, ёкъ, юрь анълашайыкъ.

Олар бир ерде токътамай, иш одасына котерильдилер. Боралиев маса янында аякъ устюнде тураракъ:

— Не айтмакъ истединъиз, Сеттар Османович? — деп сорады Селямиев тыйыла-тыйыла:

— Цементни арматурагъа денъишсек, яхшы олмазмы? Манъа ишандырдылар.

Директор отурып, башыны къоллары арасына алды. Сонъра, тикенли бакъышнен Селямиевге бакъты.

— Бойле бир къараргъа кельмезден эвель чокъ тюшюндинъизми? Бастырыкъны арзылайсынъыз, гъалиба? — Директор пармакъларыны масада ойнатып алды. — Ёкъ, асабам, ойле шейни бир вакъыт япманъыз, тевсие этмейим. Анълаштыкъмы?

Селямиев индемей одадан чыкъты. Боралиев онъа тылсымлы назар атып, аит кягъытларны алды да, эвине къайтты. Машина чагъыртмады. Сокъакълар тена эди. Директор къолларыны артына алып, акъырын-акъырын адымлады. Этрафтаки машина гурюльтилерини, адамларнынъ аякъ тапырдыларыны, яз ельчигининъ инъильтисини динълеркен, ёлуна девам этти. Бу сеслер насылдыр анълашылмаз аэнкли макъамны анъдыра эдилер.

Сельби ве сугют агъачлары арасындан йыланкъашланып акъкъан Сары-Челек озенчиги къуруджылар къасабасыны экиге боле. Сувы язда арыныкъ ола, ялынъыз кузьде ягъмурлар чокъ ягъгъанда, я да баарьде къарлар иригенде былана, шапырып копюре, ташларны авдарып, эпкинликнен акъа. Озенчикнинъ ялыларына бетон тёшельген, ичи парлангъан къопкъаларнен, демирлернен, чёплюкнен, сув ёсунларынен толып ташкъан. Этрафтаки тереклер энди дёрт къатлы панель эвлернинъ тёпесине еткенлер. Оларнынъ тюбюнде даима салкъын. Эв сакинлери анда маса ве отургъыч ясап, куннинъ сыджагъында биле домино я да шахмат ойнайлар. Багъырып-багъырып лаф эте, давалашалар.

Боралиев арыкъны атлап кечерек, беш къатлы эв алдына кельгенде, солгъа бурулды. Адымлары озьлюгинден чабиклештилер. Фикирлери кене шеэр партия комитетине чагъырувнен багълы меселеге къайтты. Не къадар адджы я да къуванчлы олмасын, о бу корюшювни сабырсызлыкънен беклей. О, кендисининъ директорлыкъ ёлуна къыскъадан олса да, назар ташлады. Хайыр, анда макюм этиледжек киби бир тюрлю хусур тапамады. Догъру, эксикликлер, аль этиледжек буюк вазифелер ёкъ дегиль, бар амма олар кимде олмагъан. Эр кесте бар. Ишхане сонъки заманларда илерилер сырасына чыкъты. Келир артты, панеллернинъ, эвлернинъ кейфиети бираз яхшылашты, масрафлар эксильди. Лякин адамларнынъ ишке беслеген мунасебетлеринде буюк денъишмелер олмады. Ничюн? Боралиев ойгъа дала, насыл джевап береджегини бильмей. Энъ эвеля кендисини къабаатлай. «Адамларнен чалышмагъа даа огренмедик, дей. Истисалда да эр шей сырасында дегиль. Сермиялар чокъ тарафкъа болюнелер. Дёртюнджи кварталда да бу хасталыкътан тамамы иле къуртулып оламадыкъ».

Къальбини кемирген къапа-къаршы фикирлернен чекишкен арада, яшагъан эви алдына келип чыкъкъаныны биле дуймай къалды. Башыны котерди. Балалар футбол ойнап багъыра, тоз-думан ичинде йыкъылып бир даа тура ве топ артындан чапа эдилер. Боралиевнинъ козьлери огюнде

илеридеки спорт комплекси джанланды. Ой-ой, анда япыладжакъ не къадар чокъ иш даа бар! Соньки афталарда ишнинъ сурьаты бираз акъсады. Сымарышчылар берген сёзлерини ерине кетирип оламадылар. Моллаев бу ерде де юкъламады, ачыкъкозьлюлик косьтерди. Директоргъа элем эте, сиз къабаатлысынъыз, — дей.

Боралиев босагъада отурып сёйлешкен къартийлерге селям берип, экинджи къаткъа, квартирасына котерильди. Башта ашханеге кирди. Софра джыйыштырылгъан пиалалар ювулып, бир ерге обалангъанлар. Иштиасы олмаса да, пенирнен отьмек къапынды, татлынен чай ичти.

Къолунен бетини сыйпады, эгилип кузьгюге бакъты. Сакъалы еткен, тыраш олмакъ мумкюн, деди дудакълары арасындан. О, тёгерек кузьгюни, электрик устраны алып тырашкъа тутунды. Устра увулдай, о оны де янакъларына, де сакъалына токъундырып ала. Боралиев эр кунь тыраш олмакъны адет эткен. Сакъалы азачыкъ осьтюми, аслы ашсынмай, тырнай, къашына. Бу ишни къолайлыкънен битиргенинен, бетини, бойнуны сабунлап, узун муддет йыкъанды, кольмегининъ якъасыны чевирип-чевирип бакъты, кирленмесе де денъиштирмеге къарар берди. О, ашыкъмай эди. Шифоньердеки кольмеклерден бирини ала, бегенмей, ерине къоя, башкъасына япыша. Акъибети, къаверенки сызыкълы кольмегини алды. Якъасындаки тюймелерни тутып бакъты. Сыджакъ авада бу кольмек беденини сыкъмай, енгиллик бере. Энди бир къач йылдан бери оны кийип юре, якъасы азачыкъ ипранса да, оны бегене. Яхшы ки, Гъаниме бу арада эвде ёкъ, эгер о олса, бу кольмекни къатыен кийдирмез, аксине, шамата, алекет котерир эди.

Йымшакъ килим узеринден атлап, янаша одагъа кечкен Боралиевнинъ козьлерине къаршы дивардаки ресимлер илишти. Оларны агъасы Маммет япкъан эди. «Ананынъ чырагъы», «Денъизде фуртуна», «Майыс 18» ресимлери Мамеди Алиевичнинъ энъ севген саньат эсерлери эдилер. О буларны эр ерде макътады. Маммет о ресимлерни къардашынынъ истегинен, Орта-Сарайдан Уралгъа чыкъып кетмезден эвель япкъан эди.

Боралиев кольмегине ярашкъан боюн багъы къыдырып тапты. Шифоньерде тюрлю ренкте, бичимде бир къач дане боюн багъы бар эди. О, даа ич бир вакъыт багъланмагъан союны алды. Кузьгю къаршысына кечип, ярашкъанына, ярашмагъанына бакъты, бегенди.

Кетмезден эвель бираз раатланмакъ истеди. Сакътлыкънен диваннынъ кенарына отурды. О, ялынъыз шимди оданынъ башкъаджа донатылгъаныны абайлады. Аслында диван бу ерде дегиль де, пенджере янында тура эди. Ана-бала одаларны кендилери истегенлери киби донатмагъа айрыджа эмиет берелер. Сонъки ярым йылда одаларнынъ эшьясы эки кере ерлерини денъиштирдилер. Аслыны алып бакъаджакъ олсакъ, бу, осал иш дегиль эди. Бундан одаларгъа насылдыр янъылыкъ, тазелик кире, олар, санарсынъ, кенишлеп, башкъаджа корюниш алалар.

Мамеди апакъайынен къызынынъ арада-сырада алекет котергенлерине баягъы тааджипленсе де, истеклерине итираз бильдирмеди. Озю де бу янъылыкъкъа яваш-яваш алышты. Саделик, адийлик юрегине ярашты. Гъаниме ве къызлары Ниярнынъ бу саада фикирлери земаневий эди. Мамеди ильк вакъытлары бу къалабалыкъны бегенмей, онъа къаршы чыкъса да, Гъаниме онынъ сёзюни болип: «Шимди эр кес бойле яшамагъа тырыша. Биз кимден эксикмиз», — демеси, оны тюшюнмеге меджбур этти. Ким билир, бельки Гъаниме акълыдыр.

Девир денъише, инсанларнынъ озьлери де, фикирлери де, омюр тарзлары да турмай денъишелер. Бунъа къаршы кетмек ахмакълыкъ олур эди. Эпкинликнен акъкъан номай сув ёлунда расткельген эр сой чёплюкни ювып алып кеткени киби, бу денъишюв де эскиликни тар-мар эте, янъылыкънынъ тасдыкъланмасы эшкъына эр шейни япа. О, текрар кузьгю къаршысына кечип, чересине бир даа козь ташлады. Къартаймайым, деп къуванмагъа аджет ёкъ эди. Кенъ, ачыкъ манълайында, инджe дудакъларынынъ кенарларында белли олур-олмаз бурюшиклер, къап-къара сачларында тек-тюк чаларгъан сачлар пейда олдылар. Олар дерсинъ ябаний, энъкъастан тыштан кетирилип къоюльгъан киби козьге чарпа эдилер. Догъру,

уфакъ къоюур козьлер даа алевленип яналар, отькюрлер. Бу, шубесиз, оны севиндирди. Вакъытлар учкъан къуш киби тез келип кечелер. Штанын бала олып, ташлы озенлерде, къырларда чапып ойнагъаны, сарп джамлардан юрьгени, къоюн отлаткъаны, мектеп, институт заллары дерсинъ дюнь олгъан эдилер. Шакъа дегиль, къыркъ йыл кечти, къыркъ...

О, пенджере янына келип тышкъа бакъты. Футбол ойнагъан балалар къайдадыр гъайып олып кеткенлер, корюнмейлер, давушлары да эшитильмей. Кунеш шавлелери пенджеренинъ пердеси арасындан одагъа араретини сеперек, оны ойле къыздыра ки, гуя ондан къуртулмакънынъ чареси олмайджакъ. Он кунь эвельси башлагъан сыджакъ авалар, даа денъишмеди. Боралиев къадифе пердени чекип, пенджерени къапатты. Оданы яры къаранлыкъ къаплады. Кетмек вакъыты олгъан эди. Азбарда беяз «Волга» оны беклей.

Бетон ве джамдан къурулгъан шеэр комитети бинасынынъ учюнджи къатына чабик адымларнен котерильген Боралиев, босагъада токътап, маса артында отурып, уфакъ кузьгючикке бакъкъан ве исрарлы арекетнен дудакъларыны бояламакънен огърашкъан буйра сачлы, сепкиль бетли секретарь къызгъа козь ташлады. Гуя онъа севда олгъан эди. Къыз къабаат ишлеген адам киби шашмалады, алель-аджеле кузьгюни, бояны чекмеджеге сокъты да, незакетли сес иле:

— Киринъиз, Мамеди Алиевич, сизни беклейлер, — деди.

Боралиев азачыкъ эгилип ичери киргенинен, кендисини саде, сербест дуйды ве адамлар арасындан атлап, пенджере янындаки бош скемлеге отурды. Одада бюро азаларынынъ эписи топлангъан эдилер. Олар Боралиевге чокътан танышлар. Муим ве зарур меселелер берабер чезиле, кимерде тамакълары къараргъандже дава этелер. Боралиев башыны саллап, дудакъларыны зорнен къыбырдатаракъ, отургъанларнен селямлашты, адамларнынъ тааджипли, сувкъ эм де самимий бакъышларыны ис этти. Оны эписинден зияде санайы болюгининъ мудири Моллаевнинъ тёхметли, гонъюльсиз, азгъана къабаджа кельген чырайы раатсызлай эди. Анджакъ къулакъ асмады.

Бюро башланмасына сайылы дакъикъалар къалгъан эди. Петраков, бириндзи секретарь ёкъ. Анълашылгъанына коре олмайджакъ. Шеэр Советининъ реиси Мирсаидов мында. О, гъамлы алда корюне, башыны кягъыт узерине эгильткен, бир шейлер окъуй. Тюзетювлер япа. Мамеди Алиевичнинъ аст дудагъы асабийликнен тартылып, къашлары котерильдилер.

Сабырнен аякъкъа котерильген Наджметдиновнынъ козьлери, юзю — эр ери куле эди. Сынавджы бакъышнен залгъа козь ташлагъан секретарь, назар дикъкъатыны Боралиевге тикип, бир ань йылмайды ве сонъра бюроны ачты. О, къыскъадан оларакъ, энъ зарур фактларны мисаль этип кетирди, объектив олмагъа тырышты. «Биз аркъадашлар, — деди о, — план, вазифелерни эда этювнен чокъ огърашсакъ да, адамларнынъ маневий яшайышларынен аслы меракъланмаймыз. Ишчилернинъ турмуш яшайышларынен меракъланамызмы? Меракъланмаймыз. Амма адамларны къайгъырув бизим эсас вазифемиз олмакъ борджлу».

— Бизден ялынъыз планны талап этелер, Хабиб Аминович.

— Я планны кимлер толдура, Василь Петрович, адамлар дегильми? Шай олгъанда, биз юзюмизни оларгъа тараф чевирмек керекмиз. — Наджметдинов сёзюни битирип, кунь тертибиндеки меселе боюнджа сёзни Моллаевге берди.

Докладчы чыкъышына башламаздан эвель, огюндеки кягъытларгъа ойле шек-шубенен козь ташлады ки, дерсинъ анда язылгъанларгъа инанмады. Ичини чекти. Сонъ салкъын баллы боза ичкен адам киби къарыкъ сеснен башлады.

— Къуруджылыкъ тешкилятлары айырылгъан пара сермияларыны ялынъыз тез менимсемек ишинен огърашалар. Башкъа къайгъы, къасевет ёкъ, — деди о сагъ къолуны тёпеге котерип. — Кейфиет исе эскиси киби акъсай. Буны ненен анълатмакъ мумкюн? Панель чыкъарув ишинде де эксикликлер аз дегиль. Биз ишхане ёлбашчыларына буюк умютлер багъ-

лагъан эдик. Эй-ат! Умютимиз бош чыкъты. Подряд иши ёлуна къоюлмады. Бу ишнен кимсе огърашмай. Буларнынъ эписи Боралиевге малюм, амма бир тюрлю тедбир корьмей. Эски усулларнен чалыша... — Докладчы къолуны сильтеп, сёзюни девам этти. — Я да Тюмень меселесини алайыкъ, — деди о козьлюгини тюзетип, — иситильген панеллер азырлавнынъ сурьаты эксильди. Бу куньгедже Нягань къасабасына бинъ эки юз квадрат метр панель ёлланылды. Мамеди Алиевич, не къадар ёлланылмакъ керек эди?

— Бинъ эки юз он беш!

Залда шенъ кулькю къопты. Наджметдинов къарындашынен графинаны къакъып:

— Яваш олунъыз, аркъадашлар! — деди. Моллаев сыкъылды, эки дакъикъа индемеди, бесе-белли бу ракъамны унутып, кендисини уйгъунсыз вазиетте къалдыргъанына бинъ пешман эткен эди.

Боралиев энди докладчыны деерлик динълемей эди. Онъа эм ачувланды, эм де онынъ бичарелигине, тар къальпли адам экенине языкъсынды. Моллаев теренге далгъан сайын янъылгъаныны, уфюртме ракъамлар кетирип Боралиевден акъкъыны алмагъа ынтылса да, мерамына иришип оламайджагъыны текмиль анълады. Амма дегининден ич де дёнмеди. О, токътамакъ бильмей, эп сёйленди.

— Не демек олсун, — деди о афакъанланып, — ишханеде «Оргтипрогор»нынъ ишлеген лойикъаларынынъ базыларыны къабул этмегенлер. Олар икътисадий джеэттен эльверишсиз, пек паалы экенлер. Себеп тек бу дегиль, анда атта фельсефеге де уруналар. Бизге ялынъыз бу етишмей эди, шукюр аллагъа, оны да корьдик. Архитектура, аркъадашлар, Боралиевнинъ тарифлегенине коре, озюнинъ идеология ве эстетик эмиетини джойгъан. Эбет, эбет ойле, джойгъан! Оларгъа эв дегиль де, квартира керек, квартира! Не вакъыттан бери? Ёкъ, сиз кульменъиз, мен догърусыны айтам эм буюльтмейим. Бу аслы не демек? Ишханедекилерге тапталгъан, енгиль лойикъалар керек дегиль экен. Анда икътисадият меселелеринен огърашкъан махсус «теджрибе бюросы» мейдангъа кетирильген. О бюро лойикъаларны ревизия япмакънен мешгъуль. Кулюнчли, пек кулюнчли, аркъадашлар! Бюронынъ тевсиесинен лойикъаларгъа базы бир денъишмелер кирсетиле. Сонъра олардан файдаланыла. Бундан гуя йылда он эки бинъ кумюш акъча икътисад этиле экен.

— Гуя дегиль, Замир Менсеитович, акъикъат! — деп багъырды Боралиев.

— Мен, меселя, бунъа инанмайым, — докладчы сагъ къолуны кене авагъа котерди. — Алдав я да буюльтип косьтерювге бенъзей. Бизлер исе, Хабиб Аминович, достумызгъа инана ве башыны сыйпап отурамыз. Ничюн? Анълап оламайым. Спорт комплексини алайыкъ. О да озь такъдирине быракъылгъан.

Боралиев къызды, еринде тегин отурып оламады. Де сагъына, де солуна айланаберди. Моллаевнинъ акъсыз опькелери онынъ беденини къызгъан демир киби якътылар. Эгер докладчы чыкъышынынъ башында козьлерини Боралиевден алмагъан олса, шимди оларны къайда гизлейджегини бильмеди. Ер ярылса, ерге кирмеге азыр эди. Петраков огюнде о тельбевлерини бу къадар бошамай, сакъына. Бугунь онынъ ёкълугъындан файдаланды.

— Бир йылда эки цех башлыгъыны, учь бригадирни, эки смена устасыны башкъа ишке авуштырды. Беджериксиз адамлар экен. Мына, аркъадашлар, макътавлы директорнынъ иш усуллары.

— Себеплерини де сёйле. Ёкъса авуштырмагъа акъкъы ёкъмы? — деп сорады бириси.

— О, эсас меселе дегиль.

Эки номерли заводнынъ директоры Боралиевге козь къымып:

— Энден сонъ чекеджегинъни корь, — деди.

— Насыл чалышмакъны, Василь Петрович, ялынъыз Моллаевден огренмек керекмиз.

Моллаев стакандан эки ютум сув ичерек, изаатыны девам этти. О, эки ве дёрт номерли трестлернинъ ёлбашчыларыны иш графигини бозувда,

артыкъч масрафларда къабаатлады. Василь Петровичнинъ дёнюмсизлиги себебинден кондитер фабрикасыны къурувнынъ муддети узатылгъан. Айырылгъан сермияларнынъ учьте эки къысмы масраф этильсе де, ишнинъ сонъу даа корюльмей экен.

— Агъыр дёнемиз, месулиетликни ис этмеймиз, — деди о сёзюни енилеп, — сорамазлар, тешкермезлер беллединъизми? Акъылым етмей, бу не демек?

О, кягъытларны топлап, ерине барып отурды. Джебинден беяз явлыгъыны чыкъарып, кобюкленген дудакъларыны къайта-къайта сильди. Бутюн кевдесинен Наджметдиновгъа айланып, къулагъына бир шейлер фысылдады. Экиси де кульди. Наджметдиновнынъ зорнен кульгени бакъышындан дуюла эди. Моллаев юмругъыны джакъына тиреп арекетсиз отурды. Ёрулгъан эди. Бунарлы козьлери де юмулды, де ачылдылар. Озюндже изааты юксек севиеде кечти, деп зан эткен бу адам, залда отургъанларнынъ тёхметли бакъышларыны эслеп гонъюльсизленди. Анджакъ о япаджагъыны япкъан эди. Аман-аман бутюн реберлерни чимчеп алды. Залдакилер оны динълеген сайын айретленгенлерини дуймай къалмады. Хусусан Боралиевнен мемнюн дегиль.

Бу эки адам араларындаки мунасебетнинъ осаллашмасына, теренлешмесине тырышмасалар да, барышмакъ да истемедилер. Моллаев буны ялынъыз кендисининъ енъиши, деп эсаплады ве Боралиевге япкъан маневий тазыйыкъыны даа да арттырды.

Боралиев бугунь сёзге чыкъмады. Япылгъан ишлерни къыскъадан къайд этип кечмек биле макътанмакъ олып чыкъаджакъ эди. Ёкъ, о буны истемеди. Скемленинъ аркъалыгъына таянып, дигерлерини динъледи. Назар дикъкъаты, эки тишли сенек киби, санайы болюгининъ мудирине санчылды. О, ачыкъ-айдын шуны ис этти ки, меселенинъ негизи ялынъыз онъа кенар-буджакътан маниа кетирювде дегиль де, ишни билип ве догъру тешкиль этмекте эди. Бунсыз янъы техниканы, технологияны менимсемек мумкюнми? Бутюн агъырлыкъны ёлбашчыларнынъ аркъасына юклеп, фикирлерини динълемемек, тек янълыш нетиджелерге алып келе билир эди. Затен гунасы олмагъан адам бармы? О, биринде чокъ, дигеринде аз. Моллаевде де етерлик. Амма оны динълейджек олсанъ, о гунасыз адам киби сёйлене.

Боралиевнинъ кейфи текмиль бозулды. О, бюрода оны макътарлар, деп беклемеди. Макътавгъа итияджы да ёкъ. Амма акъикъат айтылмакъ борджлу. Табиий, бу олмады. Омюринде бир кере кульмеген, къуванчнынъ не экенини бильмеген бу адам, тек менфий малюматларны топлады. Шимди кендисини акъламагъа тырышып, дёрт козынен Боралиевни къыдыра. Насылдыр гизли мерамы бар. Буны сезекли адамгъа дуймакъ къыйын дегиль эди. Мына о портакъал ренкте килим узеринден атлап, Боралиевге таба адымлай. Боралиев исе оны корьмегенден олып, мердивенден ашагъы тюшеркен, кимсеге лаф къатмады, эки басамакъны бир кереден атлап азбаргъа чыкъты. Юзю терен къайгъы ичинде. Азбарда оны машина беклей эди. О, ичери сокъулгъанынен:

— Эвге! — деди айдавджыгъа.

2.

Тем-тегиз ёл. «Волга» демир кокюсини рузгяргъа къаршы тиреп, огге таба атланды. Ачыкъ пенджеречикте яз ельчиги ойнап сызгъырмакъта эди. Башлары тёпесинде куль ренкини алгъан кок къуббеси джайрап ята. Тоздан агъырлашкъан терек япракълары тенбель-тенбель къыбырданалар. Акъшам маали олса да, эмек кунюнинъ арареги эксильмеди. Токъумаджылыкъ фабрикасынынъ цехлеринден донатмаларнынъ гурюльтиси эшитиле.

Машинада отургъанлар баягъы месафени сёйленмей кечтилер. Башкъа куньлерде Боралиев айдавджынен шакъалашып, чешит тюрлю лятифелер айтып, гонъюль алса да, бугунь сёз-субет ёкъ. Айдавджы директорнынъ кейфсиз экенини анълап, бюрода джиддий лаф олгъандыр, деп зан этерек, индемеди.

Машина сурьатыны арттырды. Пушкин мейданына кельгенде, о солгъа

бурулып, яваштан кетти. Бу ерде машиналар, адамлар вызыр-вызыр къатнайлар. Кенарда, бих тереклери тюбюнде помидор, хыяр, бибер сатыла. Адамлар сатыджыларны сарып алгъан, артына-огюне юрип багъырышалар. Боралиев юзюни оларгъа чевирди. Бибер алмакъ истесе де, беджермем, эвде бегенмезлер, деди озь башына. Козьлери огюнде текрар Моллаевнинъ сытыкъ чырайы, къансыз дудакълары джанландылар. О, оны эм яхшы, эм де осал тарафтан чевирип-чевирип, бир къач кере тереземде чекип бакъты. Осаллыгъы яхшылыкъны текяран баса эди. Боралиев онынъ бир де бир адамгъа ярдым эткенини корьмеди, эшитмеди. Зампералыгъы, къытмырлыгъы ве эр адымда къадын ишине киришкени себебинден биринджи къарысы оны ташлап кетмеге меджбур олды. Амма ахлякъ акъкъында сёйлегенлерини динълейджек олсанъ, ондан да инсаниетли, маневиятлы адам ёкътыр, деп ойланасынъ. Акъкъы не керек, сёзге уста, ичинъден баланъны алыр, агъры не экенини де дуймазсынъ. Онынъ аземери Озьбекстангъа та 30-нджы сенелери келип тюштилер. Бабасы ирригатор эди. Фергъана вадийсинде яшадылар. Моллаевнинъ озю бу ерге, Орта-Сарайгъа политехника институтыны битирген сонъ кельди.

Боралиев онынъ бутюн гуналарыны ортагъа чыкъарып, гуя алийине шикяет мектюби язмагъа азырлангъан адам киби къолайсыз алгъа къалды. «Эгер манъа токъунмагъан олса, оны бу къадар махкюм этер эдимми?» — деди. Сонъра, бу ерсиз фикирден вазгечти. «Ёкъ, ойле дегиль, деп фысылдады озь башына, яхшыгъа яхшы, фенагъа фена демек керек», — деп юрегине теселлилик берди.

Моллаев озюни макътагъанларны, онъа седжде эткенлерни севе. Хусурыны косьтермеге джесарет этеджек олсанъ, алла сакъласын, башынъ белягъа къалыр. Боралиев буны яхшы биле. Бельки о шай олып чыкъкъанына пешман этедир. Амма айтмамакъ да мумкюн дегиль эди. Затен дава активнинъ топлашувындан башлады. Боралиев сёзге чыкъып, санайы болюгини къатты тенкъидке огъратты. Раатсыз девиримиз ишке янъыджа янашмакъны, эски, озюни акъламагъан усуллардан къуртулмакъны талап эте. Аджеба биз бунъа мувафыкъ олдыкъмы? Санайы болюгининъ мудири ишини бу зарур талапларгъа эсасланып алып барыр, деп умют этемиз деген эди о вакъыт. Моллаев адджы сёзлерни унутмады, акъылында тутты. Тенкъид Петраковгъа да, Наджметдиновгъа да аит эдилер. Оларнынъ джаны агъырмады. Аслында ничюн джаны агъыраджакъ? Анда ифтира ёкъ. Эписи акъикъат. Эки ёлбашчы тенкъидни акъайджасына къабул этти. Сабырлы затларнынъ улулыгъы да, бунда олса керек.

Моллаевде кене бир худжур хусур бар. Чиркин адет онъа мувафакъиет де, итибар да кетирмеди. О эр тюрлю янъылыкънынъ, тешеббюснинъ тек ондан чыкъмасыны истеген ве онъа ынтылгъан адам. Башкъалары файдалы фикирлерини онынънен пайлашмакъ истемеселер, о кимсени динълемей ве ойле тешеббюске къолтутмай.

Боралиев эзиетли бу тюшюнджелерден бир ань къуртуларакъ, къызы Ниярнынъ догъгъан кунюни хатырлап, айдавджыгъа машинаны бахшыш тюкяны янында токътатмасыны риджа этти. Бахшышны экеви сайлап алды. Боралиев бахшыш алувда беджериксиз адам олмакънен, бу иштен олдыкъча баш тартмакъ истеген эди, факъат дегенине иришалмады. Шимди о бахшыш аладжакъ олып, буюк тюкяннынъ бутюн болюклерини доланып чыкъты. Бирини къолгъа алып, чевирип-чевирип бакъты, айдавджыгъа косьтерди, бегенмей ташлады, дигерине япышты. Ниает, бегенгенини алгъан сонъ, юреги тынчланды, къызынынъ, шубесиз, мемнюн къаладжагъыны анълап, артына, машинагъа къайтты. Артыкъ къальбини чешит тюрлю ерли-ерсиз тюшюнджелер къырпаламай эдилер. Бол-бол нефес алды. Дерсинъ аркъасындан агъыр юкни котерип аткъан эди.

Машина эв алдына келип токътады.

— Ярдым керекми, Мамеди Алиевич? — деп сорады айдавджы.

— Ёкъ, керекмей, озюм, — деди де, бахшыш къутусыны къолтугъы астына къыстырып, эвине догъру атланды.

Одада ана-баладан гъайры кимсе ёкъ. Гъаниме ишнен огъраша, Нияр исе, урба утюлемекнен мешгъуль. Къызынынъ бугунь догъгъан куню. Йигирми

яшыны толдурды. Бундан йигирми йыл эвель, июнь 30 геджеси эди. О заманлары Боралиев учь номерли цехнинъ башы эди. Кирагъа тутулгъан эки одалыкъ эвчикте дёрт йыл яшады. Мамеди локъсахане азбарында яры геджеге къадар бекледи, якъында олмайджакъ, дегенлерине инанып, демирёл бою эвине къайтты. Бир къач километр месафени джаяв юрьди. Эве келип юкъламады, аякъ устюнде, абул-къубул къапынды да, тюрлю чечеклерден гульдесте япып, кене локъсаханеге ашыкъты. Эмшире къыз оны къапыда къаршылады.

— Къызынъ бар, къызынъ! — деди къуванчнен.

Булар дерсинъ дюнь олып кечтилер. Амма арада йигирми йыллыкъ вакъыт бар эди.

Эвде бир афтадан бери алынаджакъ бахшышларнынъ, софраны насыл донатмакънынъ давасы кете. Ойле де екяне къараргъа келип оламадылар. Эр кес озь истегини теклиф этти. Боралиев давагъа истексиз къатылса да:

— Меним бегенгенимни Нияр да бегенир, — демекнен кифаетленди. Бабанен разы олдылар. Шимди Мамеди картон къутуны къызынынъ къолуна туттураракъ, алель-аджеле янаша одагъа кечти. Гъаниме софра башында согъан догърай, козьлери яшлы эди. Мамеди анда-мында дагъылып яткъан аякъкъапларгъа сюрюнип афакъанланды.

— Бу эвде аштан башкъа иш-кучь ёкъ. Аякъ астында яткъан чаблаларны биле йыгъыштырмайлар. Сокъур олсанъ, йыкъылып агъыз-бурунынъны къан-реван этеджексинъ, — деп океленди о.

О, сомурандыкъча сомурданды. Къарысы артына айланып бакъаркен, бир шей анъламагъандан олып, омузларыны, дудакъларыны къысты. Бу бош сильтем ве эеджанланув олмакънен, Гъанименинъ озю де шашты, лякин агъызыны ачмады. Ходжасынынъ кейфсиз экенини анълады. Мамеди залгъа догъру адымлагъанда, скемлеге илинип оны йыкъты, сет устюндеки ястыкъларны бир кошеге фырлатып, бутюн кевдесинен миндерге узанды. Акъайынен бойле уйгъунсызлыкъ якъын заманларда олмагъан эди. Бутюн буларны сабыр иле сейир эткен Гъаниме, салмакълы адымларнен акъайы янына кельди. Онъа юкъарыдан ашагъы бакъаракъ:

— Санъа бугунь не олды? — деп сорады. — Омюринъде о балагъа бир кере бахшыш алгъансынъ, онъа айтмагъан сёзюнъ къалмады. Айып!

Гъаниме опькели, гъазаплы давушнен сёйленди. Акъайына серт-серт бакъты. «Ёкъ, бу идаре дегиль, эв, эв!» — деп тюшюнди. Мамеди къалкъып, ястыкъкъа таянды. О, сыджакътан ёрулгъан адам киби сыкъ-сыкъ нефес ала эди.

— Меним ишим башымнынъ сачындан да чокъ. Сиз де баш кутьменъиз, — деди о.

— Мында кимсе ишсиз отурмай. Меним ишим де сенинъкинден енгиль дегиль. Эв иши де богъурдакътан, о да манъа бакъа. Энди газета окъумакъны ташла да, къыйма машинасыны алып, эт чек. Мен бир озюм етиштиралмайджагъым.

Гъаниме акъайына къыядан козь ташлагъаны алда, къыймалыкъ этни софра узерине къалдырып, ашханеге кечти ве хамыр басмакънен огъраша башлады. Мамеди апакъайынынъ сёйлегенини эшитмегендай олып, ашыкъмады, газетанынъ саифелерини акътарды. Ёкъ, окъумагъа вакъыты олмады.

О, апакъайынынъ буюргъанына тыртавласа да, кесен-кес итираз бильдирмеди. Эльбет, иш чокъ, онъа да къыйын. Ярдым этильмесе, етиштирамайджакъ. Мамеди дивардаки сааткъа козь ташлады. Докъузгъа он дакъикъа даа бар. Аслына бакъкъанда о, адамларнен софра башында отурып къонушмакъны, татлы-дамлы татар емеклери ашап, ачыкъ гонъюльден лаф этмекни, атта давалашмакъны, кемане чалып эгленмекни севе эди. Яхшы кеманеджи, уста чала, йырлай. Лякин бугунь кейфи ёкъ. Санарсынъ юреги устюне тотлы демир парчасы къойгъанлар. Гуя о къыбырдагъан, сёйленген сайын оны сыкъып эзе. Анджакъ ишини апакъайынынъ дегени киби япты. О, этни чеккен сонъ, къыйма машинасыны темизледи, сыджакъ сувнен ювды ве маса узерине тизип къойды да, даа не япмакъ мумкюн дер киби этрафына бакъынып оданы баштан баш доланды. Онда баштаки гонъюльсизлик, ачув энди ёкъ эди. Юреги бираз йымшады. Гъаниме

акъайына саташмады. О, буны айрыджа бир алельхусус шараитте, акъайыны тюшюнмеге меджбур этмек ичюн япа эди. Арада къозгъалгъан опьке тез унутылды, гъарезликке чевирильмеди. Шимди апакъайынынъ самимий, темиз бакъышы Мамедиде хош дуйгъулар уянттылар. Анда: «Дикъкъат иле бакъ, омюрден не талап этсенъ, оны менде тапарсынъ», деген мана бар эди. Акъайынынъ табиаты яхшы огренип къалгъан бу саде, алидженап къадын озюнинъ бутюн къуванчыны, эеджаныны онъа багъышламакънен бахытлы эди. Яшлыгъында Мамеди де бош къалмай, сырасынджа эр шейни япа эди. Бу эки тарафлы эйиликни олар энъ дегерли эдие оларакъ къальплеринде сакълап кельдилер.

Гъаниме къоджасынынъ бойнуна не къадар агъыр, месулиетли иш юкленильгенини, гедже-куньдюз безмей, болдурмай, раатлыкъ не экенини бильмей чалышкъаныны, бу да азлыкъ эткен киби, эр ерде оны мерамет-сиздже сёггенлерини бильгенинден, онъа яхшы бабагъа къавий таянгъыч олмагъа тырышты. Эм олды. Юрегинде озюне ойле сёз берди — оны ич бир вакъыт эеджанландырмайджакъ. Къальбининъ агърыларыны тез унутаджакъ. Бу садыкъ адамнынъ къальбинден чыкъкъан темиз нида эди. Гонъюль алмакъ онынъ къолундан келе эди. Уфакъ-тюфек хусурлар ичюн о акъайыны бир вакъыт махкюм этмеди. Ойле хусурлар менде де бар, деди о. Оны анда, ишинъде азаплагъанлары киби эвде мен де, табанына басып азапласам, бундан не чыкъаджакъ, деп ойланды Гъаниме. Деми онъа айткъан терс, къаба сёзлер, сувукъ бакъыш ичюн бинъ бир кере пешман этти.

Мамеди ягълы къолларыны къокъулы сабуннен юваркен, буруны ичинден сомурданды.

— Бу ишни базар куню япсанъыз олмаз эдими? — деди мугъайып. Гъаниме бир кереден кочьмеди. Сабыр этти, бекледи. Акъайынынъ бир шейден хабери ёкъ эди. О, ягъда къавурылып къабаргъан къаверенки бавурсакъларны машачыкънен ашыкъмадан чанакъкъа чыкъарды. Къазангъа янъыларыны къойгъан сонъ, ягънынъ чырылтысы алтында:

— Базар куню чалыша эдим де, унуттынъмы? — деди опькели давушнен.

Мамеди къаиль олгъанына даир башыны енгильден саллап йылмайды. Сонъра, бир дане бавурсакъ алып, оны эм ашады, эм де яваш адымларнен мусафирханеге кечти. Маса узеринде тазе газеталар тура эди. О, окъумакъ истемесе де, газеталардан де бирини, де дигерини къолуна алып, чевирип бакъты. Окъумады, кенаргъа ташлады ве дивангъа узанды. Тек шимди, тена бу дакъикъаларда о текрар Моллаевни хатырлады. Оны лянетлер киби къолуны исрар иле сильтеди. Раатланып оламады, къалкъып отурды. Сигар якъты, ода ичинде доланды. Ичини недир кемире эди. Пенджере аралыгъындан одагъа тель-тель олып сокъулгъан кунешнинъ сонъки шавлелери оданынъ табанында, килим узеринде ойнай эдилер. Кунеш шавлелери гъайып олгъанынен, оданы улькюн къаранлыкъ басты.

Тарс этип къапы ачылды. Ичери Халильнен эки яшында Музаффарчыкъ кирдилер. Музаффарчыкъ тос-томалакъ, токъ, къырмызы бетли, къара сачлы огъланчыкъ. О, аман эмджесининъ къучагъына атылды.

— Не берейим санъа, конфетми, ёкъса джевизми? — деди Мамеди ве джеплерини къарыштырды. Анда бир шей тапып оламады. Сонъ турып, серванттаки савутларда шоколад конфети тапып, балагъа берди.

— Ма, тек ананъа косьтерме! — деп баланынъ башыны сыйпады.

Бу арада Гъанименинъ сеси эшитильди.

— О кельген ким анда? Вай, Музаффарчыкъ экен де...

Гъаниме баланы къучакълап кокрегине басты ве яначыкъларындан эки кере опьти, башчыгъыны сыйпады. Музаффарчыкъ экинджи конфетни къазанмакъ ичюн Гъанименинъ бойнуна сарылып, темиз къонъур козьчюклерини ондан алмады.

Одада Мамединен Халиль экеви къалды. Халиль сагъ аягъыны сол аягъы устюне къоюп, креслода къавий отурды. Эки-учь дакъикъа сёйленмедилер. Тынчлыкъны уйкен Боралиев бозды.

— Кооператив эвге не вакъыт кочеджексинъ? — деп сорады.

— Келеджек айда ишандыралар, — деди Халиль, — анда энди деерлик эр шей азыр. Азбарчыгъы да бар. Къазып ташладым. Эв, догърусы, пек онъайлы ерде. Машиналар шеэрге вызыр-вызыр къатнайлар.

— Санъа яхшы, оны билем, я Зейнепке насыл?

— Онъа менден де яхшы.

Бу арада ашханеден давушлар, чанак-чёльмек тасырдылары келе эди. Къавурылгъан ягъ къокъусы бурунларына урды. Коридорда сеслер, аякъ тапырдылары къопты. Кельгенлер Мамметнен рефикъасы Зекие эди. Олар одагъа озьлеринен берабер шенълик де кетирдилер. Маммет лафазан, къаскъылдап кульмеге севе. Ич де агъасы Ахмедиге ве къардашы Мамедиге бенъземеген. Къара сачлары сагъ тарафкъа таралгъанлар. Беяз кольмегининъ якъасы чезик, енълери тирсеклеринедже буклениьген. Мамметтен «Шипр» духисининъ мис къокъусы кельмекте. О, сагъ къолунынъ косьтергич пармагъынен козьлюгини сыкъ-сыкъ тюзетип ала.

Лаф къызышып кеткен арада Ахмединен Велядие, къызлары Сание де келип къалдылар. Ахмеди агъыр кевдесинен аман креслогъа ерлешип, субетке къошулмады. Къашларыны тююмчиклеп, дудакъларыны сыкъып динъледи. Къардашы Мамметке деерлик бакъмады. Маммет де агъасынынъ кельмесинен пек мемнун дегиль эди. Ахмеди эснеп:

— Ихтимал мени беклемегендирсиз, — деди. — Амма мен кельдим.

— О да насыл лаф, агъа, — деп опькеленди Мамеди, — сен кельмесенъ, даа ким келеджек. Ёкъса бизни бийсинмейсинъми?

— Ойле шей акъылынъа кельмесин. Бийсинмесем, бу эвге аякъ басмаз эдим.

— Биз сени, агъа, баба ерине коремиз.

— Мен ярамай сёз айтмадым, гъалиба.

— Ёкъ, ёоокъ, ойле лаф олмады.

Инджe саньат алеминден сёз ачылды. Мамеди он йыл эвельси агъасы Мамметнинъ энъ дегерли, къыйметли ресимлерини йыртып ташлагъаныны эшитип айретленгенини, афакъанлангъаныны шимди элемнен хатырлады. Агъа-къардашлар о вакъыт Мамметнинъ эвинде топлангъан ве араларында шойле лаф олгъан эди. «Ах, бу къайгъысызлыкъ, балалыкъ бар да, эр шейни бербат эте», — деди Мамеди. «Ойле яхшы ресимлер артыкъ ёкълар. Не демек олсун, бу вахшийлик дегильми, аджеба? Онъа насыл къолунъ барды, насыл джесарет эттинъ. Икметли шей, фаджиа! Рессамлыгъына сёзюм ёкъ. Затен ресимден де пек анълямам амма, бегенгенимни инкяр этмем».

Мамеди агъасына бакъты. О, тюшюнджели эди. Догърусы, Маммет бу акъта лаф этмек истемей, лафны башкъа тарафкъа бураджакъ ола, козьлерини ашагъы эндирип суса. Буны о энъ яхшы джевап, деп зан эте. Мамеди исе ардыны кесмей, эп зорлай, опькелене.

— Ничюн, ничюн йырттынъ? — деп багъырды о. — Ишиттим, яндым куль олдым. Акъикъий рессам эсер яратмагъа бильгени киби, оны къорумагъа да бильмелидир. Амма сен... сен, агъа, къоркъакъсынъ. Башынъны саллама манъа!

— Къорумакъ, эсернинъ догърулыгъыны исбатламакъ, Мамеди, эр заман мумкюн олмай. Бу сефер ракъиблерим устюн чыкътылар. Зуди меним къанатларымны сындырды. Шефкъатсыз сёзлери мени тёнъюльдирдилер. Башым айланды, кейфим ёкъ эди. Пек эеджанландым. Козюме бир шей корюнмеди. Рессамлыкъ ишине лянетлер окъудым. Зенаатыма бир даа къайтмайджакъ олдым. Меним этрафымда ойле бир агъыр, суньий муит яраттылар ки, чыкъып кетмектен гъайры чаре ёкъ. Ресимлеримни бир ерге къабул этмейлер. Озюм де санарсынъ душман адамгъа чевирильдим. Зейнур Алиден башкъа достум ёкъ. Сонъ, кетмей де не япарсынъ!

— Сен кендинъе бир бакъ, неге ошап къалдынъ. О чюрюк фикирни башынъдан котерип ат! Акъай ол! Энди не япмакъ истейсинъ? О ресимлер бельгисиз гъайып оладжакълармы? Йыртылгъан ресимлер земане девирини догъру акс эттирген эсерлер эди. Буны анъла. Олар эгер сен бильсенъ, мени юректен джоштургъан эдилер. Мен санъа юрегимден къопкъан аизарларны айтам! Кимсени динълеме. Орта-Сарайдан кетмеге азырлангъанынъ да ахмакълыкъ.

— Сабырлы олмакъ керек, — деди агъасы Ахмеди.

— Пычакъ кемикке келип тирельгенде, сабыр этип оламайсынъ, агъа, — деди Маммет яныкълап. — Меним чиленгир-электрик зенаатым бар. Истенильген заводгъа ишке кирип чалыша билем. Элим де, белим де агъырмаз.

— Акъылынъа не кельсе, оны айта берме. Тюшюнип бакъ.

— Элинъ, белинъ агъырмаз деген ишнинъ де Маммет, аскъысы чокъ, — деди Ахмеди.

— Билем, эр алда, бизимкинен къыяс этме.

Маммет йылмайды ве омузларыны къысты, козь къапакълары ёргъун-ёргъун арекет эттилер. Чересинде адеттен тыш ёргъунлыкъ сезильди.

— Отютинъиз ичюн сагъ олунъыз! Мен чокъ ойландым. Зекие де шай тенбиеледи. Буны мен ялынъыз сизинъ истегинъизге бинаэн япаджакъ олам. Тек манъа Орта-Сарайдан кетмек керек оладжакъ.

— Ёкъ, ёкъ, бизни догъру анъла. Бизим истегимиз ичюн дегиль де, саньатнынъ, медениетимизнинъ келеджеги ашкъына чалышмалысынъ, деди Мамеди.

Эбет, бу кечмиште эди. Я шимди? Маммет яныкълы-яныкълы отургъанларгъа бакъты. Сонъра кендисини акълы косьтермек, къардашыны къандырмакъ ичюн:

— О ресимлернинъ эписини янъыдан япмакъны козьде тутам. Меним-дже олар баштакисинден де яхшы олып чыкъмакъ борджлулар. Акъыллыма янъы фикирлер, сюжетлер кельди, — деп къошты. — Башкъа ермерни айланып кельмек иджадыма зерре къадар зиян кетирмеди, аксине, байыттылар. Анджакъ, Ахмеди агъагъа джаным пек агъырды. Онъа къалдыргъан ресимлеримни къоруп оламады. Сычанларнынъ ашы олды.

— Оладжакъкъа чаре олмай, Маммет! — деди агъа.

Мамеди терен кокюс кечирди ве къайгъынен башыны саллады.

Маммет имтина этмек истеди исе де, мумкюн олмады. Къардашынынъ юректен яныкъламасы оны тарсыкътырды. Боралиевлернинъ айткъанлары индже саньат севдаларынынъ аизарлары олып, о рессамнынъ къальбинде атеш къыгъылчымлары къозгъады. Аслында Маммет незакетли, иджадына тенкъидий янашкъан адам. Не ичюн шай олды, анъламакъ къыйын. Маммет ресимлердеки энъ уфакъ нокъталарны, чизгилерни, кольгелерни маналандырмагъа биле, къардашынынъ шифалы огютлерини, насиатларыны ред этмекни ляйыкъ корьмеди. Рессам бу акъта чокъ ойланаракъ, «Аят севдасы» ресими узеринде кергин, себатлы чалышмакъны мунасип корьди. Якъын вакъытларда япаджакъ биринджи иши, эбет де, бу эди. О ресим, Маммет-нинъ фикириндже, дюльбер, терен маналы олмакъ борджлу. Анда совет адамынынъ фикирлери, омюр тарзы догъру акс эттириледжек. Темашаджы къара, отькюр козьлерге, иradели бакъышкъа, дудакълардаки гъамлы тебессюмге назар ташлагъан сайын, бу адамнынъ сефалы, адджы омюр кечиргенини деръал анълайсынъ. Маммет шимдики ресимни козь алдына кетиререк, оны къаршысында отургъан адамларгъа бенъзетти. Эльбет, олар омюрнинъ яхшысыны да, фенасыны да омузларында ташып кечирдилер. О, ресимни тасавурында джанландыраракъ, юзюнде гонъюльсизлик кольгелери ойнады. Ресимде насылдыр корюнмеген, анъламасы къыйын олгъан эксикликлер, етишмемезликлер бар. Рессам буларны тапып оламай, джан чекишти. Бу шекильде о ресимни бегенмеди. Ёоокъ, бегенмеди. Дудакъларындаки тебессюмни бозгъанда, гъалиба, мына бу керексиз киббарлыкътыр, деди о.

Зекиенен Нияр келип, аш софрасыны донатмагъа башладылар. Маса узатылды, устюне къокъулы, сырлы янъы мушамба джайылды. Аш, сув кетирильди. Эркеклер бир кошеге тыкъылып сёйленмей, ялынъыз къадынларнынъ арекетлерини сейир эте эдилер.

Ниает, софра аш чанакъларынен, сув, лимонад, шампан шарабы шишелеринен толды. Гъаниме сылакъ къолларыны пештималына силип:

— Софра азыр, ашкъа буюрынъыз! — деди. Зейнеп Музаффарчыкънынъ къолундан тутып, Халильнинъ янына келип ерлешти. Арасы беш-он

даньыкъа кечмеди, аиленинъ бутюн азалары, мусафирлер софра этрафына тюлендылар.

— Я Гъани къайда? — деп сорады баба.

— Командировкада, деди Сание.

— Гъанини Мамметтен сорамалы, — деди агъа. — О, онынъ досту.

— Гъани меним достум, лякин сенинъ киевинъ, — деп джевапланды Мамет. — Анджакъ якъында корьмедим, — деди. Эвни сукюнет басты. Нияр Зекиенен ян-янаша отурды. О, енгиль беяз антер кийген. Къызнынъ бой-посту да анасы бичиминде: узун бойлу, эндамлы, незакетли, сыджакъ къанлы. Арекетлери, бакъышы, къашларыны ойнатмасы, юрюши анасына бенъзей, санарсынъ о темиз тёгерек бетини, тегиз буруныны, зейтюн козьлерини, къуш къанаты киби чекильген индже къашларыны анасындан алгъан. Нияр анасы киби инсангъа дос-догъру бакъа. О, буюк умютлернен, озюне хас айдын хаялларнен яшагъан къыз. Институтнынъ экинджи курсында окъуй. Икътисадиятчы оладжакъ. Шимди онынъ сагълыгъына къаделер котериле, эйи сёзлер айтыла. Бабагъа сёз бердилер. О, дудакъларыны бурюштирип: «Анасы айтсын, менден зияде онъа ляйыкъ», — деди. Гъаниме тааджип толу козьлерини акъайына тикти. Йылмайды. Козьлери яшланды, янакълары къызардылар. Бу, бельки къуванчтан эди. Ана козьлерининъ яшыны силип, сагъ къолунен лимонад толу къадеге узанды.

— Бахытлы ол, къызым! Омюринъ узун олсун. Къолларынъ дерт корьмесин. Бахт не демек? Оны эр кес озюндже анълай. Бахт демек, къызым, озь халкъынъ огюнде виджданазабы чекмей яшамакътыр, — деди де, агълап йиберди. Къаделер токъуштырылды. Енгеси Зейнеп аякъкъа къалкъып, Ниярны къучакълады ве сыкъ-сыкъ нефес аларакъ, янакъларындан опип-опип алды.

— Сёйле, не истегинъ бар, биз эписини япмагъа азырмыз. Тек гонъюлинъ хош олсун!

О, газетагъа сарылы бахшышны Ниярге туттырды. Текрар опьти. Сагъ къолунен аркъасыны таптады. Велядие де сырадан къалмады. Кетирген бахшышыны кровать устюне къойды.

Эр кес яваш-яваш ашады. Ашамагъан ялынъыз Мамеди эди. Баба бир къолуны скемленинъ аркъасына къойып, башыны ашагъы алып, тюшюнджели алда отура. Къыскъа, йымшакъ сачлары терден сылангъан, манълайына япышкъанлар. Онынъ не тюшюнгенини бильмек къыйын. Бельки къызы кемалына кельсе де, ляйыкъ бир огълан тапылмагъанына окюнедир. Эки кунь эвельси апакъайынен къызы арасындаки лаф акъылына тюшти. О бу лакъырдыны тесадюфен эшиткен эди. «Ариф келеджекми?» — деп сорады ана. Къыз: «ёкъ!» — деп джевап берген эди. Насыл Ариф о, бабагъа даа бир шей айтылгъаны ёкъ. Озю де сорамады.

Зекие козьлерини ачып къапатыркен, аякъкъа къалкъты. О, диван устюнде тёгерекленген кягъытны ачаракъ, оны дивардаки мыхкъа илиндирип къойды. Эр кес ресимге чевирильди. Дивардан отургъанларгъа экинджи Нияр бакъа эди. Гъурурлы, икметли бакъыш. Дерсинъ тири Ниярнынъ озю. Халиль эмджесининъ къолуны къавий сыкъаракъ:

— Эмдже, машалла санъа, сен акъикъатен де кърымтатар Тропинини экенсинъ. Бакъ сен, бу пек аджайип. Нияр къардашым, эбедий яшайджакъ ресимге бир козь ташла! — деп багъырды. — Сен, эмдже, насыл ола да, бир вакъытлары бу муджизевий зенааткъа хыянетлик этмек истеген эдинъ. Валлаи анълямайым. Эгер шай япкъан олсанъ, сени алла урар эди!

Мамеди арекетсиз отураракъ, Халильнинъ айткъанларыны истекнен динъледи. Ниярнынъ догъгъан кунюне япылгъан ресим, бабаны айретте къалдырды. Онынъ агъасынен ифтихар этмеге акъкъы бар эди. Истидатлы, индже саньаткяр дуйгъусына малик рессамнынъ тесадюфий оларакъ унутылмасы, иджады акъкъында бир сёз биле язылмамасы гъурурына токъунды. О, агъасы олгъаны себебинден дегиль де, саньатны севген, онъа дегерли къыймет кесмеге бильген авескяр олгъанындан джаны агъырды.

Маммет шакъасыз зийрек зеинли адам. Анджакъ саделиги, утанчакълыгъы, джесаретсизлиги итибарына белли дередже кедер кетирмекте. Онынъ ерине башкъа бириси олсайды, эсерлерининъ сергиси чокътан теш-

килятландырылыр, эр ерде оны макътар эдилер. О, суньий, бош-бошуна къабартып макътавгъа къатыен къаршы. Маммет беяз тек беяз, къара исе тек къара олмакъ керек, деп зан эте. Эй-ат, бу сачмалав дегильми? Хайыр, дегиль. Инсан шай, дюльбер, незакетли олмалы, толу омюрнен яшамалы. О, кучьлюдир, къудретлидир, унерлидир эм де залымдыр, амма аят ве олюм къаршысында къуветсиздир, бичаредир, янъгъыздыр. Эбет, биз бойлемиз. Джаным, омюр ойле къурулгъан.

Ниярнынъ: «Баба, сиз ничюн ичмейсинъиз, ашамайсынъыз? — демеси, Мамедини терен тюшюнджелерден уянтты. Эльбет, о бугунь, къызынынъ догъгъан кунюнде ничюн ичмей? Кимге ачувлана! Бабанынъ козьлери атеш киби яндылар. О, кендисини не раатсызлагъаныны анълямакъ истемеди, лякин чыдап оламай, сакин сеснен сёйленди. Гъаниме, акъайы кене завод акъкъында сёз кочюреджектир, деп чырайыны сытса да, умют эткени киби олып чыкъмады.

— Мени эмдженънинъ иджадынен багълы тюшюнджелер къырпалай, — деди баба козьлерини ресимдан алмай. — Истидат, айрыджа бир истидат бар эмдженъде. О, бунъа насыл ирише? Маммет япкъанларынен бир вакъыт къанаатленмей, ресимлер онъа даима зайыф, хам олып корюнелер. Янъы мевзулар къыдырув, исрарлы эмек девам эте. — Мамеди бир ань токътап, учь ютум лимонад ичти, къапынды, сонъра кене башлады. — Мен, агъа, санъа шашам. Не себептен ресимлеринънинъ сергисини тешкилятландырмакъны талап этмейсинъ? Ёкъса, адамларнынъ о ресимлер акъкъында фикирлерини, не айтаджакъларыны бильмектен къоркъасынъмы?

— Мен, Мамеди, онъа ынтылмайым.

О буны эеджанланмадан, сёз сырасы сёйледи. Къияфети де зерре къадар денъишмеди. Тек кимерде къашларыны, козьлерини къыбырдатып ала эди.

— Сени шан-шурет меракъландырмай, гъалиба, — деди къардашы.

— Шан-шуретни кимлер япа? Тенкъидчилер дегильми? Олар шимдилик сеслерини чыкъармайлар. Бельки шай олмакъ керектир.

Сёзге Халиль къошулды.

— Бунда сизинъ де, эмдже, къабаатынъыз буюк, — деди о Мамедиге иляве этип.

— Ничюн? Меним къолумдан не келе билир.

— Ойле деменъиз. Сиз шеэр партия комитетининъ азасы. Сергини тешкилятландырувда чокъ иш япар эдинъиз.

— Эмджень онъа къаиль олмаз. Мен онынъ табиатыны билем.

— Ялвармакъ, риджа этмекми? — Мамметнинъ къашлары чатылды. — Ёкъ, алла сакъласын. Лякин медениет болюгинде бу акъта лаф олгъан эди. Плангъа эки рессамнынъ эсерлеринининъ сергисини кирсеткен эдилер. Ихтимал, о гъаеден даа вазгечильмегендир. Эр алда, бойле тедбир айт-уйт дегендже япылмай. Буюк азырлыкъ ишлери керек.

— Шубесиз!

Тантана акъшамынынъ башкъа бир корюниш алмасы Гъанименинъ, энъ эвеля Ахмединиинъ кейфине ярашмады. Агъа ачувнен тишлерини гъычырдатып алды. Атта къардашы Мамеди буны эшитип, агъасына бакъты. Гъаниме де индемей отура эди. Сонъра, о гонъюльсиз тавурнен:

— Лафкъа урунып ашны да унуттынъыз, — деди. Софрагъа согъаннен къавурылгъан эт кетирильди. — Къана, алынъыз, сувумасын! Ахмеди агъа, ашасанъыз.

Гъанименинъ ялвармасына кимсе эмиет бермеди. Дава эп къабарды. Ашнен кимсе меракъланмады. «Токъ адамны сыйламакъ къыйын», — деди Гъаниме ве турып кеманени кетирди. Оны акъайынынъ къолуна туттурарак:

— Сёз айтмадынъ, бареме чалып йырла! — деди. Мамеди буны беклеген адам киби аман кеманеге япышты. Башта кеманени дирильдетип бакъты, яйны теллер узерине чекип, къулакъларыны бурды, бир даа яйны чекти. Йырлады. **«Кесек, кесек булут чыкъар»...** Йыр ве кемане сеси оданы толдурды. Эр кес тааджипнен динълей эди. Бу арада Гъаниме дигер бейитни иликтирип алды: **«Пунар дагъындан, аман, пунар дагъындан»,** сеси му-

лайык, шыгъыкълы эди. Кеманенинъ эзгиси къаялар арасында инълеген дуварнынъ инъильтисини анъдыра эди. Тюркю Ахмедининъ кейфине ятса керек, о козьлерини юмып динъледи.

Мамеди йырлап битирген сонъ, чокъ вакъытъкъадже сёйленмедилер. Сонъра, саньат мевзусындан урф-адетлерге кечильди. Кечмишимизнинъ яваш-яваш унутылгъанына, тувгъанлыкъ алякъалары зайыфлагъанына элем этильди. Эр кес бунынъ себеплерини билыгени ве анълагъаны киби тарифлемеге тырышты.

— Тарихымызны да, ана тилимизни де унутамыз, — деди баба окюнчнен. — Мына Халильни, Ниярны алайыкъ. Олар деделери Алиден башкъа кимни билелер? Кимсени бильмейлер. Огренмеге де истемейлер. Санарсынъ шай олмакъ керек. Эбет, бу ерде тек оларны къабаатламакъ догъру олмаз. Биз озюмиз де эвлятларымыздан бетермиз. Кечмишимизни генчлерге айтмаймыз, огретмеймиз. Гуя онынъ бизге ич де аитлиги ёкъ. Аджеба бу, озь-озюни алдав сайылмаймы?

— Девир, девир ойле кельди, Мамеди, — деди агъа.

— Эр шейни девир устюне юклесек, агъа, янълышырмыз.

— Дигер миллетлерде, меселя, немселерде, — деди Маммет айрыджа бир ургъунен, — аилевий тарих асырлардан бери язылып келинмекте. Бизде исе язып къалдырмакъ адет олмагъан.

О, отургъанларны бирер-бирер козьден кечирди. Аз-чокъ эджанлы эди. Дудакъларыны къыбырдатып, бир шейлер сорайджакъ олды исе де, сорамады, зорнен йылмайды. Азапланувдан къызаргъан эди. Бираздан сёзюни девам этти.

— Биз келеджегимизни къайгъырмаймыз. Тек бир куннен яшаймыз. Яхшы ашап, яхшы кийинмектен гъайры къайгъымыз, тюшюнджемиз ёкъ. Маддий джеэттен баймыз, онъа сёз ёкъ, амма маневий джеэттен, ой-ой, пек факъырмыз. Бундан юз йыл кечкен сонъ не оладжагъымыз акъкъында къайгъырмаймыз. Менимджесине, энъ эвеля, тилимизни, медениетимизни, адетлеримизни унутмамакъ керекмиз. Эгер унутсакъ, бу бизим ичюн буюк фаджиа олур эди.

Ахмеди къардашынынъ сёйлегенлерини озь алийине къабул этерек иддетленди. О, сакин отурып оламай эди. Бутюн гунаны Мамметнинъ бойнуна къалдырды. Лафкъа къошулмакъ истемеди. О, софрагъа отургъанларгъа ойле бакъты ки, дерсинъ оларны биринджи кере коре. О, дёнюп этрафына бир даа назар ташламагъа меджбур олды. Нияр Зекиенен фысылдап лаф эте эдилер. Маммет башкъа чаре тапмаса керек, ашкъа зорлады. Корюле ки, эеджанланувы бираз ятышкъан. Козьлерини яваш-яваш доландырып, эр шейге дикъкъат этти. Агъасы къыбырдамай отура эди.

— Келеджекни къайгъырмагъан ялынъыз бизми? — деди Ахмеди. Сесинде элем бар эди.

— Башкъаларынен бизим не алып бередженимиз бар, агъа, — деп сёзге къошулды Мамеди. — Эр къоюн озь баджагъындан асыла.

Мамеди агъасынынъ не сёйлемек истегенини анълап сертейди. О, юрегине ятмагъан лафларны эшиткенде череси джиддийлеше, атта дешетли бир къияфет ала ки, козьлери алевнен, мераметсиздже яналар. Онынъ даргъынлыгъы, шек-шубеси артты.

— Бугуньден итибарен аилемизнинъ тарихыны язмакънен огърашаджагъым, — деди Маммет яры шакъанен. Ахмеди ялкъ этип онъа бакъты, амма агъызыны ачмады. Озю акъкъында ярамай шей языладжагъыны дуя эди.

— Кеч олмадымы, эмдже, — деди Халиль.

— Сен кульме, мен о ишнен чокътан огърашам.

— Кульмейим, аксине, такъдирлейим.

— Эмдженънинъ машшалласы бар, эр шейге вакъыт тапа, — деди Мамеди богъазыны къырып, — Къарынджа киби токътамай чалыша.

Зекие чанакъларны бир ерге обалап:

— Геджелери юкъламай, одасында яры геджегедже ярыкъ яна, — деди гъурурнен.

— Занымджа геджелер ялынъыз юкъу ичюн берильген, — деди Гъаниме.

— О алышмагъа багълы, — деди Маммет козьлюгини тюзетип, — базы саньаткярлар саба эрте турып ишлейлер. Мен танъ юкъусыны къачырсам, башым агъыра.

— Джаным, не вакъыт чалышсанъ чалыш, тек эсер яхшы олып чыкъсын. Бу лафлар Ахмедининъ ошуна ятмаса керек, о къарысы Велядиеге чевирилип иддетнен:

— Акъыз, къайтмакъ вакъыты олмадымы? — деди.

— Даа эрте дегильми?

— Ёрулдым, Мамеди, ярын саба узакъ ёлум бар. Сен мени багъышла, кадям къайтмасам олмайджакъ. Чокъ отурсанъ да шу, аз отурсанъ да...

Олар къайтмакъ ичюн турдылар.

Ахмедининъ кетмесинен оданы бир ань сакинлик басты. Отургъанлар агъанынъ кетмесини оларны урьмет этмеюв, деп зан этерек, индемей эдилер. Кимсе агъызыны ачып сёйленмеди. Ялынъыз къоллар раатлыкъ бильмей, эп арекетте эдилер. Зейнеп баласыны юкълатаджакъ олып яваша одагъа кечти. Халиль папиросыны алып балконгъа чыкъты. О, беш дакъикъадан сонъ къайтып келерек, бири дигери артындан эки стакан лимонад ичти. Сувсузлыгъы кене де къалмады. Оны недир раатсызлай, ичини дерсинъ мышыкъ кемире эди. Бабасынынъ куськюн чырайы даима козьлери огюнден кетмедилер. «Кимсени урьмет этмей, тек озюне эльвергени киби яшай», — деп океленди. «Бельки шай яшамакъ яхшыдыр, ким билир! Агъа олгъанына базана, гъалиба. Чюнки агъаларны эр кес урьмет эте. Я агъалар? Оларгъа башкъаларыны урьмет этмек шарт дегильми, аджеба?»

Халиль бу акъта ойлангъан сайын, къальбини куф пердеси бийледи. Агъыргъан юрегини бошатмаса, раатлыкъ дуймайджакъ. О, эмджесининъ дарыладжагъыны биле турып, асабийликнен сёйленди.

— Бабам керчектен де худжур, инат адам, — деди о кедернен. — Кимге ачувлана, ничюн, анълап оламайым.

— Эр адамнынъ бир табиаты ола, — деди эмджеси Мамеди, — Табиат оны шай яраткъан. Тез куськен адети бар. Затен о шимди Маммет олгъан ерде чокъ отурмай. Къайтмакъ ичюн мытлакъа бир себеп тапып чыкъара.

— Киббарлыкъ бу, эмдже! Эр алда, яхшы адет дегиль. Бабам олса да, мен догърусыны айтам.

— Агъам эр шейде мени къабаатлай, — деп яныкълады Маммет.

Мамеди бир ань индемей отурды. Агъасы Мамметке бакъмакъ истемеди, онъа да джаны агъырды. Тыш къияфетинден бир аджизлик бар эди. Дудакълары сыкъ-сыкъ ойнап алдылар. Ниает, о даянамады, сёйленди.

— Сен де акъсызсынъ, агъа, — деди опькели давушнен, — Он йыл мында олмадынъ. Ахмеди агъа къач керелер хастаханеде ятты. Алыны соратып бир мектюп язгъан эдинъми? Язмадынъ.

— Мамеди, кадям, мен агъагъа не киби феналыкъ яптым? Манъа бола сизге кельмегенини айтам.

— Дюньясындан безген мезъепини къаргъар, — дейлер.

— Дюньясындан безип, оны акъаретлеген олдымы, ёкъса?, — деди Гъаниме акъайына сынавджы бакъыш атып. — Эр алда, пиреге ачувланып ёргъан якъмакъ яхшы дегиль. Сизден ич биринъиз раметли бабанъызгъа бенъземегенсинъиз. О, йипек киби йымшакъ, мерамети адам эди. Шимди онынъ руху анда, къабристанда ята. Къабири узериндеки топракъ раметлининъ элял эмекчи, темиз-пак экениндан делялет бермекте. Бирлик олунъыз, бири-биринъизнинъ джаныны агъыртманъыз, деген эди о сизге. Амма сиз оны унуттынъыз, мезарына сийрек барасынъыз. Биринъиз денъизге, дигеринъиз дагъгъа тарта. Кечмишимизге урьмет-сайгъымыз, мына бойле, сувукъ.

Орталыкъны асабий сукюнет басты. Сёйленмек къыйын эди. Тынчлыкъны Зекиенинъ элемли сеси больди.

— Ахмеди агъанынъ ничюндир бизге джаны агъырды, эр ерде бизни яманлай, — деди о. — Адамлар эпюйни бизге келип айталар. Ресимлерни сорагъанымыз ичюн къабаатлы олдыкъ.

КРЫМСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ИНДУСТРИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
ИНСТИТУТ
БИБЛИОТЕКА

— Биз учь агъа-къардашмыз. Къайдымызны озюмиз чекмек керекмиз. Эки кунь эвель онъа бардым. Бизге элеми буюк. Гуя биз оны тувгъанлыкъ-тан чыкъаргъанмыз. О, кендисини янъгъыз дуя, видждан азабы чеке, амма кимсеге дуйдурмай. Агъанынъ опкесини ишитмек манъа пек агъыр кельди. Юрегим ынджынувдан патлайджакъ. Эгер инсан инсанлыгъыны бильмесе, пек къыйын. О, агъамыз ола, манъа оны огретмеге, тенбиелемеге айып. Лякин башкъа чаре де къалмады.

Мамеди сувугъан чайдан бир къач ютум ичеркен, узун пармакъларыны темиз тыраш этильген янакъларыны, сакъалыны сыйпады. О, гъает эфкярлы эди. Козьлери къаршы диваргъа тикильдилер. Сонъра бир ань ичинде этрафтакилерге бакъты, айткъанларынынъ оларгъа насыл тесир эткенини анъламагъа тырышты. Бу ерде гунагъы, бельки дегенине иришип оламагъанындадыр. Буны озю де бильмей эди. Агъа-къардашлар арасындаки истираблар онъа раатлыкъ бермедилер. Аджеба ким къабаатлы? Ишинъдеки, эвдеки азаплар да, ихтимал, булардан башлагъандыр.

Зекие элесленип алды.

— Ахмеди агъа къызматабан адам. Агъанъны яманлагъаным ичюн, Мамеди, мени махкюм этмейдирсинъ. Мен бильгенимни айтам.

— Ёоокъ, ёкъ ничюн? Къызматабанлыкъ Боралиевлернинъ къанында бар.

— Сен Мамеди ойле дегильсинъ. Буны эр кес айта.

— Мамеди кимсеге ошамагъан, — деди Гъаниме ве эписи иштианен кульди.

— Не демек олсун, инсан кимерде шейтангъа уюп, кендисини тутып оламай, тельбевлерини джиберебере.

— Ола билир. Демек, мен де къызматабаным, ойлеми? Буны мен кимерде дуймай къалмайым. Анджакъ бунъа тюрлю амиллер себеп ола.

Мамеди сёйленгени алда башыны сагъгъа бурды ве дудакъларынынъ эр эки тарафына зорнен эсленильген енгиль тебессюм аляметлери къонды.

Нияр чайникни алып одадан чыкъты. Къайнап тургъан электрик самоварына якъынлашып, тазе чай дамлады да, къайтып, кене одагъа кирди. Чайникни софра узерине къояркен, ерине барып отурды. Гъанимеден башкъа кимсе чай ичмеди. Олар лафкъа ойле къызышкъан эдилер ки, эр шейни унуткъан эдилер.

— Тюшюнип бакъсанъ, элем этмеге аджет ёкъ, — деди Гъаниме, — Кимге тиш къайраймыз, озь къанымызгъамы?

— Гъаниме, токъта, мен агъама не киби феналыкъ яптым. Орта-Сарайда ёкъ эдим, келип ал-эвалыны сорамадым. Аслы бу къабаатмы?

— Агъанынъ эвине ялынъыз озюнъе зарур бир иш чыкъып къалгъанда бара экенсинъ.

— Валлаи, ойле дегиль. Мен эки кере баргъанда, о бир кере биле кельмей. Ялан айтсам, устюмде алла бар. О, сизге де чокъ кельмей, мына биз насыл тувгъанларымыз! — деди Маммет башыны ашагъы алып.

Козьлеринде асыл олгъан бу кедер, ачувнен, истирабнен айтылгъан бу сёзлер оны мераметсиз, серт бир адамдыр, деп ойланмагъа акъ берсе де, о акъикъатта саде, незакетли, лякин бираз инат адам эди. Агъа-къардаш арасындаки джан агъыртысы тюшюндирмей оламады, амма оны энъ зияде саньат саасындаки первасызлыкълар, акъсыз опкелер раатсызлады. О, баягъы вакъыткъадже бу сыкъынтылардан къуртулып оламады. Озюнинъ бичарелигине, зайыфлыгъына пек янды. Козьлеринде къоркъунен берабер шек-шубе де сакълы эдилер. Эки дакъикъадан сонъ, о козьлер умют къыгъылчымларынен толып алевлендилер. Бу онынъ ичюн бекленильмеген бир къуванч эди. Тувгъанлар арасындаки субет бир мевзудан дигер мевзугъа кечти ве эр кес озюнинъ акълы экенини исбатламагъа тырышты. Лафларында асабийлик дуюлмай эди. Оданы тынчлыкъ басты. Къайтмакъ вакъыты олгъан эди.

Башта Мамметнен Зекие, оларнынъ артындан Халиль турды. Он дёрт куньлик айнынъ акъчиль шавлелери тереклернинъ, эвлернинъ огюнде синъген къаранлыкъны айдынлатмакъ ичюн япракълар арасындан кечип, сокъакъларгъа, мейданларгъа сепильдилер. Ёллар тена эди. Тек-тюк адамлар-

гъа, машиналаргъа расткелинди. Аякъ давушларына сесленген копеклер де, сийрек-сандыракъ авлай эдилер.

Къары-къоджа баягъы ёлны сессиз-солукъсыз кечтилер. Лаф этмеге гонъюллери ёкъ эди. Эвге кельген сонъ, яткъандже агъалары Ахмедини яманлап, макъом эттилер. Къасеветли юреклерине сакинлик синъди. Маммет сонъмагъа башлап:

— Айды, етер, юкъламакъ керек, юкъламакъ, — деди Зекиеге бакъып.

3

Июль айынынъ адий бир куню эди. Ава кунешли, сыджакъ. Ахмеди босагъадан атлап азбаргъа чыкъты. Атлады дегендже, бунарлы козьлерине янъычыкъ сув сепильген замбакъ, акъшамсефа, къадифе чичеклери илиштилер. Бир ань оларнынъ янында токътады. Буны не себептен яшкъаныны, валлаи, бильмеди. Эеджанлы эдими? Ола билир. Ем-ешиль, назик япрачыкълар узериндеки сув тамчылары инджилер киби парылдап яна эдилер. Ахмеди бу манзараны сейир этеркен, бугунь иштеки уйгъунсызлыкъларны козь алдына кетирди. Янъы машина алмакъ истеди, бермедилер. Башлыкънен давалашты. Апансыздан буны хатырлав онъа енгиллик бермеди, аксине, кедер, къайгъысыны арттырмакънен, юрегини тырнап-тырнап алды. О, эр шейге къол силькеп, артына айланды да, акъырын-акъырын одун аранчыгъына тараф адымлады. Юрюшинде бир ёргъунлыкъ, солукълыкъ бар эди. Гъанининъ къачмасынен багълы тюшюнджелер оны даа терк этмей эдилер. Синъирлери кене къозгъалды. Чиркин сёзлернен сёгюнип, Гъанини, идаре башлыгъыны акъаретледикче акъаретледи. Амма кене де тынчланып оламай эди. Эфкярындан агъач парламагъа къарар берди. Балтаны къыдырды. О, аранчыкънынъ кошесинде тура эди. Къуравшагъан, оны алып сув къопкъасына къойды.

Бу арада къунанджиннинъ кескин-кескин давушы эшитильди. Айван ач олса керек, ардыны кесмей къычыра эди. Эв саиби бир даа къозгъалды, азбарда апакъайыны къыдырды.

— Акъыз, къайдасынъ сен, о айвангъа малат бермединъми ёкъса, давушы къулакъларымны тындыраджакъ! — деди.

Велядие буруны тюбюнден мырылданып:

— Пичен де, малат да бердим, — деди сувукъ давушнен. Озю деръал эвге кирип кетти.

Ахмеди башыны терсине къакъып, козьлеринен апакъайыны озгъарды. Сонъ назар дикъкъатыны аякъларына чевирди. Къара штанынынъ балакълары ерге сюйрекленгенинден ипрангъан, тифтикленгенлер. Сагъ балагъынынъ этегинде балабан май лекеси корюне.

Ниает, эв саиби аранчыкъкъа кирип, ирили, уфакълы одунларны тышкъа, азбаргъа фырлатты. Узанып балтаны алды. Агъызынынъ кескинлигини тутып бакъты. Эки агъызлы балта башындан юкъары котерилип, одунгъа бар къуветинен, гъадапнен энген сайын Ахмеди фышнады солукълап теренден нефес алды. Беяз кольмегининъ кирли якъасында эки дёгме чезильген. О, юньлю кокрегини рузгяргъа къаршы тутаракъ, енълерини тирсеклеринедже къатлады. Къолтукъларында, аркъасында кольмеги терлеп, тенине япышып къалды. Токъ бети бакъыр ренкинде. Къатмерлешкен манълайы терлеген. Тер буртючиклери янакъларындаки чыйырчыкъларда бир ань токъталып, бетинде кирли ёлакъ къалдыраракъ, та сакъалынынъ тюбюнедже чыбырдылар. Сийрек, йымшакъ сачлары таралмагъан, къармакъарышыкъ. О, сагъ къолунен энъсесини къашып алды, кунешке чокъ бакъмакътан ёрулгъан киби козьлерини уфкъалады.

Ахмеди элли яшларында, кесментик, ири мучели адам. Къоллары къыскъа, къалын, бели дёрт коше. Дерсинъ батыр, амма юреги юфкъа, къоркъакъ, анджакъ багъыравукъ. Сеси де кендиси киби къаба. Чокъ отурмакътан, киймектен олса керек, штанынынъ арды, ёлакълы къырмызы кольмегининъ якъасы ипрангъан, инджерген.

Парлангъан одунлар, ёнгъалар четке атылып кетелер. Орталыкъ сакъыз къокъуй. Ахмеди йыгъыштырылмай, анда-мында дагъылып яткъан одун парчаларыны корип джаны сыкъылды. Апакъайы Велядиени, къызы Са-

[illegible] къыдырды. Олар азбарда ёкъ, эвделер. Эв саибининъ козьлеринде шефкъетсызлыкъ къыгъылчымлары янды. О, авучларына тюкюререк сомурданды. «Бу къары миллети вар да, алла белясыны версин, къолларындан иш кельмей. Эвде отурып не япалар олар анда!» Озюни тутып оламады, багъырды.

— Сиз къайдасынъыз шу, не къадар багъырсам да, сесинъиз-солугъынъыз чыкъмай, — деди. Сеси сынгъан джам давушыны анъдыра эди. Сагъына дёнюп бурунны сюмюрди, ерге тюкюрди. Кене озь башына сёйленди. «Эй алла, бакъ сен оларгъа, аслы ашыкъмайлар. Бойле къыбырдамакънен бу эвнинъ иши битерми?»

Акъибети бабанынъ опкеси къадынларгъа барып етти. Одунларгъа биринджи олып къызы Сание янашты. Къыз къучагъына одун толдурып, арангъа кире, оларны дестелей, сонъ кене артына къайта. Баба къызынынъ ишини бегенсе керек:

— Машалла, машалла санъа Сание, — деди. — Сен олмасанъ, бильмем, алымыз не олур эди.

Сувукъ сёзлер къызнынъ юрегине барып токъунмадылар. Сание аслы кейфини бозмады. Насыл ишлеген олса, ойле де ишледи. Деерлик бабасына да бакъмады.

Эв саиплери ишке ойле берильген эдилер ки, азбаргъа Мамметнинъ келип киргенини дахи дуймай къалдылар. Вакъыт акъшам саат алтыны он беш дакъикъа кече эди. О, агъасына къалдыргъан ресимлерини, эв акъкъыны сорамакъ ичюн ёлгъа чыкъмаздан эвель чокъ тюшюнди, апакъайы Зекиенен акъыл таныштылар. Эр шей ольчеп бичильген эди. Мамметнинъ Орта-Сарайгъа къайтып кельгенине эппейи вакъыт кечсе де, агъасы о ресимлернинъ адыны анъмай. Маммет бугунь бу ишни джиддий ве кесен-кес къоймагъа къарар берди. Ресимлери онъа ашагъан отъмеги, ичкен сувы киби зарур олып къалдылар.

Олар къары-къоджа Ахмедиге инана, эр шейни гузель-гузель анълашаджакъларына эмин эдилер. Эм ничюн инанмайджакълар, ёкъса эджнебийлерми? Эр алда, агъа-къардаш, тувгъанлар.

Ахмеди къардашынынъ бир одалыкъ секцияда яшагъаныны, онъа анда тарашлыкъ эткенини ве шимди акъчагъа мухтадж экенини пек яхшы биле. «Эки тувгъан анълашыр, даваны тынч, муаббет ёлнен чезермиз. Аслында ничюн анълашып оламайджакъмыз, ничюн? Акъсыз талап дегиль де!»

Маммет бойле эйи мерамнен агъасынынъ эвине догъру ёл алды. Аванынъ сыджагъындан салкъын къобасына гизленген Кокман копек де, еринден къыбырдамады. О, башыны ог аякълары узерине къоюп, уджлары кесильген къулакъларыны салындырып ятаракъ, кельген адамгъа биле айланып бакъмады. Ялынъыз къанлы козьлеринен оны озгъарды.

Ахмеди къардашыны азбарда корип токъталды, энъсесини къашыды.

— Кель, Маммет кель, отур, — деди серт давушнен. Анджакъ кейфи шу саат бозулды. Раатсыз юреги бир шейлер сезе эди.

О, балтаны агъачкъа санчты да, штанынынъ балакъларыны къакъып, юзюм асмалары тюбюндеки софагъа кечип, юнь миндерлер устюне отурды. Мамметке де янындан ер косьтерди. Сантрач явлыгъынен бойнунынъ, бетининъ терини исрар иле сильди. Сыкъ-сыкъ нефес алды.

— Кейфлер насыл, Маммет! — деди о явлыгъыны бети огюнде ельпиретип.

— Насыл дейим, агъа, не яхшы, не яман. Гъанининъ япкъаны мени текмиль шашыртты. Бакъ сен, о ярамаз чапкъын эрифке! Сен манъа ачувланадырсынъ, билем. Меним сучум ёкъ, агъа, — деди Маммет.

— Бильмейим, ким сучлу. О къызнынъ бойнуны урдынъыз.

Ахмеди бойле деди де, къардашына тылсымлы назар атты. Маммет джевап бермеди, тек козьлерини чевре-четке кездирди. Софадан азбарнынъ эр ери: тувар араны, гараж, пичен черени, алма, армут тереклери яхшы корюнелер.

Велядие келип къалды. О, чыплакъ аякъларыны этеклерининъ астына топлап отурды. Ал-хатыр сораштылар. Агъа элем иле сёйленди.

— Якъында бизге кельмединъ, текмиль унуттынъ, — деди. — Зекие

де аякъларыны чокътан авуштырды. Къапымызнынъ къайдан ачылгъаныны да бильмейдир.

Маммет йылмайды исе де, эки дакъикъа агъызыны ачмады. Онынъ назар дикъкъаты агъасында эди. Сонъра озюни акълагъандай олып:

— Ишимден бошалып, бир якъкъа чыкъып оламайым, агъа, — деди сыкъылып.

— Илле бир себеп тапасынъ. Кельмек истесенъ вакъыт тапар эдинъ. Гъаниге япкъан къудалыгъынъдан утанасынъмы, ёкъса?

Ахмеди инанмагъаныны, гъадабыны ачыкъ-айдын бильдирди. Маммет къызарды. Эбет, вакъыты, имкяны бар эди. Кельмеди. Анджакъ джаны агъыргъанындан дегиль, шай, первасызлыкътан.

— Э-э, напайым, келип оламадым иште, къабаатмы бу, агъа! Бизим кельмегенимизни опьке этесинъ, я озюнъ келесинъми?

— Сен кучюксинъ, сен кельмек борджлусынъ. Гъаниге, санъа ачувым пек буюк.

— Гъанини манъа юзьлеме, онынъ алла бойнуны урсын! Шимди яным-да олса юзюне тюкюрир эдим.

Маммет нефретленип къолуны сильтеп алды. О, яваштан башыны котерип, суаль толу козьлерини агъасына тикти. Ахмеди индемей отура эди. Киббарлыгъындан патлайджакъ амма не чаре, даяна, сабыр эте. Тек къардашыны багъышламакъ истемей.

Босагъада Сание пейда олды. О, сырлы табакънен учь фильджан къаве, шекерлик кетирип, софа узерине къойды.

— Акъшам шерифинъиз хайырлы олсун! — деди де, бир фильджанны эмджесининъ огюне, дигерини бабасына ве учюнджисини анасына узатып, чыкъып кетти.

Ахмеди арекетсиз отурып, къаве ичти. Гурь къашлары ашагъы энип, козьлерини къапаттылар. Юзюнден къасевет кольгелери кечти.

— Бугунь иште агъаларнен давалаштым, — деди о элемнен. — Янъы машина бермек истемейлер. Не олса, олур, дедим де, баса-бас сёгюндим.

— Сенинъ къавгъа этмеген кунюнъ бармы? — деди Велядие.

— Къавгъа этмей ялынъыз оларнынъ дегенини япсанъ, башынъа минерлер, сонъ, корь белянъны.

— Тек сенинъ башынъа мингенлери де не экен, — деди апакъайы икметли давушнен.

Ахмеди насыл джевап береджегини бильмей, дудакъларыны ялады. Къадынына терс бакъыш атты. Орталыкъны сукюнет баскъан эди. Маммет агъасына чевирилип:

— Агъа, мен санъа башкъа ишнен кельдим, — деди. Сеси къалтырады. Бу къоркъудан эдими, ёкъса къуванчтан эдими, бильмек къыйын эди.

— Кельсенъ, хош сефа кельдинъ, мерамынъ не? — Кене ресимлерми? — деп сорады. Ахмеди эки аягъыны узатып созулды, сагъ аягъы юкъласа керек, пармакъларынен тобукъларыны сыйпап-сыйпап алды.

Велядие мазун алда отураракъ, Мамметнинъ даа не айтаджагъыны динълемеге азырланыр киби, башыны сагъгъа бурып, акъайына бакъты. Къоллары пештималынынъ астында эди.

— Кельгенимнинъ макъсады шу, агъа, — деди Маммет, — Уралгъа кетеджекте мен санъа ресимлеримни къалдыргъан эдим. Кеченлерде бу акъта лаф эткенде, темелли бир шей демединъ. Эм азыр ёрукъ эв акъкъында да узлашып алсакъ, яхшы олур эди.

Ахмеди тааджип иле къардашына чевирильди. Бакъышында мемнюниетсизлик бар эди. Еринде къыбырданды.

— Меним акълымда ресим турамы, кадям. Бир такъым былашыкъ кягъытлар. Утанмай оларны сорайсынъ, эбет.

— Агъа, о ресимлер иджадымнынъ махсулы эдилер. Энъ яхшыларыны айырып саньа бердим.

— Бильмейим нелер олар. Йыртылмай къалгъаны анда, аранчыкъта, сычанлар кемирип битиргенлер.

— Базы бир ресимлеримни саткъансынъ, деп ишиттим.

— Сатмадым, истедилер бердим. Эп бир гъайып оладжакъ эдилер.

Шимди айдавджылар клубыны яраштыралар. Бунъа шукюр этмейсинъми?

Мамметнинъ ачувдан бети къызарды. Башыны терсине къакъып алды.

— Сен билесинъ, мен пек чокъ масрафларгъа далдым. Манъа акъча керек эди.

— Санъа не кереклигини бильмейим, аксине, о ресимлерни сакълатмъаным ичюн сен манъа борджлусынъ. Ондан башкъа, озюм джаиль къалып сени окъуткъанымны айтмайым.

Мамметнинъ мийи бузлады. Тили де курмекленген эди. Агъасынен не олып кечкенини анълямады. Чокъ тюшюнди. Софра узериндеки къаве сувып къалгъан. Маммет икрахнен:

— Къана о ресимлер? — деп сорады. — Сычанларнынъ агъызындан къалгъан сойларыны айтасынъмы? Окъуткъан экен, не, бунынъ ичюн санъа ыргъатлыкъ этмек керекимми?

— Ыргъатлыкъ, ыргъатлыкъ, тек оны билесинъ. Мен санъа ресимлеринъни сакъларым, деп сёз бермедим. Менден бир шей талап этме!

Ахмеди сагъ тарафындан сол тарафына айланды. Бирден атылып турды, бир шейлер сёйледжек олды, айталмады, кене ерине къайтып отурды.

— Манъа джанынъ агъырмасын, кадям. Меним ичюн олар бир капик этеджек шейлер дегиль. Не ашала, не ичиле.

Маммет хурназлыкънен кульди.

— Бир капик этмесе де, агъа, эр алда, акъчасыны алып файдаландынъ, ойлеми?

Ахмеди джевап бермеди, тек дудакъларыны бурюштирди. Омузларыны къакъты.

— Сонъ, эв дединъ. О да насыл эвдир? — деп сорады.

— Бильгенинъ киби эвнинъ ярысы меним.

— Догърумы? Не вакъыттан бери?

Ахмеди кендисини зорнен тутып олды. Чатлап-патлайджакъ эди. Синъирлери къозгъалдылар. «Эвнинъ ярысы онынъ экен? Бакъ сен онъа! Яшайышнынъ къолайыны тапкъан. Бир беля унутылмады, экинджиси келип чыкъты. Де ресимлер, де эв, бу аслында не демек? Ашшаламакъмы?» Ахмедини санарсынъ адджы балкърт тишлеген эди. Эвини эр шейден зияде севген, оны эписинден устюн корьген бу адам, шимди эвини пайлашмакъ иши келип чыкъкъанда, неге огърагъаныны бильмеди. «Эй сени алла! Бу арада о керек эдими?» — деп ах чекти. Къардашына бакъмай эди. Ичинде къаны къайнады. Олар онъа тюшюнмеге, башкъасыны догъру анълямагъа кедер эте эдилер. Эв онынъ, тек онынъ, Ахмеди Боралиевнинъ! Мамметнинъ онъа къол узатмагъа, озь пайыны истемеге акъкъы ёкъ.

Эбет, акъкъы ёкъ!

Ахмеди эвини козь алдына кетирди. Оны эр кестен къызгъана эди. Эви дёрт одадан ибарет. Джамлы балкондан, ичери киргенинен, солда, балабан зал, сагъда мусафирхане, даа сонъра ятакъхане булуна. Эв саиплери энъ тёрдеки одагъа сийрек кирелер. О, къызлары Саниенинъ имаесине берильген эди. Шимди бош. Эвнинъ къаршысындаки эвчикте огълу Халиль озь айлесинен яшай. Онынъ янында амам.

Ахмеди яз айлары къарысынен даима балконда ята. Сувукълар башлагъанынен ичери одагъа авушалар. Язнынъ чиллесинде одаларгъа чибин я да чиркий кирмесин деп, одаларнынъ къапыларына беяз, инджебезден перде асылып къоюлгъан. Анда шимди салкъын, улькюн. Одаларнынъ, балконнынъ табанлары къою къаверенки, къапы, пенджерелер ачыкъ мавы ренкинде бояларнен боялангъанлар.

Ахмеди яткъан еринден сычрап тураракъ, азбар ичинде артына огюне долана башлады. Мийинде мусибет фикирлер догъып, о бутюн барлыгъынен Мамметке догърултылгъан эдилер. Йыкъыладжакъ эди, аман алма терегине таянды. Тирсеги сыдырылды. Онынъ агърысындан олса керек, багъырыкълап алекет къопарды.

— Мени ачувландырма. Сен акъылынъны чылдырдынъ, гъальба!

Чырайы чукюндир киби къызарды. Одунгъа санчылгъан балтаны къолуна алды, о бармагъа ер тапамай саллана, юкъары котериле, бирден ашагъы зне.

— Эвге даванъ олмасын. Оны мен къурдым ве о ялынъыз менимдир.

Океленгенинден манълайындаки мор дамарлары къабарып чыкътылар. Маммет айретте къалды, эшиткенлерине инанмады. «Агъам айтамы булары?» — деди. О, эр алда, «ябаний адамлар дегильмиз, анълашып олурмыз», — деп зан эткен эди. Албуки янъылды. Эбет, пек янъылды.

— Сен, агъа, мени четке итеме. Ресимлернинъ парасыны бермесенъ берме, лякин эвге меним де акъкъым бар! Буны эр кес биле. Дава этмек заманы кельмеди.

Маммет шай дер экеч, агъасына тылсымлы назар ташлады. Софадан ашагъы тюшип отурды. Ахмеди балтаны эки аягъы арасына алып, оны къайда къояджагъыны бильмей эди. Козьлери бир кереден ялкъ этип яндылар. Маммет онъа ашагъыдан юкъары бакъа эди. Агъа эп сёйленди. Дудакъларынынъ кенарлары копюкленген эдилер.

— Сен тюш коресинъ, Маммет, валлаи, тюш коресинъ. Эвни ким къурды? Мен! Налогыны ким тёледи? Мен! Бу тереклерни ким отуртты? Мен! Шимди сен азыргъа дуаджы олып кельдинъми? Санъа бир табан топракъ, бир козь эв бермем, эм беклеме! Ягъма ёкъ!

Ахмедининъ мераметсиз, ачувлы козьлери къардашынынъ беяз, индже пармакъларына тикильдилер. Эки саниеден сонъ, назар дикъкъаты агъач сакъызынен лекеленген къалын пармакъларына чевирильди. «О эвде бу насырлы къолларнынъ эмеги бар, эмеги, — деп мырылданды. — Я сенинъ менъ бар! Менден даа утанмай эв сорайсынъмы?»

Затен бу эвнинъ тарихы узун ве пытракълы. Участканы Маммет алгъан ве о онынъ адына язылгъан. Эвнинъ темелини агъасы Ахмединен берабер къойдылар. Сонъра, Маммет аилесинен башкъа шеэрге кочип кетерек, он йыл анда яшады. Бу девир ичинде Ахмеди эвни къурып битирди, бутюн вергилерни муддетинде тёледи. О кягъытлар шимди сырлы сандычыкъта сакълы туралар. Ахмеди кимерде энди эскирген, сараргъан, сюмеден ипрангъан, тоз къокъугъан весикъа кягъытларыны чыкъарып, оларны къалын, токъал пармакълары арасында сыкъ-сыкъ айландырып бакъа, кокрегине баса. Гуя оларны ондан кимдир хырсызлайджакъ. Кягъытларны къарыштырып бакъмакъ оны бу куннинъ яныгъындан, къардашынынъ акъсыз элеминден къуртара эдилер.

— Акъыз, бар о кягъытларны кетир! Озю де корип инансын! — деп багъырды агъа.

Велядие сырлы сандычыкъны кетирип акъайына узатты. Ахмеди кягъытларны чыкъарып, иддетнен софа узерине котерип атты да:

— Бакъ, мында аз шей язылмагъан, — деди. — Эгер мен бойле дава чыкъаджагъыны эвельден бильген олсайдым, о кягъытларны бельки башкъаджа яптырыр эдим. Шукюр аллагъа, достларым аз дегиль. Ашир Ахмедовичке яландан козь къымгъан олсам, о эр шейни догърулар эди. Озюм ахмакълыкъ эттим. Шимди джефасыны чекем. — Агъа шай деди де богъазыны къырып; сёзюни девам этти. — Эвни болюшмек сенинъ акъылынъа къайдан кельди? Ёкъ, сени къандыргъанлар, манъа къаршы фыслагъанлар бар! Кечкен афта бу акъта мырылдагъанынъа къулакъ асмадым. Шакъадыр белледим.

— Агъа, мен бала дегилим, не япкъанымны билем. Башкъасынынъ акъкъына кирме.

— Башта бу акъта лаф этмей эдинъ. Шимди яшагъан еринъде сув чыкътымы, ёкъса! Акъча истеп, эв истеп агъанъны таламагъа чыкътынъмы? Къынзыр эриф!

— Агъа, мен озь акъкъымны талап этем! Эм лафынъны билип эт!

Маммет бир муддет еринден къыбырдамады. Дерсинъ аякълары ерге мыхлангъан эдилер. Къальбинде агъасына къаршы исьян къозгъалды. Ичинден къопкъан гизли, сувукъ нида: «Ур, агъанъ олса да ур! — деди. Лякин экинджи бир сес: — «Сабыр эт, даян, шейтангъа уйма, эр алда, о тувгъан агъанъдыр. Бир кунь ола кендисининъ акъсыз экенини анълар, юреги бошар», — деп оны тенбиеледи. Амма о бунъа инанмады. Агъасы оны аджыдымы? Аджымады. О, затен эр кесни озь аршынынен ольчей. Ярдым этмек

мерамы олгъан адам, бойле япар эдими? Дереден-тёпеден сув кетире. «Яшагъан еринъде сув чыкътымы? — дей. — Бакъ сен аясызгъа!»

Маммет къальбининъ буюргъанына баш эгип, укъукъ органларына мураджаат этеджек олды, лякин бу фикирден деръал вазгечти. Оны шимдилик ерсиз сайды. Анджакъ бу даа сонъки мерамы дегиль эди. Шимди азбардаки дава эп къабарды. Ахмеди сёгюне, багъыра-чагъыра, алекет къопара. Мамметни къоркъузмакъ истей. Яхшылыкънен айтылгъан сёзлерни де фена тарафтан анълай.

— Инсанларда виждан деген шей къалмады. Не буюк дейлер, не кучюк. Тек акъсымламакъ олсун.

— Мен сени акъсымламадым, агъа. — Маммет теренден кокюс кечирди. — Айып дегильми, санъа!

— Ороспулыкъ эткеним ёкъ, озь эвимде яшайым...

Четте отургъан къадынлар акъайларнынъ давасына къошулмадылар. Лякин бутюн дикъкъатлары оларда эди. Хусусан Велядие пек раатсызландылы. О, акъайынынъ къавгъаджы экенини бильгенинден, шашкъынлыкъ толу козьлерини ондан алмай эди. Къары къоджасына бакъа да утана. Ер ярылса, ерге кирмеге азыр. Ах, о бу арада Ахмедиге сёз динълетип олса, эр экисини барыштырыр эди амма... Эй-ат! Аджизликтен, зайыфлыкътан юреги парча-кесек олып янды. Не резалет бу! Акъайына сёз айталмай. Сонъундан бутюн беля илле башына патлайджагъыны биле. Не чаре, сабыр эте. Озюни тынчландыра. Эки догъмуш, котеклешир де, акълашыр да, — дей. Анджакъ кетишат онынъ ойлангъаны киби олып чыкъмады. Ахмеди озюни токътаталмады, эп сёгюнди.

— Сен манъа къардаш олмадынъ, мусаллат олдынъ. Къары сёзюнден чыкъмайсынъ. Бареме башынъа бир чембер де байла. Тамам ярашыр. Меним башым сыкълетликтен арынмай, сен де келип сокъуласынъ.

Маммети бу арада музаджсызлыкъ чекиштире эди. О, къашларыны чатты, бираз ойланды ве сакин сес иле:

— Мени озь аилевий даванъызгъа къарыштырма, агъа! — деди Маммет. Сонъ кене девам этти: — Мен сени инсан беллей эдим, амма сен агъа, бедендже сагълам адамсынъ, лякин маневиятынъ факъыр, ой да факъыр!

Ахмеди атты-тутты, шапырып-копюрди. Къардашына айтмагъан чиркин сёзлери къалмады. Маммете къоркъунен, инамсызлыкънен бакъты.

— Эвге саип олмакъ ичюн кадям, темелли бир ерде отурып яшамакъ керек эдинъ. Сен чегиртки киби сычрап юрьдинъ. Тек агъанъа базнанъ оте, — деди о.

— Сен, агъа, къызма, — деди Маммет къатты давушнен, — эгер биз догъмуш олып анълашып оламасакъ, даваны махкеме чезер!

Бу сёзлер Ахмедининъ ичини якътылар. Оны ачув, кин богъа эди. Козьлерине дерсинъ къаранлыкъ пердеси чёкти. О, ойле меджалсызлангъан эди ки, аман артындаки агъач узерине отура къойды. Аякъларынынъ къалтыравы даа кечмей эди. Къарышыкъ фикирлер оны эзиетлей, алев киби якъа эдилер. Ахмедининъ къардашынен давасы биринджи кере олса да, Маммегнинъ озь пайыны исрар иле талап этмеси, онынъ ичине къоркъу салды. О, къоркъкъаныны гизлемеге тырышып, даа да серт давушнен сёйленди.

— Ах, ойлеми, агъанъны судгъа берип, джумле алем огюнде масхара этеджек оласынъмы? Бакъ сен бу эрифке! Рессамлыгъынъа базанасынъмы? Кет, яхшылыкънен кет! Къолумдан къаза чыкъарма. Эгер бир даа азбарыма аякъ басарсынъ, ишинъ бар!

— Азбар тек сенинъ дегиль.

— Олян, кес сесинъни, ачувландырма мени!

— Сен, агъа инсафсыз адамсынъ. Ана, бабадан къалгъан параларны да къардашларынъдан гизлединъ. Озюнъе машина алдынъ.

Гъарезлик ве кин Ахмедининъ бутюн вуджудыны орюмчек ювасы киби сарып алгъан эди. Къальби быланды, анда насылдыр бошлукъ асыл олды. «Къоюн киби юваш корюнсе де, — деп мырылданды о, — ичи фесат толу, фесат!» О, аякълары арасында яткъан эки агъызлы балтаны илиндирип алды да, къардашынынъ устюне мышыкъ киби атылды. Маммет эвеля агъа-

сы шакъа этедир беллеп, бир ань еринден къыбырдамады. Сонъ, агъасыны сынамакъ мерамынен онъа таба адымлады.

— Къана, ур бакъайым, — деди кокрегини ачып, — ур, ур, не урмайсынъ!

Ахмеди шашмалады, не арткъа чекильди, не де огге атлады. Къоллары-нынъ къалтырагъаныны дуйды. Къардашы агъасы янында уфакъ, зайыф олып корюнсе де, ирадели, юрекли эди. Агъа-къардашлар къаршы-къаршыгъа келип токъталдылар. Кимсе арткъа чекильмек истемеди. Ахмедининъ козьлери къоркъудан олса керек, кенъ ачылгъан эдилер. Вуджуды титреп башлады. Къолундаки балта озьлюгинден ашагъы энерек, аз къалды аягъыны чертип аладжакъ эди.

— Авуштыр, авуштыр аякъларынъны, дейим санъа!

Ахмеди къардашынен баша чыкъамайджагъыны тамамынен анълагъан сонъ, балтаны азбар ичине котерип атты да, Мамметнинъ якъасына япышты. Маммет де бакъып отурмады, агъасынен къавгъа этмекни ырыз-намусына сыгъдырмаса да, башкъа чаре тапамагъанындан, Ахмединен акълы оларакъ тутушты. Азбар ортасында баягъы чеккелештилер. Не агъасы, не де къардашы устюн чыкъып оламай, багъыра, сёгюне, сонъ бирден тына эдилер. Бир ань ичинде Ахмеди аякъларыны тиреп, бутюн кевдесинен Мамметнинъ устюне авдарылып, оны арабакъапы тарафкъа итеклемеге башлады.

— Яхшылыкънен авуштыр аякъларынъны! — деп яйкъара къопарды.

Кольмегининъ якъасы, енъи йыртылгъан, буруны тырналып сувлана эди. О, зор-белянен къардашыны ёлгъа итеп йиберди. Терлеп-пишкен эди. Азбаргъа къайтып киререк, текрар балтаны къолуна алды.

Маммет эвине къайтмады, бир къач дакъикъадан сонъ, бир даа азбарда пейда олды. Анджакъ Ахмеди артыкъ агъызыны ачмады. Къавгъадан безген олса керек, софанынъ кенарына отурып, аякъларыны ашагъы салындырды да, турмай сувукъ чай ичти.

Бутюн вакъыт индемей отургъан къадынлар фигъан къопарды, азбар ичинде чапкъалады, алекет котердилер. Велядие эки къолунен янбашларына япышып, акъайына чапкъан арада, аягъы томаргъа илишти де, юзю къоюн ерге йыкъылды. Авучлары сыдырылып, андан къан сызгъалай эди. О, джан аляметинен:

— Ахмеди, озюнъни тый, урма, акъкъынъ ёкътыр! Джемаат, ярдым этинъиз! Ахмеди делирген, къардашыны балталайджакъ ола! — деп багъырды.

Велядие акъайынынъ къолундан тутып четке итеклейджек олып тырышса да, файда бермеди. Ахмеди къолуны чекип аларакъ:

— Джоюл, джоюл, бу ерден! — деди ве саллана берип азбар ичинде доланды. Велядие юфкъа юрекли, къоркъакъ бир инсан. О, балкъурттан биле къоркъа. Бириси джаныны агъыртса, я да ынджытса, козь яшлары тёкип агълай. Шимди де озюни тутып оламады, фигъан къопарды. Къызы Саниенинъ омузына таянып:

— Сание, мен къоркъам къызым, бабанъ илле бир къаза чыкъарыр. Я Халиль къайда?

Сание авучларынен агъызыны къапатып, козьлерини бабасынынъ чиркин арекетлеринден алмай эди.

Даваны эшитип къомшусы Тейфыкъ агъа чапып кельди. О, козьлерине инанмады. Ахмеди къолунда балта о якъ-бу якъ долана, багъыра эди. Азбарда кене зий-чув къопты. Багъырыкълагъан Ахмеди эди. О, Тейфыкъ агъаны корыгенинен токътады, лякин къолундан балтаны ташламады. Арекетлеринде бир перишанлыкъ бар эди. Тейфыкъ агъа бир къач сание бекледи, давагъа къарышмады. Де Ахмедиге, де Мамметке бакъты.

— Аранъызда бир шей олып кечкен эдими? — деп сорады Ахмединден. Онъа кимсе джевап бермеди. О, озю эр шейни анълады.

— Се-ен... Се-нн... — Тейфыкъ агъа тутукъланъгъан киби сёйленди. — Кимге къол котересинъ! — Козьлери Ахмедиге тикильди. — Къардашынъамы? О терс арекетнен Ахмедининъ къолундан балтаны алды да, Велядиеге узатты.

— Белядие къардашым, — деди Тейфыкъ агъа, — башынъдаки къыйматыны чезип, акъайынънынъ аякълары астына ташламайсынъмы? Шарт тюкюлер эди. О къадар атик, акъыллы къадын олып, бу адетимиз насыл акъылынъдан чыкъты.

— Ах, Тейфыкъ агъачыгъым, башымда акъылым къалмады меним! Къангъа, сёгюшнен эр шейни унуттым.

Ахмеди меджалсыз киби силькинди, къоллары кенъ ачып сусты, Серсерий бакъышы мен суслу дегилим, деген мананы анълата эдилер. Эдепсизлигине бакъмадан о не къадар ачувлы олса да, тек Тейфыкъ агъаны динълей эди.

— Сенинъ асабам, адамлыгъынъ ёкъ, — деди Тейфыкъ агъа куськюн чырайнен, — валлаи, джанынъ агъырмасын, вахший бир инсангъа чевирильдинъ. Сёз котермейсинъ.

Тейфыкъ агъа Ахмедининъ козьлерининъ теренлигинде адждыы бир кедер корип сарсылды, бутюн, кевдесинен къалкъынды. Ахмеди къабааты олмагъаныны, бу алекетни япмагъа меджбур эткенлерини сёйлемек истесе де, инанмазлар деп, индемеди. Бунарлы козьлерине огълу Халиль, келини Зейнеп илиштилер. О, юзюни кенаргъа чевирди.

Гъанименен Зекие де къавгъа энъ юксек мертебесине еткенде кельдилер. Асабий эдилер. Олар адамларгъа чекине-чекине селям берди ве чет бир ерчикте отурдылар. Зекие, энъ эвеля, акъайына бир шей олмагъан экенми дегендай, оны баштан аякъ сюзип чыкъты.

— Эвге къайтмай, онынънен къавгъалашып отургъанынъ да не, — деди Зекие къаба давушнен. — Башындан къалсын береджек эви!

О, санарсынъ Ахмедини корьмей эди.

Юзюни сыкъынты басты. Кедернен акъайы акъкъында тюшюнди. Онынъ бахтсызлыгъына янды-йыкъылды. Къоллары бошап, ашагъы салындылар. О, апансыздан урулып, эсини джойгъан адам киби сувукъ, къоркъу синъген козьлеринен Мамметке бакъты.

Гъанименинъ де озюне коре яныгъы бар эди. О, къадынларнынъ лафларыны динълесе де, эки козю арабакъапыда эди. Мында келеджекте акъайына телефон этип, эр шейни айтып анълаткъан эди. «Кельмей, ашыкъмай, о да бир урдумдуймазнынъ бири», — деп океленди. «Келип агъасыны тыйса, олмаз эдими?»

4

Мамеди къабулында булунгъан сонъки адамны озгъарыркен, маса узериндеки къутудан сигар алып якъты. Аралыкъ этильген пенджере янына кельди. Багъчадаки чешменинъ тёпеге фышкъыргъан буллюр сувлары кунеш шавлеринден аллы-пуллу олып яна эдилер.

Боралиев пенджере янында кейф сатып, сигарыны иштианен чекерек, тютюн думаныны оданынъ таванына уфюрди. Ава акъынтысынен илинип алынгъан думан аман тышкъа окъталып, деръал козьден гъайып олды.

Бу арада телефон исрар иле чалды. Сонъ тынды. Мамеди кендисини сыкъмай, тереклернинъ салланып шувулдагъаныны сейир этмекни девам этти. О, бу дакъкъалары ич бир шей акъкъында тюшюнмей эди. Баш агърысына элем этсе де, онъа къулакъ асмады. «Темиз ава керек, темиз ава!» — деп фысылдады. Телефон бир даа зынъылдады. Дерсинъ аселет эришкен киби къашанып ойнай эдилер. Бу арсызлыкъ оны иддетлендирди. О, ачувнен сигарыны багъчагъа котерип атты да, артына къайтып трубканы къолуна алды. Албуки янъылды, къашанмай эдилер.

Телефонда апакъайынынъ кедерли, асабиетнен толу сеси янъгъырады. «Ахмеди Мамметни балтанен ураджакъ олгъан». Эшиткенлерине инанса да, буны козь огюне кетирип оламады. «Бу насыл шей?» — деди о. Догъмушларнынъ пычакъ-пычакъкъа кельмеси оны текмиль шашыртты. Кимни акъламалы, кимни къабаатламалы? Маса артына кечти. Эки къолунен башына япышты. Оны асабийлик сарып алгъан эди. «Билем, бутюн гуна Ахмеди агъамда. Мамметке эвинден бир пай бермек истемей. Дёрт аягъынен тиреле. Онъа сёз динълетмекнинъ чареси ёкъ. Мезъенине терс адам».

Эвель заманларда, шахсий мулькчилик девиринде, адамлар топракъ, сув ичюн къавгъа эте, котеклеше ве акъибети олюмнен бите эди. Койдешим топал Ибрам агъаны изинсиз сув кескени ичюн чапанен урып ольдюрген эдимер. Беш бала оксюз къалгъан эди. Раметли бабам бу мудъиш вакъианы юрек сыкъынтысынен хатырлай тургъан эди. Шимди дюньялар башкъа, инсанлар да чокъ денъиштилер. Олар арасында зыддиет догъургъан маналар тамырындан ёкъ этильдилер. Бу душманлыкъ, гъарезлик къайдан келип чыкъа? Аслында бу не демек? Мамеди эснеди, къыбырдады ве агъасына кетмеге азырланып, машина чагъыртты.

Мавы ренкте арабакъайы Мамедиге чокътан таныш. О, эки адым атлап токъталды. Динъленди. Къавгъа, сёгюш ёкъ. Къапы аралыгъындан софада отургъанлар яхшы корюнелер. Яваштан лаф эткенлери эшитиле. Лакъырдыларында кергинлик, хошнутсызлыкъ дуюлмай. «Шукюр аллагъа, ятыштырдылар, гъалиба», — деди ве сагъ къолунен ёлкъапыны кенъ ачаракъ, къатты адымларнен ичери, азбаргъа кирди.

Учь адым кенълигинде бетоннен тёшельген ёлчыкъ, эвнинъ къалдырымына барып тиреле. Мамеди, яхшы таныш олгъан бу ерлерге текрар-текрар козь ташлады ве къальбини адждыз ислер тырнадылар. Эбет, о бу ёлгъа бетон тёшельгенде иштирак эткен эди. Маммет о вакъытлары мында ёкъ эди. Яры геджеге къадар чалышкъан эдилер. Сонъ, азбарда зияфет башландылы. Акъшам кулкю, оюннен битти. Шимди о эм кете ве эм де о куньлерни бугуньки куннен тенъештирмеге тырыша. Юреги сыкъыла, эв ичюн дава чыкъкъанына озюни де къабаатлы сая.

Ёлчыкънынъ эр эки тарафында, бойдан-бойгъа юзюм тюплери отуртылгъан. Олар эки сырыкъ юксеклигинде котерилип, пармакъ къалынлыгъындаки теллерге тартылып багъланггъанлар. Боюнджакъ буюклигинде емешиль юзюм данелери къадифе япракълар арасында мерджанлар киби салланып туралар. Орталыкъ кукюрт ве экши япракъ къокъуй. Юзюмлернинъ артындаки бош ерде бибер, помидор, бакъла ёлакълары узанып кеткенлер.

Мамеди бу ерден чокъ къатнаса да, бугуньки киби азап, сыкъынты даа ич бир вакъыт чекмеген эди. Азбарнынъ аджайип манзарасы оны аслы къувандырмады. Мында эр шей онъа ябаний, терс олып корюнди. Шашкъынлыкътан абдырап, аякълары къалтырадылар. Бу исе осал хусусиетлерден бири эди. Озюни къолгъа алмагъа тырышты амма, гонъюлинде раатлыкъ ёкъ эди. Агъасы Ахмедини корьди. Къальби бирден бозулды. Эдепсизлигине айретленди. «Аджеба о кимге ошагъан? Кимсенен анълашып оламай. Ялынъыз озю ичюн яшай. Ёкъ, онъа затен не керек? Оны алдаткъан, ынджыткъан бармы? Насыл арсызлыкътыр бу?»

Мамедининъ азбарда пейда олмасы, софада отургъанларны арекетке кетирди. Ахмеди юнь миндер узеринде янбашлап ятмакънен, Тейфыкъ агъаны динълей эди. Маммет ёкъ. Халиль адамларны кок чайнен сыйламакъта. О, эсмери къырджыман йигит. Узун, гурь къашларынынъ тюбюнде къара козьлери парылдап яналар. Инджe дудакълары санарсынъ нар сувунен сыланггъан. Сырма беяз тишлери сап-сагълам. О, не арыкъ, не де семиз.

Мамеди эр кеснен бирер-бирер къол тутушып селямлашты ве тёрге, Тейфыкъ агъанынъ янына кечип отурды. Отурды дегенджe Халиль алдына бувланып тургъан бир пиала чай къойды. Мамеди пиалагъа узангъан арада козьлерине арекетсиз, индемей отургъан агъасынынъ шекильсиз къияфети илишти. О, насылдыр, энди темелинден чурюмеге башлагъан кутюкни анъдыра эди.

Оджакъ башындаки къадынлар багъырып-багъырып, эр кес эшитсин, деп лаф эте эдилер. Давушлары бир ерге къошулып, балкъурт сепетининъ увулдысыны анъдырды. Олар апансыздан башлагъанлары киби, бирден де тындылар. Тейфыкъ агъа къадынларгъа таба чевирилип, дудакъларыны сыкъып алды. Ахмеди де къыбырданды, амма турмады. Этрафтаки адамларнынъ тылсымлы бакъышларыны ис этмеген бу адамнынъ бутюн корюнишинде бир серсерийлик, вахшийлик бар эди. Мамеди козьлерини башкъа тарафкъа чевирди. О, ютум-ютум чай ичеркен, сагъ къолуны Тейфыкъ агъанынъ тизине къойды.

— Сагълыкълар, кейфлер насыл, Тейфыкъ агъа? — деп сорады. — Корюнмейсинъиз. Кельмейсинъиз бизге.

Тейфыкъ агъа самимиетнен сёйленди.

— Шукюр, Мамеди, бугуньде сагъ-селяметмиз, — деди... — Сен озюнъ насылсынъ? Кеченлерде телевизорда корип къувандым. Бизлерни де унутмагъанлар, дюньяда бар экенмиз, дедим. Кене анда, заводдасынъмы? Кеченлерде бардым, мушавереде дедилер.

— Вазифемиз эв къурмакъ. Тейфыкъ агъа, не япайыкъ.

Къарт элесленип алды. О, Мамедини мемнуниетнен динълей эди. Чырайы айдынланды.

— Эльбет, къардаш, къуруджы яхшы, алидженап зенаат. Сизлер адамларгъа даима къуванч багъышлайсынъыз. Омюринъиз узун олсун!

Тейфыкъ агъа дудагъыны тишлеп, исрар иле сусты ве Мамединиңъ не дейджегини беклер киби онъа тикильди. Мамеди исе ашыкъмай эди. Ниает, богъазыны къырып:

— Бельки шайдыр, Тейфыкъ агъа, лякин ишимизнинъ белясы да, аскъысы да аз дегиль, — деди.

— Ола билир, ола билир, къардашым. Билем мен о ишни. Буюк огълум Мурат бизим панеллерден къурулгъан эвлерде яшай. Пенджере ве къапыларнынъ базылары къапалмайлар. Араларына пармакъ сыгъаджакъ. Плинтуслар диварларгъа япышып турмайлар. Бойлеси де ола, къардашым. Бельки олар, уфакъ-тюфек ишлердир, ким билир?

Мамединиңъ чырайы тюрленип, джиддий къияфет алды. Догъру, пек догъру, деп ойланды. Эвлернинъ къуруджылыгъында эксикликлер пек чокъ. Ондан даа къуртулып оламадылар. Шай исе де, о аслында кендисини акъламагъа тырышмады. Озю отургъан эвде де бойле хусурлар ёкъ дегиль, бар. Кимге барып шикяет этерсинъ! Ёкъса айтылгъаны, тенкъид этильгени аз олдымы? Шимдилик буюк денъишмелерге иришип оламадылар. Эскилик эр ерде озюни таныта. Бир шей япылмай десенъ, о да янълыш. Аит тедбирлер ишленильди. Олар адым-адым омюрге кечирилелер. Энди нетиджеси корюле башланды. Бираз даа сабыр этмек керек. Иш, шубесиз, ёлуна минер. Мамеди шай тюшюниркен:

— Ёкъ, Тейфыкъ агъачыгъым, — деди о сакин давушнен, — олар уфакъ-тюфек ишлер дегиль. Брак, брак олар!

Мамеди бутюн гунаны бойнуна алса да, къальби кедерден арынмады. Орталыкъны асабий сукюнет баскъан эди. Атта оджакъ башында отургъан къадынлар биле бу арада сёйленмедилер. Мамеди азачыкъ йылмайып, агъасына бакъты. Ахмеди эки къолунен тизлерине япышып, индемей отура ве козьлерини азбар къапыдан алмай эди. Дерсинъ анда бир шейлер джойгъан.

Къардашы агъасынен джиддий лаф этмек ичюн бугунь онынъ эвине кельди. О, агъасыны насыл тенбилемекни, онъа не дейджегини бильмеди. Эм бу шарт эдими? Яхшылыкънен айтырсынъ, яманлыкъкъа чекер. Озю къаба, терс адам олса да, незакетлиликни севе. Шимди къасеветли, адамлардан утанамы, къоркъамы, анълямакъ къыйын. Онынъ козьлери де юмулды, де ачылдылар. О, къардашынынъ кельмесинден яхшылыкъ беклемеди. Ёкъ, беклемеди. Керильди. Агъызыны кенъ ачып эснеди. Бурун деликлеринде насылдыр фышылдылар къопты. Эйи фикирли адамлар арасында кендисини ябаний сайгъан Ахмеди, текаран сыкъылса да, виджан азабы чекмеди. Иш достларындан базылары онъа шакъа этип: «Ахмеди, сен олгъан ерде кунеш де къыздырмай», — дегенде, о агъызыны ачмай, тек мыскъыллы йылмаювнен джевап бере эди. Шимди де бутюн череси гьамсызлыкъны, фикирсизликни анъдыра. О, дюньяда элли беш йыл яшады, аджеба аяттан не анълады? Не корьди? Корьгени ве бильгени машинасы ве эви дегильми? Саба ишке, акъшам ишханеден эвине, омюри шай кечти. Сонъ даа не япты? Бутюн къайгъысы тек акъча къазанмакъ эди. Бир кумюш артъкъач масраф этсе, янды-йыкъылды, геджелери козюне юкъу кирмеди. Омюрде силинмейджек киби излер къалдырдымы? Ойгъа дала, кечкен йылларны бири-биринен тенъештиреджек олып тырыша. Арада чокъ фаркъ олмагъаныны анълай.

Ахмеди адетиндже к
озь сеадетини тюшюнди.
тыны джоймады. Бутюн
Затен о бунъа элем этме
Чокъ отурмакътан са
бырданып, тизлеринден к
Меджалсызлыкъ делялет
сини о озюне къаршы аз
кене Мамметни сёгди.

— Сонъ, агъа, ишлер
генинен. — Бол-сал яшай
либа.

Къардашынынъ эр би
дининъ мерамыны яхшы
мумкюнми? «Бельки мум
шыма! Мен кимнинъ а
Анджакъ бунъа тамамы
чакънынъ сыртынен сой
Чюнки о Мамединен дава
къавгъаны эшитип, озю к

Мамеди агъасынынъ

— Сен, агъа, затен к
Кимге базанасынъ? Ёкъ,
макъ меним арджым дети
айып! Тфю, тфю!

— Ничюн айып олсу

— Сус агъа, сус! — де
лем. Къарарыны къачырд

— Сёз тапкъансынъ а

Ахмеди даа зияде аса
ныны, раатсызлыкътан оту
агъасына джаны агъырып

— Ачувланма, мен ям
давасы, дигер тарафтан Гъ
къаршысында сыры ачыл
Оны ачмакъ къолай дегил

Ахмеди бутюн кевдеси
даа зияде батып кетти. Ко
агъагъа бакъты. Оларны
тапамады. Мугъайды. Бут
балыгъыны анъдыра эди.

— Не япкъан олсам,
Ялан сёйлемекни севмейи
адет этмегеним. Иште бюю
кескин сёзлер айттыкъ. Б
бизим Кърым меселесинен
беринъиз, Ахмеди агъа, де
«О да санъа не керек?» —
къып: «Джоюл башымдан
къын!» — деп сёгюнди. Ада
Факъат, та о къадаргъа бар
лейтенанты газ чыкъкъаны
тёледим. Гъанининъ къачкъ
Мамметнинъ эвине барып
кельди. Ойле ачувлы эди
ураджагъымны бильмей сер
агъач парламагъа башлады
пейда олды. Эв меселесин
ярысы онынъ экен. Менден
не дерсинъ! Ондан гъайры

Ахмеди адетиндже кимге де хайырлы бир иш япкъан олса, о энъ эвеля, озь сеадетини тюшюнди. Озюне эльвергенини япты, эльвермегенине вакъытыны джоймады. Бутюн омюри мына бойле ымпыс-тымпыс кечип кетти. Затен о бунъа элем этмей: «Эр кес меним киби яшагъайды!, — дей.

Чокъ отурмакътан сагъ янбашы агъырса керек, о къолайсызджа къыбырданып, тизлеринден къолларыны алды ве сол янбашы устюне айланды. Меджалсызлыкъ делялети оны сарып алгъан эди. Къардашынынъ кельмесини о озюне къаршы азырланылгъан хынзырлыкъ, деп зан этти. Ичинден кене Мамметни сёгди.

— Сонъ, агъа, ишлер нъасыл? деп сорады Мамеди чайыны ичип битиргенинден. — Бол-сал яшайсынъмы? Бундан гъайры къайгъынъ да ёкъ, гъалиба.

Къардашынынъ эр бир сёзю онъа гъанджер олып сапланды. О, Мамедининъ мерамыны яхшы биле, арада дава чыкъмасыны истемей. Амма бу мумкюнми? «Бельки мумкюн дегенлер тапылыр, чыкъсынлар олар къаршыма! Мен кимнинъ акълы, кимнинъ акъсыз экенини косьтеририм». Анджакъ бунъа тамамы иле эмин дегиль эди. Бугунь къардашы оны пычакънынъ сыртынен сойса да, разы, агъызыны ачып, тырс демейджек. Чюнки о Мамединен дава эткени ёкъ. Оны бу ерге Маммет де ёлламады, къавгъаны эшитип, озю кельди. Демек, о сучлу дегиль.

Мамеди агъасынынъ не тюшюнгенини анълагъандай олып:

— Сен, агъа, затен кимсинъ? — деди. Сеси, табиий, къаба чыкъты. — Кимге базанасынъ? Ёкъ, мени догъру анъла. Сени тенбилемек, утандырмакъ меним арджым дегиль, амма не япайым! Айып, валлаи джемааттан айып! Тфю, тфю!

— Ничюн айып олсун! Мен не киби ярамазлыкъ яптым?

— Сус агъа, сус! — деди Мамеди хырылтылы сеснен. — Эписини билем. Къарарыны къачырдынъ.

— Сёз тапкъансынъ айтмагъа. Ойле олгъан, бойле олгъан экен...

Ахмеди даа зияде асабийленди. О, къардашынынъ насыл къызаргъаныны, раатсызлыкътан отурмагъа ер тапамагъаныны корьмей эди. Мамеди агъасына джаны агъырып:

— Ачувланма, мен яманлыкъчюн айтмадым. Билем, бир тарафтан эв давасы, дигер тарафтан Гъани. Я не япайыкъ! — деди. Ахмеди къардашы къаршысында сыры ачылмагъан ада олып тура эди. Килитли сандыкъ. Оны ачмакъ къолай дегиль, эбет.

Ахмеди бутюн кевдесинен къыбырданып алды. Тирсеги юнь ястыкъкъа даа зияде батып кетти. Козь къыйыгъындан де къардашына, де Тейфыкъ агъагъа бакъты. Оларнынъ чересинде гонъюль аладжакъ ич бир шей тапамады. Мугъайды. Бутюн къияфети къум устюнде яткъан олю мерин балыгъыны анъдыра эди. О, кендисини акъламагъа тырышып:

— Не япкъан олсам, ачувдан яптым, — деди дудакъларыны ялап. — Ялан сёйлемекни севмейим, кендим де бир вакъыт ялан айтмайым. Оны адет этмегеним. Иште буюкнен давалаштым. О манъа, мен де онъа терс, кескин сёзлер айттыкъ. Бу да азлыкъ эткен киби, яшларымыздан бири бизим Кърым меселесинен Москвагъа кетеджек адамлар ичюн беш кумюш беринъиз, Ахмеди агъа, деп ялварды. Мен онынъ ким экенини сорадым. «О да санъа не керек?» — деди. Зытыма тийди. Къолумны терсине къакъып: «Джоюл башымдан», — дедим. О, манъа бакъты-бакъты да: «Сакъын!» — деп сёгюнди. Адамлардан утанмасам, котек чыкъараджакъ эдим. Факъат, та о къадаргъа бармады. Машинамнен эвге къайткъанда милиция лейтенанты газ чыкъкъаны ичюн талонымны тешип, беш кумюш джореме тёледим. Гъанининъ къачкъаны да бу ишке къарышты. Къудалыгъы ичюн Мамметнинъ эвине барып къавгъа этеджек эдим. Озь аягъынен манъа кельди. Ойле ачувлы эдим ки, не япаджагъымны, къайда барып баш ураджагъымны бильмей серсемлеп юрьдим. Эфкярымны дагъытмакъ ичюн агъач парламагъа башладым. Бир даа бакъсам, бу бизим ахмакъ азбарымда пейда олды. Эв меселесинен, ресимлеринен богъазыма япышты. Эвнинъ ярысы онынъ экен. Менден ресимлерининъ акъчасыны сорай. Айт, бунъа не дерсинъ! Ондан гъайры бабадан къалгъан параларны гизлеп, озюме

машина алгъан экеним. Бойле ифтирагъа даянмакъ олурмы? Мамеди, къардашым, насыл пара о? Даянамадым, къолумда балта бар эди, оны салмай берип, Мамметнинъ устюне атылдым, мерамым, валлаи, урмакъ дегиль, тек къоркъузмакъ эди. Къадынлар сес-шамата котердилер. — Ахмеда этли авучынен манълайыны, бетининъ терини сильди. — Ничюн эв онынъ оладжакъ? Темелли бир ерде отурып яшагъан, сыгъынгъан юрту бармы? Быралкъы копеклер киби анда-мында юрьген де, башы сыкълетке къалгъанда локъата эв къыдыра. Азыргъа дуаджы. Мен он йылдан бери бу эвде яшайым. Налогны тёлейим. Не экен, эв онынъ адына язылгъан. Мен оны озь адыма яздыра биле эдим. Бойле олып чыкъар, деп умют этмедим. Сенинъ манъа джанынъ агъырмасын, Мамеди. Гуна онда да, менде де бар. Буны мен ич де инкяр этмейим. Амма мен Мамметке эвимден ер бермем. Ёкъ, ёоокъ, бермем! Менде сёз бир ола!

Мамеди йылмайып кульди. Ишнинъ теренге чаткъанына языкъсынар киби:

— Мен судья дегилим сизни къабаатламагъа. Арада ялынъыз яхшылыкъ олгъаныны истейим. О ниетнен эвинъе кельдим, — деди. — Не олды, Маммет ихтияджындан сенинъ алдынъа кельди. Я санъа, манъа бармай кимге барсын! Сен, агъа, о ресимлерни сатып акъчасыны алдынъ. Ничюн оны гизлейсинъ? — Мамеди бир тарафындан дигер тарафына айланды. — Эм агъа-къардаш бир азбарда яшасанъыз, не, ярамай олур эдими?

— О эв сорамая кельмеди, къавгъая кельди. Селям-саба демей, эвни пайлашмакъны ортая къойды.

— Бу меселейи къавгъасыз да аль этмек мумкюн эди.

— Не къадар къавгъалашсанъыз да, Ахмеди къардаш, сизлер, эр алда, тувгъансынъыз, тувгъан! — деди Тейфыкъ агъа.

— Экинъиз манъа япрылдынъыз, аслы мендеи не истейсинъиз? — деди Ахмеди ве софадан тышкъа эгилип, ерге тюкюрди.

Араларындаки лаф гъает агъыр ве эзиетли эди. Мамеди бунда чыкъыш ёлу корьмей азапланды. Агъасынынъ гъамсыз чересине бакъкъан сайын ачувы къозгъалса да, индемеди.

Халиль бабасына иляве этип:

— Баба, бельки эмджемден афу сорамакъ керек олур, — деди.

Баба иддетленип, башыны тик котерди.

— Сен мени кимнинъ ерине къабул этесинъ! Даа не айтмакъ истединъ?

Ахмеди айретленип алды да, сагъ янбашына чевирильди. Козьлери ачувдан яна эдилер. Огълуна ачыкъ гонъюльнен бакъып оламады, пармакъларыны шатырдатып къайырды.

Мамеди сабырсызлана башлады ве сыкъ-сыкъ саатына козь ташлады. Вакъыт он бирге якъын эди. Нетиджесиз биткен бу зиярет онъа раатлыкъ бермеди. Аксине, кейфини бозды. Севинчи кедерге айланды. Бу арада козю агъасынынъ юзюнде токъталды. Оны ачкозьлюкнен, усанмадан, де гизли, де ашкяр алда сюзип чыкъты. Амма бунъа да къанмады. Эп онъа бакъты ве тюшюнди. «Бу иш а дегендже, къолайлыкънен чезиледжек дертке бенъземей. Агъамнен чокъ дёгюшмек, не япкъанынынъ фаркъына бармагъан бу инат адамны къандырмакъ ичюн сабыр этмек керек оладжакъ», — деп ойланды о.

Къайтмакъ вакъыты олгъан эди. Эр кес бир кереден котерильди.

— Енгенье айт, — деди Мамеди Халильге, — къайтайыкъ. О, софадан ерге тюшти.

Мусафирлернинъ кетмесинен эв текмилъ бошады, одалар сакинликке далдылар. Озь къайгъысынен козьме-козь къалгъан Ахмеди, тенбель арекетнен азбарны доланды, ахыргъа козь ташлады амма, бир тюрлю иш япмай, къайтып эвге кирди. Отурмакътан ёрулып, диванда узанды. «Сонъки заманларда озюмнен не олып кечкенини, валлаи, анълап оламайым. Яхшы, тынч яшай эдим. Эр шей аст-усть чевирильди. Мамметке шу куню эвиме келип, шамата котермек керек эдими? Он йыл эвни, ресимлерни къыдырмады, шимди, бу арада онъа эписи керек олып къалды. Оны анълап оламайым, ничюн бойле япты? Эй алла!»

Ахмеди сёзде къардашыны аджыса да, вазиетини тюзетмек ичюн бир тюрлю арекетлер япмады. Башкъаларынынъ ички дуйгъуларына ойнамакъны эглендже деп зан эткен бу адам, ахмакъларны къолайлыкънен алдата бильгенинден гъурурлана эди. Аслына бакъсанъ, ялан айтмакъ онъа шап этип тюкюрмектен къолай келе. Ахмеди не хусуста тюшюнмесин, мытлакъа сонъундан къардашы Мамметнен олгъан давагъа къайта ве бети даа зияде къызара, козьлери бармагъа ер тапамай, о якъкъа-бу якъкъа фырланалар. Велядие оны бойле бир къаарь-къасевет ичинде тапты. Ходжасынынъ рухий чекишювлерине озюнджесине къыймет кескен бу акъыллы, незакетли къадын онъа джаны агъырмай оламады. Ахмединиъ аскъысыны ичинден чёкерек, эр шейге къатланды.

— Эппейи вакъыт олды, машинаны энди ичери алмайсынъмы? — деди Велядие.

Ахмеди зорнен еринден къалкъып азбаргъа чыкъты. Электрик диреги ндеки къандильни якъып, къара резина шлангнен машинаны ювып гаражгъа кирсетти. Кене эвге къайтып кельди.

— Ёрулдым, — деди о, — тёшекни къоймадынъмы?

Бу акъшамнынъ озюне хас агъырлыгъы оны эскендже киби эзди, ёгъурды. Эв саиплери эр кунь эрте ята эдилер. Бугунь бу аньане текмиль бозулды. Саат он бирни кечкенине бакъмадан, эвде тынчлыкъ ёкъ, эр кес аякъ устюнде эди.

— Юкълап оламайсынъмы? — деп сорады апакъайы яваш давушнен.

— Юкъум къачты, — деп шикяетленди Ахмеди.

Чекишювлернен, сандыракълавларнен эки саат вакъыт даа кечти. Ялынъыз саат бир бучукъ къарарларында юкъу озь укюмине кечип, Ахмедини аджайип эфсанелер дюньясына алып кетти. О, тек мында кендисини къуванчлы, там манада инсан оларакъ дуя эди.

Агъалары арасындаки къавгъанынъ башлагъанына бир къач ай олса да, о токътагъаны ёкъ, вакъыт-вакъыт эп къозгъала. Эки тувгъан бири-бирини тирилейин ашайджакъ. Бу дава Мамеди Боралиевге раатлыкъ бермей, аля даа онынъ мудъиш тесири алтында булуна. О къайда олмасын: иштеми, эвдеми, топлашувдамы къавгъа оны кольге киби излеп, бир дакъикъа биле бошамай. Онда ойле бир дуйгъу асыл олды ки, озюнинъ зайыфлыгъына, даванынъ огюни алып оламагъанына элем этти. Къайгъысы, шубесиз, чокъ эди. Бутюн къабаатны устюне алды. Агъаларына сёз динълетемеди. Шимди мушавереде отургъанда азапланып, агъаларыны сёгди. Гевезеликлерине айретленди. Бир къач дакъикъадан онъа сёз бериледжек. О, фикирлерини айтып оладжакъмы, ёкъса шашмалап къаладжакъмы? Тёхметлер, шубелер юрегини къытыкълап турдылар. Ниает, онъа сёз берильди. Минберге истексиз алда котерильди. Аякълары къалтырамай эди. Зеини де яхшы. Башы вугъарлы тюшюнджелернен толу. Алдындаки кягъытларны тюзетип алды. Оларгъа чокъ бакъмакъ истемей эди. Айтаджакъ фикирлерининъ эписи акъылында тура.

— Мустакъиллик, текрар айтам мустакъиллик ве имкянлар керек. Ёкъ, булар бош сёзлер дегиль, аркъадашлар, девир талабы. Бизге планлаштырувда, истисалны гъайрыдан къурувда, чабиклештирювде сербестлик етишмей. Къолларымыз йипсиз багълы. Эр ерде мемурий маниаларгъа расткелине. Бунъа, шубесиз, мааш фонды да кире.

Боралиев шеэр активининъ топлашувында чыкъышыны бойле башлагъан эди. Базы идаре ёлбашчылары онъа ачувландылар, дигерлери исе акъикъат ичюн оны алгъышладылар. О буны деръал абайлады. Табиий бир шей, деди. Ялынъыз биринджи секретарь Петраков теляшланмай, сакин отура, арада-сырада залгъа козь ташлай, алдындаки кягъытларны дикъкъатнен окъуп, насылдыр тюзетювлер япа, имзалай, тосат-тосат энъесини къашып ала.

Боралиев сёзюни девам этти.

— Сонъки заманларда Главкадан берильген косьтеришлернинъ сайысы чокълашты. Эр кунь янъы косьтериш. Олардан анги бирине риает этеджегини, кимлерден орьнек аладжагъыны бильмейсинъ. Башымызгъа ягъмур киби ягъалар. Акъибети, эки ёл арасында фырланып юресинъ.

Сонъуедан бу косьтеришлер я унутыла, я да эскирелер. Бизге исе тюшюнмеге, аль этмеге сыра къалмай. Бизчюн башкъалары тюшюнелер.

Залда кулькю къопты. Орталыкъны ойле бир кергин сукюнет басты ки, атта адамларнынъ теренден нефес алгъанлары, чибинлернинъ вызылдап учкъанлары эшитиле эди. Боралиев бир анъ ичинде козьлерини президиумда отургъан санайы болюгининъ мудири Моллаевге чевирди. Онынъ юзю кедерли, гъамлы, серт, санарсынъ экши, чий эрик ашагъан. Инсангъа дайма шек-шубенен, атта бийсинмеювнен бакъмакъ онынъ адетинде эди. Кимсеге инанмагъан адам ичюн бу табиий бир шей, эбет. О, башыны ашагъы алып, докладчыны динъледи, дефтерге базы къайдлар япты. Петраков исе окъувыны бир сание токътатып, не япаджагъыны бильмеген адам киби юмругъына оксюрди. Боралиев янындаки стакандан бир къач ютум сув ичти. Явлыгъынен сылакъ дудакъларыны силип, енгильден йылмайды. Козьлеринен залда отургъанларны дикъкъатнен сюзип чыкъты. Юзюнде ич бир мускул арекет этмеди.

— Сен не теклиф этесинъ? — деп сорады бириси.

Боралиев чокъ тюшюнип отурмады. Онда бу суальге джевап азыр эди.

— Семерели, тек семерели чалышмакъны мунасип корем. Былтыр июнь айында олгъан бюроны хатырлайым. Замир Менсеитович ишханеде лойикъаларны ревизия япалар, деген эди. Эбет, инкярым ёкъ, япамыз. Чюнки о бизим ичюн эльверишли.

— Эски йылны озгъарып, янъы йылгъа аякъ бастыкъ. Энди базы бир екюнлер япмакъ мумкюн. Былтыр лойикъаларны ревизия япувдан икътисад этильген акъча он беш бинъ кумюшни тешкиль этти. Бу исе ондан эвельки йылгъа нисбетен учь бинъ кумюш зиядедир. Бельки, Замир Менсеитович, бунъа да шубеленедирсинъ. Анджакъ биз бойле шубелерден зарар корьмеймиз.

Эв меселеси де ойле. Бизге, шубесиз, эв дегиль де, квартира керек, деген эдик. Биз оны шимди де айтамыз. Ондан юзь чевирмедик. Мен беллесем артыкъ итираз этеджек аркъадашлар тапылмаз.

Анджакъ алдавны, къошып язувларны, козьбояджылыкъны битирмели. Онъа амансыз куреш илян этмели. Гъайрыдан къурув арекети джесаретликни, ахлякъий пакликни талап эте. Адамларнынъ эксериети бу янъылыкънынъ тарафдарларыдыр. Бельки базылары бугунь не япмакъны даа бильмейдирлер, лякин ярын олар буны, шубесиз, анълярлар. Ялынъыз ашыкъмамакъ, бир ишни башлап, дигерине япышмамакъ керек. Ишленильген тедбирлер реаль олмалы. Зорлукълар чокъ, хаталар олмасы да мумкюн. Лякин биз догъру ёлдан кетемиз, деп сёйлей билемиз.

Онъа эльчырптылар. Боралиев аля даа минбер янында тура ве андан кетмеге ашыкъмай эди. Бакъышында насылдыр балалыкъ, резалетлик аляметлери дуюлды. Петраков кульди ве докладчынынъ текаран къабартып айткъанларына тааджипленмеди. О табиатынджа аз да олса башкъаларынынъ синъирине токъунмагъа, ойнамагъа севген адам эди.

Бу арада минберге насылдыр кягъыт узатылды. Боралиев анда язылгъанларны эсрар дуйгъусы иле козьден кечириркен, башыны терсине къакъты. Дудакълары къысылдылар. Берильген суальни бегенмеди. О хурназлыкънен, асетликнен язылгъан эди. Боралиев кягъытны авада саллап:

— Панель япыджылыгъы саасында тыш мемлекетлердеки янъылыкъларны огренмек ичюн айлыкъ берип махсус адам тута экеним. Бу ишнен меракъланалар. Имзасы анълашылмай, недир ишиткен, амма фаркъына бармагъан. Узакътаки давулнынъ сеси хош келе, дейлер. Джевап бермей де билем, лякин айтайым, ичимде дерт олып къалмасын. Биз о меселени баш механикнинъ болюгине авале эттик. Болюк оны джемаатчылыкъ эсасында алып бара. Кимсе оларгъа девлет эсабына акъча тёлемей. Акъикъат, мына бойле.

Боралиев адамларнынъ багъырып сёйлешкенлери, шаматалары алтында ерине барып отурды. О, терли манълайыны, бойнуны силип, чыкъышы язылгъан кягъытларны бермеге унуткъаны алда, берильген суальни текрар хатырлады. Активнинъ топлашувында айтаджакъ чыкъышыны янъыдан

козьден кечиргенде, о базы ерлерини чыкъарып ташлагъан, зарур фикирлерни къошкъан эди. Бельки бу фикирлер залда отургъанларнынъ базыларына ярашмагъандыр, я да оларны озь адреслерине атылгъан таш, деп къабул эткендирлер. Акси такъдирде гъарезлик иле толу суаль берилир эдими? Аджеба оны ким язды? Токъта, бунынъ не фаркъы бар? — деп сорады озь-озюнден. Лякин тынчланып оламады. Кокреги тюбюнде юреги эп дюкюльдей эди.

Бу арада таныш къадын сеси къулагъына келип етти. Эски танышы Гульсюм Келеджининъ сесине бенъзей эди. Солгъа бурулды. Козьлеринен оны къыдырса да, корип оламады. «Олмайджакъ шей, о бу ерде къайдан кельсин», — деди. Апансыздан балконгъа бакъты. Корьди, таныды. Козьлерине инанмагъандай олып, бир даа бакъты. Эбет о, къомшу къызы Гульсюм. Боралиев текрар къадын отургъан тарафкъа козь атты. Ёкъса, кягъытны язгъан да Гульсюм эдими? Хайыр, Мамеди онынъ язысыны дюньянынъ бир четинде олса биле таныр. О, озюнинъ ички дуйгъуларынен чекиширкен, сёзге чыкъкъанларны деерлик динълемеди. Минберден айтылгъанлар бир къулагъындан кирди, дигеринден чыкъып кеттилер. Шимди онынъ бутюн фикирлери Гульсюмде эди. Аджеба о бу тарафларгъа насыл тюшти? Къайда яшай?

Мамеди Гульсюмнен чокътан корюшмеди, бугунь корюшип лаф этеджек, онынъ алевли козьлерине бакъаджакъ. Амма бу арада мумкюн дегиль эди. Топлашув якъында битеджекке бенъземей. О, бир даа артына айланды. Гульсюм яныдаки къадынгъа нелердир сёйлей ве сагъ къолуны огге узатаракъ бир шейлер тарифлей, сонъ кулелер.

* * *

Мамеди азбарда, дивар тюбюндеки машинасына адымларкен, къургъан чечек саплары янында тургъан орта бойда, къою мавы пальто кийген эндамлы къадынны корьди. О, эбет де, Гульсюм эди. Къадын эм Гульсюмге бенъзей, эм де бенъземей. Тендирист, лятифане. Ялынъыз ири козьлери алевнен яна, дерсинъ къаршысындаки адамны тирилейин ашайджакъ. Мамеди, догърусы, оны дикъкъат иле бакъмакътан къачынды. Ихтимал о, бу эндамлы, кемалатлы къадыннынъ эвельки назик, муляйим, утанчакъ Гульсюм экенине бирден бир инанмагъандыр. Мамеди кечмишни текрар хатырламакъ истемеди. Ёкъ, ёоокъ, истемеди. Онынъ бу арада кимге кереги бар! Озюни незакетли, тербиели, сезекли адам оларакъ косьтермеге тырышты. Даа олмагъанда о, бу тесадюфий корюшювни аслы беклемеген эди.

Арадан чокъ сувлар акъып, эппейи денъишмелер олып кечсе де, олар дюньки танышлар киби корюшти, машинагъа отурдылар. Эр экиси бу корюшювнинъ юрекни белли дередже ынджытмакътан башкъа ич бир шей бермейджегини, араларыны айыргъан сувларнынъ бувланып, башлары тёпесинде булут олып долангъанларыны, оларгъа салкъынлыкъ этмегенини бильселер де, бири-биринден бир шей гизлемедилер.

— Сен бугунь базыларынынъ ярасына туз септинъ, — деп башлады Гульсюм Усеиновна баягъы ёл кечкен сонъ. — Мен сенден буны беклемеген эдим.

— Ничюн? — деп тааджипленди Боралиев.

— Сенинъ акъкъынъда пек чокъ эмиш-демишлер ишиттим. Моллаевнен аранъыздаки кергинликни де билем.

— Инандынъмы? — О къадынгъа тараф чевирильди. — Моллаев быланчыкъ сувда балыкъ авламагъа алышкъан. Мен оны яхшы огрендим, билем. Манъа тиши бар. Гуя тувгъанларындан бирининъ отьмегини тутып алгъаным. Валлаи ойле дегиль. Шеэр партия комитети, главка кимни къайда ёлламакъны кимседен сорап отурмайлар. Мени о боткъагъа къарыштырмасынлар.

— Хаберим бар.

Боралиев сигарыны агъызына къапты, сагъ къолунен серникке узанып, оны чертти де, сигарыны туташтырды. Серник эзасынынъ къокъусы машинаны толдурды. Къалабалыкъ сокъакъны кечип, тем-тегиз ёлгъа чыкътылар.

— Сени къайда алып бармакъ кереким? — деп сорады о.

— Ятакъханеге, эбет. Ёкъса бильмейсинъми? Мен якъын районлардан бирисинде яшайым. Командировкагъа кельдим.

— Анда яшагъанынъ чокътанмы?

— Эбет, чокътан. Лаборатория мудири хызметинде ишлейим.

— Валлаи бильмедим. Акъайынъ да андамы?

— Анда эди, лякин бир йылдан бери ёкъ, — Гульсюм гонъюльсиз тавурнен сёйленди. — Былтыр машина къазасына огърап ольди.

— Я балалар! — деп меракъланды Боралиев. — Эки баланъ бар деп ишиттим.

— Балаларгъа не оладжакъ. Къызымны эвлендирдим. Оджапче, математикадан дерс бере. Озь квартирасы бар. Огълум ордуда. Шимди бир озюм яшайым. Огълум келип, оны эвлендирсем, боюн-борджумдан къуртуладжагъым.

— Торунларны тербиелемек керек олур.

— Эбет, такъдирден узакъ кетип оламазсынъ.

Гульсюм ах чекип, ёлдашына бакъты.

— Сенде бала-чагъа бармы?

— Бир къызым бар.

— Эвлими, ёкъса бойдакъмы?

— Бойдакъ, онъа даа невбет кельмеди.

Боралиев Гульсюмни динълеркен, эвельки Гульсюмнен шимдикисини не къальбинен, не де фикиринен къабул этти. Арада терен бир учурым, манасыз бошлукъ бар эди.

— Бутюн вакъыт бир ерде, бир иште чалыштынъмы? — деди къадын.

— Бизим заманымызда, Гульсюм Усеиновна, о мумкюн дегиль. Эр тюрлю хызметте озюмни сынап бакъмакъ сырасы кельди, заводда темелли тамыр аткъангъа ошаймыз. Амма ушкюте билелер. Онъа тааджипленмеге аджет ёкъ. Мен къач керелер бунынъ ачыкъ шааты олдым.

Бир къач дакъикъа индемедилер. субетлери кене де беклениль-меден башланды.

— Якъынларда койге бардым, — деди къадын. — Бабамнынъ къабирини зиярет эттим. О якъыны-бу якъыны тюзетип, чёль чичеклери отурттым. Балалыгъымызда ойнагъан ерлерни доландым. Сельбилерни кескенлер. Бу мени пек ынджытты. Генчлигимизни хатырлатаджакъ екяне бир ер олса, о да агъач копюрчик ве джида тереклеридир. Оларгъа токъунмагъанлар. Озен боюнда эки къатлы янъы эвлер къурулды. Кимсе о эвлерде яшамакъ истемей. Азбарлары тар, айван тутмакъ къыйын. Озенде сув аз эди. Эвельдекиси киби ташларгъа урунып шапырмай, шувулдамай. Сув о заманлары насыл номай, эпкин акъа эди, акъылынъдамы? Бакъмагъа къоркъа эдик. Шимди ойле дегиль. Дерсинъ этрафтаки джанлы ве джансыз аят эбедийликке дёнген, бус-бутюн токътагъан. Дешет! Бильмейим, эр алда, манъа шай корюльди. Инсан эсленген сайын омюрге олгъан бакъышы да бираз башкъаджа ола.

— Сен эр шейнинъ гунасыз биткенине къуванмайсынъмы? — деди Боралиев ве къолларыны дюмень узерине къойды.

— Омюрнен шакъа олмай, Мамеди, — деди Гульсюм онъа ялкъ этип бакъаракъ. — Базыда башынъа не келеджегини билип оламайсынъ. Тюшюнгенинъ киби олып чыкъмай. Сенинънен де яшайышымыз, алла бильсин, насыл олып чыкъар эди. Айтмакъ къыйын. Ой да къыйын!

— Къайдан билесинъ? — деп сорады Мамеди. Къадын ич бир шейни гизлемей, эписини юректен айтты. Ашкярлыкъ Мамедини тюшюндирди. О, ирадесине къаршы кетип Гульсюмни тынчландырмакъ истесе де, насыл япмакъны бильмей азапланды. Эвленген олсалар, яшайышлары башкъа догърулыш алыр эдими? Я алмаса, не оладжакъ эди? Дюнья кочеринден дёнеджек эдими? Буны ким айтыр!

Девамы бар.

ТУВГЪАН ТОПРАГЪЫМ — ИДЖАТ ЧОКЪРАГЪЫМ

Васфие Къыпчакъованынъ шиирлеринен окъуйыджыларымыз журналымызнынъ саифелеринде таныш олгъан эдилер. Онынъ адий ве анълайышлы, шириет дэнкинен язылгъан ве янгъырагъан шиирлери эдебият авескярларынынъ дикъкъатыны джельп этмекте.

Якъында редакциягъа ёллагъан мектюбинде Васфие Къыпчакъова шойле дей: «Мен 1939 сенеси Багъчасарай районы, Чоткъара коюнде догъдым. Бабам 1941 сенеси дженкке кетип эляк олды. Мен эки аптем, агъам, къыз къардашым, анамнен берабер 1944 сенеси Бухара областы «Нарпай» совхозына кетирилип ташландыкъ. Ниает, гъурбетликте яшагъан сенелер девамында эр гедже тюшюме кельген Багъчасарайгъа, дагълар ве денъизге — тувгъан юртума къавуштым. Бабам къургъан эвнинъ къомшусы олып яшамагъа наиль олдым».

Ватангъа барып ерлешмек эр бир кърымтатарнынъ гонълюнде яшамакъта. Эр кеснинъ козьлери ёл бакъмакъта.

Бойле къыйметли дакъикъаларда озь миллетининъ набызыны сече билюв онынъ къанына синъген олса керек. Чюнки шаиренинъ халкъ арзусы, хаялы иле яшамагъа ынтылгъаны сезильмекте. Чюнки кърымтатар халкъынынъ башына тюшкен мусибет оларнынъ къорантасыны да четте къалдырмады. Башына не къадар мушкюль вазиетлер тюшмесин, Ана-Ватангъа къавушмакъ арзусы, эр бир ватандашнынъ юрегинде яшагъаны киби, онынъ юрегинде де даима ювa къурды. Шунынъ ичюн де бу тюшюндже-ойлар онынъ шиирлеринде озь аксини корьди.

«Поэзиягъа авеслик менде не вакъыт уянгъаны акълымда ёкъ. Амма алтмышынджы сенелери бир шейлер уйдура башлагъаным акълымдан ич де чыкъмай. Озьбек мектебинде тасиль алгъаным ичюн, о вакъыт мен чокъусы бильмеген сёзлерни анамдан сорай эдим. Сонъра газета ве журналымызны окъуп, ана тилимизни мустакъиль огрене башладым»,— дей Васфие Къыпчакъова.

Иште, эр бир инсан гонълю ойледир. О, насыл бир вазиетке тюшмесин, насыл бир шараитте яшамасын, онынъ гонълю тувгъан тиль, тувгъан сёз, тувгъан макъам иле исинип яшай. Тек оларнынъ тесири алтында ильхамлана.

«Инсан атешлерде, курешлерде пишкинлеше»,— дегенлери догърудыр. Аилеринининъ агъыр шараитине бакъмадан, Озьбекстанда о бир къач окъув юртларында тасиль алды. Башта Андижанда эмширелик курсыны, Бухарада педагогика техникумыны, сонъра Ташкент Девлет университетининъ озьбек филология факультетини битирди. Озьбек тилинде шиирлер язмагъа башлады. Онъа бу шиирлерни озь ана тилинде ифаделемек эвель къыйын олды. Амма о эп тырышты. Нетиджеде, 1985 сенеси журналымызнынъ 5-нджи санында онынъ шиирлери ильк кере дюнья юзю корьди. Бу къуванч оны рухландырды ве ана тилинде шиир язувны о бугунь де эшкъ иле девам эттирмекте.

«Даа япаджакъ ишлерим чокъ, язаджакъ фикирлерим, догъаджакъ шиирлерим башымда къайнайлар. Ана топрагъымда булунгъаным манъа ильхам бермекте. Тувгъан топрагъым — иджат чокърагъым», — деп екюнлей Васфие Къыпчакъова озюнинъ мектюбини.

Иджадий мувафакъиетлер сизге, Васфие!

Васфие Къыпчакъова

САГЪЫНДЫМ КОЮМНИ

Догъмуш кичкене коюмден чыкъкъанда,
Кирезлер артымдан манъа къол саллады.
Озенчик шувулдап, мунълы акъкъанда,
Узун сокъачыкълар озгърып къалды.

Узакъ-узакъларгъа тюштю ёлумыз,
Даянды эр шейге инсан юреги.
Омюрлер эп кече. Сагъынып бизни
Чагъыра мудавмет кирез тереги.

Къач баарь ве къач яз кечип кеткендир,
Сагъынчтан къуруды кирезнинъ далы.
Селямлар ёлладым, барып еткендир,
Анълагъангъа зор келе, асретлик алы.

* * *

Сокъакълар тозлатып, Кърымда осьти,
Ана-Юрт къучагъында эркеленип къыз.
Хатринде шу девир — озь ана юрту
Шу ерде азыр тек чёкмеге о тиз.

Сагъына юректен догъгъан коюни,
Топрагъын сюртеджек эки козюне.
Хатырлай яшлыгъын, озень боюны,
Эфкярдан келялмай атта озюне.

Йылдыз десем...

Йылдыз десем, кок узакъ
Эллерим етмей.
Сени Ай деп, оламам
Сыджагъы отьмей.

Кунеш десем, куйдюре
Нурлары джайыкъ.
Куйдюрме сен, бойле де,
Юрегим янык.

Гуллерим деп, къокъласам,
Баарь де узакъ,
Дюльберим деп, опласам,
Шартмы бу мытлакъ?

Джаным десем, келишмей,
Джан да бир дане.
Джанны алсанъ етишмей,
Биз эки дане.

Эки къалиб келишсе,
Керекми йылдыз?
Бир-биринен севишсе,
Олмазлар янъгъыз.

ДОГЪГЪАН КУНЮНЪЕ

Мына сизге бир топ мелевше,
Джан-юректен къабул этсенъиз.
Дейлер: мавы корьген корюше,
Корюшейик, эгер севсенъиз.

Козьлеринъе бенъзетип азчыкъ,
Мелевшени махсус сайладым.
Чечек бермек бу бир маначыкъ,
Чечек иле къальбинъ багъладым.

Гуль бахшышы — аджайип адет,
Бу адетни ким ойлап тапкъан?
Чечек — къуванч, буюк саадет,
Чечекке бенъзей, чечек такъкъан.

ОШАЙ ЭКЕНИМ

Таныш-билишлер анъалар сени,
Козьлеримни ошатып, сенинъ козюнъе.
Сойларым севелер, сен ичюн мени,
Анам исе ошата сенинъ озюнъе.

Кеттинъ де кельмединъ, ах, не япайым!
Баба мерametин корьмедим башкъа.
Арзу-авесимни кимге айтайым,
Башымны урайым насыл бир ташкъа.

Багъ-багъча тёрюнде къыдырдым сени,
Бир кимсе айтмады, не тувгъан, не эш.
Арадым умютнен, тапарым дедим,
Юрегимде сен ичюн бир ер къалды бош.

Дагъ-ташкъа тырмашып, сени чагъырдым,
Зиль тутты сесиме узакътан ниданъ.
Корьдим де шу дакъкъа, козьден къачырдым,
«Баба-а-а»,— деп, къаядан эшиттим седа.

Кърым чёллеринден къыдырып бакътым,
Расткельдинъ огюме мелевше олып.
Мермер таш, эйкеллер ичинден таптым,
Кокрегинъ юрт ичюн орденлер толу.

ЯГЪ, ЯГЪМУРЫМ!

Ягъ, ягъ, ягъмурым, арынтып юзьлеримни,
Ягъ, ягъ, ягъмурым, джайратып излеримни.
Сувсамасын багъ-багъча, чёллерде бостан,
Гулистангъа айлансын, бу ана-Ватан!

Дерьяда толсын балыкъ, йырджы бакъалар,
Ягъмурдан сонъ эндеклер толып акъалар.
Гуль тюплери тюбюнде сакълансын къызлар,
Ягъмурнен акъып кельсин умют-арзулар.

Ягъ, ягъмурым, ягъабер, кокке ас копюр,
Еди тюслю ёлунъны тамчылап, шапырт.
Шенъленсин балачыкълар чапып сокъакъта,
Тюркюлер уйдурсынлар сенинъ акъкъынъда:

Ягъмур тынар, агълама, гоньдже, эгме баш,
Япракъларынъ арыныр, тама-тама яш.
Ягъмур тынар, кок патлап, къыздырыр сыджакъ,
Кунеш нурлар даркъатыр кенъ керип къучакъ.

Ягъ, ягъмурым, сепеле, элекнен эле,
Сувгъа къансын еримиз, берекет эльге.
Черт шемшегинъ, яшынла, айдынлансын эль,
Ягъ, ягъмурым, ягъабер, кельмесин тек сель.

САЧЛАРЫМ

Сачларым тарам-тарам,
Теллери де — сырларым.
Аджыныр таракъ урам,
Юрегимнен суварам.

Орьме сачым орювли,
Ель уфюрсе бозула.
Сачларымны тарасам,
Эфкярларым язила.

Сачларымнынъ эр тели,
Эр бири бирер сене.
Янъгъыз бир дане дилим,
Тюшюнджелер бинъ дане.

Сачларымнынъ тели чокъ,
Эм сырдашым, эгленджем.
Тюшюнджениньъ сонъу ёкъ,
Сени ярем корьгендже.

АЙНЕН КУНЕШ

(РИВАЕТ)

Кунеш догъып, нурлар сачкъанда,
Къайда кете парылдагъан Ай?
Пейда ола Кунеш баткъанда,
Сакъланджумакъ ойнагъанындай.

Мен беллесем, Кунеш бир заман
Айгъа ашыкъ олгъан бар омюр.
Ай артындан чокъ чапкъалагъан
Озь нурундан Айгъа берген нур.

Он секизге яшы еткенде,
Ай гузеллер гузели экен.
Кунеш исе йигит экенде,
Айгъа севда олгъанмы экен?

Дюльбер Айнынъ ярыкъ чырайы
Куньден-куньге яшарып кеткен.
Кунеш Айгъа ынтылгъан сайын
Ай Кунештен сакълана экен.

Етмеген сонъ Айнынъ артындан
Кунеш тырнай Айны ачувдан.
Озь бетинде корип яраны,
Вазгечмеген Ай сонъ къачувдан.

Шундан берли Кунеш яткъанда,
Ай юкъудан уянса керек?
Кунеш исе танъда тургъанда,
Ай да бата, узакъ кетерек.

МЕН КЪАДЫНЫМ...

Мен къадыным — татлы сёзлер ашыгъы,
Итибар, севгиге къанмагъа мухтадж.
Къальб, дердимнинъ мельэми ве ышыгъы,
Энъ уджуз, энъ паалы шу сёзлер илядж.

Мерametли сёзге къандырсанъ етер,
Къурбанынъ олурым, истер джаным ал.
Адджы ачувларым язылып кетер,
Кулип, тамлап турса сёзлеринъден бал.

Ерсиз чертсенъ эгер къалип телимни
Окюничли кечер бутюн аятым.
Башкъа къадын алса меним еримни,
Та коклерге етер гонъюль ферьядым.

Татлы сёзнен къазан меним алгъышым,
Татлы сёзнен юрегиме ёл ара.
Та ольгендже тынч юкъласын къаргъышым,
Айдын ышыкъ дерттен олмасын къара.

Мен къадыным — назик дуйгъу ашыгъы,
Мен къадыным — татлы сёзлерге мухтадж.
Ол сен энди арзуларнынъ ышыгъы,
Къальб ярама мельэм олуджы илядж.

Айдер Осман

ТАНЫШ КОЗЬЛЕР

Повесть

Меним достум Дилявер бахтлы йигит. Эр джеэттен бахтлы. Биз онынъынен бир малледе осьтик, бир мектепте окъудыкъ. О йылларда эпимиз бабаларымызнынъ джебэден къайтып келеджегини беклей эдик. Эбет, эр ким озь бабасынынъ келеджегине ишана ве юрекни сыкъыджы гизли эджаннен бу дакъикъаны беклей, тасавур эте. Бизлер кимерде озь бабаларымызны хатырлай, оларнынъ насыл къуветли, джесюр ве алиджеиап олгъанларыны тарифлеп, бири-биримиз огюнде макътана да эдик.

— Меним бабамнынъ бою эки метр, — дейим мен. — Кърымда экенде, бир кере, онынъ аты дувлагъан. Ат чапып кете, бабам да онынъ артындан чапа, чапа бере экен. Эр якъ чёль, ниает, бир ерге кельгенде бабам атны къувалап ете ве ялынларындан тутып, джелькесине ойле бир юмрукъ ура ки, ат ювarланып кете.

— Э, уфюрт, уфюрт, — дей Ирфан кулюмсиреп. Онынъ фамилиясы Кантакузин. Бизлер оны даима Кантакуз деп чагъырамыз. Дюльбер черели, гъает балабан къурсакълы бала. Анасынынъ айткъанына коре, бу шишманлыкъ насылдыр хасталыкънынъ акъибети экен. Буны бильгенимиз ичюн онынъ къурсагъыны мыскъылламаймыз. — Эй, атны йыкъмакъ ичюн билесинъми, не къадар такъат керек!

— Меним бабам ойле такъатлы, мына, кельсе корерсинъиз. Анамнынъ айткъанына коре, баарьде келеджек экен...

Асылында мен бабамнынъ бою не къадар олгъаныны бильмейим. Амма акъылымда узун бойлу олып къалды. Тавангъа асылгъан армутларны къолуны узатып ала эди. Ат меселеси исе бабама дегиль, онынъ бабасына, яни меним къартбабама аит. Иште, мен оны текяран денъиштирдим ве вакъианы бабама кечирдим.

Биз къыш куньлери ёл четиндеки пахса диварнынъ джагъасында тизилишип отура, кунеште къызына ве саатлернен бабаларымызнынъ кимседе олмагъан алельхусус чизгилерини бири-биримизге тариф этемиз. Базыларымыз, акъикъаткъа якъын олувны унутып, бабаларымызнынъ джебэде косьтерген къараманлыкълары акъкъында да айтып башлаймыз. Лакъырды эснасында джошамыз, бири-бирлеримизнинъ сёзлеримизни болип, озь бабаларымызнынъ дженкявер аятындан зевкълы, меракълы икяелер айтамыз. Бойле къызгъын субетлерде эпимизден яш олгъан хастаджан Дилявер деерлик иштирак этмей, амма меракънен динълей, ошланып куле. Эбет, Дилявер бабасыны хатырлап оламаса керек, Кърымдан чыкъкъанда учь яшында экен. Шай исе де, кимерде, сырадан къалмамакъ ичюн: «Мен бабама ошайым, анам шай дей. Меним бабам пек мерaметли, бизлерни пек севе экен, эм тезден келеджек экен», — дей. Бизлер онынъ сёзлери керчек

олгъанымыз шубеленмеймиз, затен, бизим субетимизде айтылгъан лафлардан шубеленмек адет дегиль.

Бизлер бала акъылымызнен бир шейни анълай, амма сесимизни чыкъарып айтмай эдик. Бабаларымыз дженктен къайтсалар, бизлерни насыл итип къыдырып тапарлар? Бизим бу якъларда олгъанымызны оларгъа ким айтыр, ким анълатыр? Бу фикир, бу джевапсыз суаль ичимизни кемире, амма бизлер озьлеримизни эр шей яхшы олгъан киби тутамыз.

Бабаларыны беклеген беш аркъадаш ичинден тек бир Дилявер бахтлы олып чыкъты. Куньлернинъ биринде керчектен де онынъ бабасы кельгени акъкъында хабер даркъады. Шу кичкене ве хастаджан Дилявернинъ бабасы кельди. Меним ондан не ерим эксик? Мен Диляверден тамам учь яш буюким, эм онынъ киби хасталанмайым, мектепте яхшы окъуйым, кимсенен котеклешмейим, амма меним бабам кельмеди. Шимди Дилявернинъ эм анасы, эм бабасы бар. Бу табиий ал олса да, о куньлерде эм бабасы, эм анасы олгъан бала керчектен де бахтлы эди. Дилявер акъикъатен бабасына ошай экен. Абдулла агъа, о айткъаны киби, мерametли киши. Бизлерни корьгенде мытлакъ токътап селямлаша, джеблерини къарыштырып, мытлакъ бир конфет чыкъарып бере. Конфет тансыкъ шей, амма Абдулла агъанынъ джебинде даима ола.

Бизлер Диляверге сукъланамыз. Шакъамы я, бабасы дженктен кельди! Меним бабам, барсын, бою тап эки метр олмасын, о къадар кучьлю де олмасын, амма тек кельсин. О маальде мен де бахтлы оладжагъым. Мен бабамны хатырлагъанда анам даима агълай. Бир кере, пенджереге бакъып: «Ана, бабам келе!» деп къычырдым. Анам бир кереден сескенди, пенджере бетке бир адым атты ве худжур арекетлер япаракъ, яваш-яваш йыкъылды. «Ана, мен шакъа эттим!» — деп къычырдым къоркъунен. Анам яткъан еринде окюр-окюр агълады. Агълав арасында: «Сени бабасыз къалдыргъанлар омюр-билля онъмасынлар, яраббим!» — деп такъмакълады.

— Ана, не ичюн шай дединъиз? Бабам бар да! О келеджек. Дилявернинъ бабасы кельди де! Бизим мектебимизде Аблямит деген бир балачыкъ окъуй, менден кичкене, даима шыншыкъланып юре, заводнынъ артында яшай экенлер, онынъ да бабасы кельген. Меним де бабам келир! — деп къычырдым. — Эбет, о бизим мында экенимизни къайдан биледжек! Сенинъ язгъан мектюплеринъни алмагъандыр, алгъан олса, мытлакъ къаршылыкъ язар эди. Шимди исе бизлрни къыдырып юредир, эбет, къыдыра-къыдыра бир кунь тапар. Мына корерсинъ. Дилявернинъ бабасы тапып кельди де!

Анам уфулдай-уфулдай еринден турып, курсю устюне отурды ве козьяшлары арасындан манъа бакъып йылмаяракъ:

— Эбет, балам, айткъанынъ акъкъа чыкъсын, джорав джолгъа болсын, — деди.

Анам меним бу шакъамны багъышлады, лякин бу вакъиадан сонъ, онынъ янында бабам акъкъында лакъырды этмеге менде джесарет къалмады. Мен онынъ акъкъында тек достларымнен, Абдулла агъанен лакъырды этем. Меним энъ яхшы динълейиджим Абдулла агъа. О меним бабамны дженктен эвель биле экен, меним бабам акъкъындаки лафларымны меракънен динълей, озю де бир-эки тафсилятлар къоша, амма бир заман итираз этмей эди. Мен бабам акъкъында бильгенлеримни, уйдурмаларымны башта Абдулла агъагъа айтып, сынавдан кечире ве сонъра башкъаларына айта эдим.

Мен бабамны беклеп, бахтлы олмагъа азырланып юрьдим. Бабам кельсе, кимсе мени акъсымламайджакъ, кимсе манъа «саткъын» демейджек, кимсе! Атта оджаларым биле бу сёзни айтып оламазлар. Амма, о кельмей, мен исе эп беклейим. Куньлер, айлар, йыллар кечип кеттилер. Дилявернинъ къардашчыкъларынъ даа якъында юрип башлагъан эдилер, шимди исе мектепке къатнайлар. Оларнынъ фикирлери, тюшюнджелери башкъа тюрлю. Олар озьлеринъ кърымлы экенлерини, даа якъында дешетли дженк олып кечкенини кереги киби анълямасалар керек. Бизлер исе буюдик ве бизлерни де башкъа тюшюнджелер, башкъа къасеветлер къаврап алдылар. Амма янъы тюшюнджелер ве янъы къасеветлер меним севимли бабам акъкъындаки тюшюнджемни сёндюрип, эскиртип оламадылар. Бу тюшюндже

бир кенаргъа чекильди, башкъаларына ер берди, лякин гъайып олмады. Бабам меним эр бир арекетимни козетип тура, мен буны сезем. О манъа даима: «Меним киби ол, огълум», — дей ве мен онынъ киби олмагъа тырышам.

Энди тюкянларда отьмек сербест сатыла. Оны алмакъ ичюн саба саат беште барып невбетте турмакъ керекмей. Отьмекни тойгъандже ашаймыз, артып да къала. Мектепте балалар бири-бирлеринден отьмек истемейлер. Яныкълар да эп арткъа чекилелер. Койде тойлар, зияфетлер ола, музыка янъгъырай. Музыка!.. Юрекни титретиджи, сенинъ кимлигинъни, бутюн отьмюшинъни бир кереден хатырлатыджы «Къайтарма» авасы чалынгъанда кечкен йыллар бирден ёкъ олалар. Коктен салмакънен энеяткъан, ернинъ тюбюнден титреп чыкъаяткъан садалар меним вуджудымда бирлеше ве манъа меним кимлигимни, кимлерге ве насыл тарихкъа менсюп экенимни хатырлаталар. Музыка тарихтан монълы нагъмелер сёйлей. Мийимдеки фикирлернинъ тазыйыкъындан шашмалап къалам... Мен бабамнынъ бу авагъа насыл ойнагъаныны хатырлайым. Къучагъыны керип, гъурурлы арекетлер япа, сонъра, музыка чабик чалынып башлагъанда о секире, фырлана, ойле шиддетли арекетлер япа ки, санки аякълары ерге токъунмайлар. Мен де ойле этип ойнамакъны огренмеге къарар бердим. Тыпкъы бабам киби ойнарым.

Эй, бизлер бир шей тюшюнемиз, аят исе экинджи бир шейни къаршыгъа кетирип къоя, буны тюшюн, буны яп, дей. Инатланмакъ файдасыз. Къызлар... олар кишининъ хаялларыны болелер, чувулдашып сёйлене, шакъылдашып кулюше ве сенинъ ираденъни озюнъден сорамайып ала кетелер.

Биз, бир заманларда, къыш куньлери пахса дивар джагъасында отурып, кунеште къызынгъан ве бири-биримизге бабаларымызны макътап, оларнынъ дженктен кельмелерини беклеген балалар яшлыкътаки достлугъымызны джоймадыкъ. Тек бизим араларымызгъа энди къызлар да къошулдылар. Эльмира, Гульзар, Зера... Бизлер оларгъа къулакъ асмайджакъ оламыз, амма, кимерде, бунынъ чаресини тапып оламай къаламыз. Хусусан Дилявер къызларны корьгенде тюрлене. Керчек, Дилявер бюра сачлы, эсмери черели, къыргъий бакъышлы йигитке чевирильди. Эльмира онынънен чокъча лакъырды эте. Ильки вакъытларда мен янып-куйип юрьдим. Сонъундан бу яныкъны Гульзар пек атик ве джесаретли аректлернен сёндирди. Гульзар не япкъаныны ве не япаджагъыны яхшы биле. Менден эки яш кучюк олса да шашмаламай. Онынъ бу мизаджы манъа да кече. Мен де кендимни эр шейни бильген, анълагъан киби косьтерем. Бу косьтерювнинъ акъибети оларакъ, мектепни битирген сонъ, эвлендик. Бизим тоюмызгъа чокъ адам кельди. Меним янымда Дилявер, Гульзарнынъ янында исе Эльмира отурды. Тантаналы, шаматалы той акъшамы бир тюш киби олып къалды. Мен бу акъшамда бабам акъкъында тюшюндим. Оны озь тоюмда булунгъан киби тасавур эттим, оны ортагъа чыкъарып ойнаттым. Инджe эндамлы, узун бойлу йигит — меним бабам пек чабик аректлер япып, учкъан киби олып ойнады-ойнады, не къадар ава чалынгъан олса, эписине ойнады ве гъайып олды. Заваллы бабачыгъым... анам онынъ эляк олгъаныны биле, амма манъа айтмай экен... Бу акъшамда Гульзарнен экимизнинъ шерефимизге пек чокъ алгъышлар, истеклер, тебриклер айтылды. Эгер оларнынъ ярысы биле керчеклешсе, бизлер пек бахтлы олып яшайджакъмыз. Хусусан, той акъшамында достум Дилявернинъ элинде къаде тутып, айткъан сёзлерини аля хатырлайым: «Бу акъшамда айтылгъан сёзлер сизинъ бирликли яшайышынъызны бельгилейиджи къаиде олсун, бу акъшамда янъгъырагъан музыка сизинъ аятынъызда омюр бою янъгъырасын...» Иште, йыллар къошу чапкъан киби бири-бирлерини къувалап отип кетелер. Къоранта яшайышы, бала-чагъа къасевети адамны эвельки достларындан узакълаштыра экен. Мына, шимди кечкен йылларгъа чевирилип бакъам да, шашып къалам: дивар джагъасында кунеште къызынып отургъан о балачыкълар къайда кеттилер аджеба? Бизлер буюдик, аналарымыз исе къартайдылар.

Куньделик аят вакъиаларынынъ сонъсыз акъымы ичинде мен Диля-

верна, дигер достларымны унутмайым. Гъает незакетли ве алидженап инсан Дилявер керчектен де бахтлы эди... Амма онынъ да яныгъы бар эди. Бу янык бизлерни — чокъ йыллар девамында баба асретлиги чекмеген балаларны дженктен сонъки йылларда къавургъан, къувургъан олса, бу хайырсыз янык Диляверни шимди келип тапты ве онынъ бахтыны къыйыр-чыйыр этти. Дерсинъ, Дилявернинъ бахтлы олып яшагъаныны корьген алла оны джезаламакъ истеди, йыллар пердесинен орьтюли янык-ныкъ устюни бир кереден ачты ве Диляверге бакъып шакъ-шакъ этип кульди.

Мен бу хаберни башта анамдан, сонъра башкъалардан эшиттим. Амма джан достум Диляверге ярдым этмекнинъ, онынъ агърысыны енгиллештирмекнинъ бир тюрлю чареси ёкъ. От тюшкен ерини якъа. Шимди Дилявер янмакъта. Бизлер исе онынъ этрафында чапа-чапкъалай, лякин бир тюрлю ярдым этип оламаймыз. Озюмизни ич бир шейден хаберсиз киби косьтермектен башкъа чаремиз ёкъ эди.

Дилявернинъ анасы Саадет енгенинъ не ичюн чагъырткъаныны бильсем де, онынъ сёзлерини февкъуляде бир янъылыкъ киби динъледим. Дилявер достумны сыкъ-сыкъ хатырлагъаным алда, чешит себеплер тапып, онынъле корюшмектен, къонушмакътан къачынып юрьгенимни анъладым.

Дилявер бундан учь йыл эвель медицина институтыны битирип къайткъан эди. Шимди колхоз хастаханесинде эким олып чалыша. Мен энди чокътан бала-чагъалы олгъанымдан себеп, бекярларнен къонушмагъа вакъыт тапалмай ве Дилявернинъ шимдики тюшюнджелеринен, планларынен таныш дегиль эдим. Ана-бабасы исе эвлятларыны эвлендирмекни озьлерининъ боюн-борджлары сая ве чокъ вакъыттан берли онынъ разылыгъыны беклей эдилер.

Анълашувымызнынъ даа ишанчлы олмасы ичюн, Саадет енге къайтаджакъта, манъа айткъанларыны дигер шекильде, кене бир кере текрарлап алды:

— Эр бир ишнинъ озь вакъыты-саати бар. Севмекнинъ де, севильмекнинъ де. Бинъ кере айттыкъ. Акъранларынъ чокътан баба олдылар, сен не тюшюнесинъ, дедик. Эп бир сёзюмиз файда бермеди... Асыл озюни сыкъмай. Сизлер яшлыкътан берабер осьтюнъиз. Базнанъ отер, беллейим. Сен де бир керечик айтып бакъ, анълат! Озюнъден мисаль кетир. Вакъыты кечкен сонъ, къыйын олур, де... Джаным-джаным къызлар учып кетелер. Бу бизимкиси не тюшюне, анъламайым. Ярындан кечи ёкъ, бар шунынъ колхозына да, арув этип анълат. Бельки сени динълер.

Саадет енге огълу Дилявер акъкъында даа чокъ айтты ве онынънен лаф этип, эвленмеге къандырмамны истеди.

Акъикъатен де Саадет енгенинъ теляшланмасында эсас бар. Биз Дилявернен шимди отузны кечемиз. Бельки, бир севгени бардыр, буны анасына айталмайдыр. Ойле исе бу ишни мен япа билирим. Экинджи куню онынъ эвине сюрип бармагъа ве ачыкъ-ачыкъ лакъырды этмеге къарар бердим.

Кунь къавушкъанда Дилявер чалышкъан колхозгъа барып тюштим. Кене яхшы ягъмур токътагъан. Серин ельчик багълардан, тарлалардан мис къокъулар алып келе. Елнынъ эки чети ягъмурдан сонъ юрюльмез дереджеде балчыкъ ве тайгъакъ олгъан. Онынъ бир заманлар таш тёшельген ортасы оюкъ-чукъур, къакъ сувлар джайылышып, чешит шекиллерде гольчиклер асыл эткенлер.

Елнынъ эки янындаки къыйыш къоралар, дамларына пичен, я да гъузапая обалангъан басыкъ эвлер, кубре къокъусы келип тургъан аранлар азаматлы тереклернинъ арасында мугъайып корюне ве сюфте кельген адамнынъ юрегинде мазун дуйгъулар догъура.

Гурь даллы эмен беттен бир шытырды эшитильди. Ерге тюшкен шейни элиме алдым. Бу — ана торгъай эди. Кокюсини инсан ёллагъан эджель окъы тельчелеген. Лякин озь балалары ичюн алып бараяткъан ашыны — насылдыр къуртны аля агъызындан ташламагъан. Агъызындан къырмызы къан акъса да, чокъучыны ачмады. Агъызындаки ашынен эмен бетке ынтыларакъ, ачувым ичинде джан берди. Башымны котерип, эменге бакътым. Онынъ этрафкъа узангъан буюк даллары арасындан «чыркъ-чыркъ» деген

зайыф давушлар эшитильди. Аджеба, балалары бу фаджианы дуйдылармы экен? Екъ, дуймазлар. Башым устюнде бир торгъай чыркъылдап фырлана башлады. Къошагъы олса керек. Демек, балалары бакъымсыз къалмайджакъ.

Къарлы дагълар артына авып башлагъан кунеш, бутюн барлыкънен, сонъки кере видалашкъан киби, орталыкъны йымшакъ шеффаф нурларгъа гъаркъ этти. Хаста олюми алдындан бираз тюзельгени киби, кунеш де батаджакъ вакъытында бойле бол-сал нур сачып ала. Шимди бу нурлар дюньянен эсап-къасабыны кесип, сонъки кере нефес алаяткъан кокюстен аджель ялынларынен берабер атылып чыкъкъан зайыф арагетни анъдыра эди. Буюк эменнинъ япракълары арасындан сюзюлип, пахса дивар устюнде бойдан-бой сызыкълар асыл эткен бу сонъки нурлар Дилявер яшагъан сокъакънынъ шай да мазун корюнишине гъам-кедер къата эди.

Кунь къавушып, козь байлангъанда мен Дилявернинъ къапысыны къакътым. О мени корьгенине шашып къалды.

— Эвде бир шей олдымы? — деп сорады титреген давушнен.

— Эр шей яхшы, эвинъдекилер сагъ-аманлар, санъа селям ёлладылар, — дедим мен. — Озюнъ напасынъ, насылсынъ, койге кельмейсинъ? Бир хабер алайым деп кельдим.

Дилявер тынчланды ве самимий къуванчнен мени сарды. Бу къуванч манъа да кечти. Бираздан сонъ, ёлдаки мазюнликнинъ ерини зевкълы, меракълы, экимиз ичюн де къыйметли олгъан яшлыкъ хатырлавлары алды.

Дилявернинъ тазе яныгъына токъунмагъан алда яшлыкъ хатырлавларына эп терен далдыкъ. Чешит вакъиаларны, оюнларымызны, хаяллларымызны, къызларны хатырладыкъ. Мен, озюме коре, буюк бир усталыкънен лафны Эльмирагъа чевирдим. «Оны андан-мындан айттыра экенлер. Разы олмай экен, — деп ташладым первасыз тавурнен. — Бакъ, о сени беклей, амма беклемее де биле. Къызлар, достум, чокъ беклемекни севмейлер. Сен не тюшюнесинъ я?»

Эльмира акъкъында лаф ачылгъан сонъ, Дилявернинъ чырайы яваш-яваш денъишти. Дерсинъ, онынъ башына шенълик нурлары сачып тургъан кунешни бир сюрю булут къаплады, онынъ мемнюнликнен йылмайгъан юзюнде насылдыр узаныджы кольгелер пейда олды.

— Ниетинъни анъладым, — деди о мискин давушнен. — Дюньяда ойле юклер бар ки, котерип атмакъ да, кимсенен болюшмек де мумкюн дегиль. Лякин юрегинъде ташый берсенъ, алынъ эп мушкюллеше экен.

— Базы бир шейлерден хаберим бар, — дедим мен. — Амма, достум, дюньяны сеннен биз яратмадыкъ. Халкъымызнынъ башына кельген фаджианы биз уйдурып чыкъармадыкъ. О вакъытта олып кечкен фаджиалар ичюн шимди, йигирми еди йылдан сонъ яныр-якъылмакъ керекмей... Яныкъ ичинде яшамакъ мумкюн дегиль. Билесинъми мен шимдигедже бабамнен акъыл танышам. О джебэге кеткенде мен дёрт яшында экеним, амма эр шейни хатырлайым. Тюневин корьген киби... Лякин къасеветлене бермек, озюнъни чекиштире бермек, мени багъышла, эркек адамнынъ иши дегиль. Санъа кендинъни эльге алмакъ, къоранта къурмакъ керек. Къоранта деген шей, акъай, тюшюнип отурмагъа вакъыт бермей. Бала-чагъалы олгъан сонъ, озь-озълюгинъден чапкъалап башлайсынъ. Эм чапкъалагъанынъ да яхшы. Дейджегим, аятнынъ, яшайышнынъ манасы денъише, зенгинлеше. Санъа бу адымны атмакъ керек. Эльмира исе беклер-беклер де, башкъасына бара къояр. Дюльбернинъ муштериси чокъ ола.

— Мени эвлендирюв меселеси чокътан котерильди, — деди Дилявер адетий сакин давушынен. Онынъ чырайы солгъун, козьлери де чукъурлары ичине зияде батып кеткен киби эди. — Умумен, бекяр адамнынъ алы мушкюль олгъаныны анълайым. Бу мушкюллик озь-озюни идаре этип оламагъанындан дегиль. Аксине, яшынъ буюген сайын сенинъ бекярлыкъ сербестлигинъе теджавуз этиджилернинъ сайысы вира арта экен. Тек анабабанъ дегиль, эр кес — сой-сопынъ къыз косьтерелер. Кимерде корьмейджек олсанъ да корьгенинъни дуймай къаласынъ. Корьген сонъ исе адетий суаллер башлана:

«Сонъ, насыл, бегендинъми?»

«Тамам акъранынъ экен».

Сенинъ джевабынъ бекленильмеден о къызнынъ тарифи башлана: табиий ки, табиатлы, инсаниетли, тыпкъы анасынынъ (кимерде исе бабасынынъ) озю ола.

«Окъумыш олгъаныны айтса сен онынъ, — дей бириси, — Кондитерлик техникумыны битирген».

Экинджиси онынъ эв ишлеринде чеберлигини, учюнджиси исе сырлы давушнен даа кимсеге белли олмагъан насылдыр дегерликлерини айтып башлай. Ана санъа къапкъан, къуртул бакъайым.

Эгер бегенмедим, десенъ, орта ерде бир кимсенинъ менлигине токъунасынъ. Бундан гъайры, не ичюн бегенмегенинъни де анълатмакъ керексинъ. Бегендим, десенъ, устюнъе бундан буюк беля омрай: шу заман той лафы ачыла.

Лякин, кет-кете бу хусуста баягъы теджрибе арттырдым. Башта корьмеге разылыкъ бермейим, эгер манъа дуйдурмадан бир себепнен корюштирселер, озюмни о къадар мукъайт тутам ки, меним анъкъавлыгъымдан къудаларнынъ сабыры тюкенип, меселени ишмарнен анълатмагъа башлайлар. Э, акъай, бойле вакъытта къолайлыкънен анъларыммы! Ич де озюмни сыкъмайым. Къыскъасы, бойле операцияларнынъ эксериети буюк давашаматанен екюнлене ве мен тантаналы суретте бекярлыкъ омюримнинъ бутюн сербестлигини ве мустакъиллигини кене элимде къалдыра эдим.

Не исе де бойле къавгъа-даваларнен учюнджи курсны битирип, язлыкъ татильге кельдим. Азбар къапыдан киргенимнен къардашларым зый-чув олып, бойнума сарылдылар. Шаматагъа анам чапып чыкъты. Мени корьгени киби козьлери яшланды, хамырлы эллеринен къучакълап бетимден, козьлеримден опьти.

— Вай, балам, къайда къалдынъ бу вакъыткъадже. Бабанъ эр акъшам вокзалгъа чыкъа. Ана келир-мына келир дегенимизге де тамам бир афта олды.

Эй-й, эгер бильсенъ, бойле вакъытта адамнынъ юрегини насыл бир татлы къуванч ве гъурур ислери сарып ала: сенинъ кельгенинъ бу эвге байрам тюсюни бере.

Адет муджиби сой-соплар козьайдынгъа келип-кеттилер. Анамнынъ тазыйыкъы алтында мен де посёлкамыздаки къартларны зиярет этип чыкътым. Не исе де, ресмий адетлерни ерине кетирген сонъ, бутюнлей тынчландым, Москва сувугъындан агъаргъан тенимни кунеште якъмагъа башладым. Лякин бу арада келин сайлав ишлери де баягъы къызгъынлашты. Мен исе бойле лафлардан зевкълана ве эписини шакъанен аткъара эдим.

Анам озюне коре бу саада бир айнеджилик япаджакъ олып, бабама:

— Бугунь Амет бербернинъ къызыны корьдим. Вай, бир яхшы олгъан. Эдепли, ырызлы. Къаерде корьсе селямсыз кечмей, — деп ташлады. Эбет, къызым санъа айтам, келиним сен динъле, демектир бу.

— Сизге селям берген къызлар бу къадар белягъа къаладжакъларыны бильселер, ким биле не япар эдилер, — дедим мен де шакъанен.

— Кене шакъа эте. — Анам бир кереден ачувланды. Яшы йигирми алтыда. Акъранлары чокътан бала-чагъалы олдылар. Мен де эль сырасы келин корьмек, торунлы олмакъ истейим.

Эгер бабам тынчландырмагъан олса, анам айткъанларыны козьяшынен тасдыкъламагъа азырлангъан эди.

Лякин шу куньлерде олып кечкен бир вакъиадан сонъ, меним къыз корювимнинъ арды кесильди, шакъаларыма сынъыр чекильди. Сен бу вакъианы эшиткенсинъ, амма эписини бильмейсинъ. Кимсе бильмей. Олар манъа яхшылыкъ япаджакъ олып, мени алдаткъанлар. Эбет, алдатмагъа бала яхшы, амма, сонъундан эр шейнинъ устю ачыладжагъыны бильмей эдилерми?

— Сени къайгъырдылар, коресинъ, аджыдылар, — дедим мен. — О йылларда бир агъыз татлы сёз мельэм киби эди. Сен исе токътамайып хасталана эдинъ... Билесинъми, меним бабам дженкнинъ сонъки йылында элек олгъан... Мен буны не вакъыт бильдим?.. Эр саба сокъакъкъа чыкъ-

къанда бабам кельмейми экен деп этрафкъа бакъынам. Бабамнынъ эляк олгъаныны бильген сонъ да, эп бир бакъыныр юрем, дерсинъ, огюмдеки бурулыштан бабам чыкъып келеджек... Инсанда ана-баба бир дане ола ве оларнынъ хатрасы эвлятнен берабер эбедий яшай экен. Эбет, унутмакъ керекмей, амма тек яныкънен яшамакъ та мумкюн дегиль... Бабамнынъ эляк олгъаныны менден гизлегени ичюн анама джаным агъырмай, чюнки мени аяды, яшлыкътан юрегимни къырмакъ истемеди, оксюзлигимни дуйдурмады... Бунынъ себебини эпимиз анълаймыз.

Дилявер сусып къалды. Онынъ лафыны болип, догъру яптыммы, янълыш яптыммы-бильмейим. Эр алда, лафыны больмейип, сонъунадже динълемек керек эдим. Мен янълышымны танып:

— Сёзюнъни больдим, къысметинъ юрьсин, девам эт, — дедим.

Дилявер истер-истемез лакъырды этип башлады.

— О вакъытта, яни мен татильге кельгенден бир къач кунь сонъ, анам огюмиздеки базар кунюни аилевий талакъа илян этти. Эв сылайджакъмыз. Онынъ сёзю къанун. Демек, о куню эр кес эвде олмакъ керек.

Базар куню сабадан иш башланды. Манъа эвдеки шейлерни азбаргъа ташып чыкъармакъ авале олунды. Кичкенелер шамата къопарып манъа ярдым этелер. Эпимизде насылдыр шенълик, рухий енгиллик. Невбет сет тюбюндеки ящикке кельгенде бираз тааджиплендим. Бу ящикни балалыгъымдан берли корем, лякин ичинде не олгъаныны аля бильмейим. Котерип бакътым, пек енгиль эди. Оны аман ерге къойдым ве къапагъыны ачып бакътым. Балабан ящикнинъ ичинде беяз бир богъчачыкъ. Богъчанынъ ичинде бир апай антери, пальто ве шал. Эвельки заман шейлерине бенъзейлер. Шалнынъ ичинден сарарып къалгъан кягъытларгъа сарылы бир ресим чыкъты. Ресимде къыскъа сачлы, отькюр назарлы бир къызчыкъ кулип тура. Ильки бакъышта бу козьлер манъа таныш киби кельдилер. Эбет, бир ерде корьген олсам керек. Лякин къаерде, не заман? Чокъ тырышсам да хатырлап оламадым. Фикиримни топлап коюмиздеки бутюн къызларны бирер-бирер козь огюмден кечирип башладым. Лякин, оларнынъ ич бири ресимдеки бу къызны анъдырмады.

Суретке бакъкъан сайын не ичюндир юрегим сыкъыла берди. Хатырламакъ истейим. Кягъыттаки козьлер исе меним алыма аджынгъан киби сырлы-сырлы бакъалар. Яры ачыкъ, индже дудакълар бир шейлер демек истеген киби келелер. Не чаре, о тильсиз.

Башымда чешит фикирлер къарышты. Манъа адагъан, менимле таныштырмакъ истеген олсалар, онынъ акъкъында илле лаф ачылыр. Мен исе, сырымны бермейип, эвельки сакътлыгъымнен онынъ ким экенини билирим, деп тюшюндим ве суретни кене ерине къойдым.

Арадан куньлер кечти. Мен эп беклейим. Бу вакъытта анам даа бир чокъ къызларны макътап алды. Лякин сурети ящикнинъ тюбюне гизленген анавы къыз акъкъында бир сёз биле айтмады. Мен артыкъ тарсыкъып башладым. О ресимни гизлиден джебиме къойып, аркъадашларыма да косьтердим. О вакъытта, акъылынъдамы, санъа да косьтерген эдим?

Мен Диляврнинъ сёзюни экинджи кере больмемек ичюн гъайретнен башымны салладым.

— Дейджегим, эр кес бегенди, макътады, амма кимсе танымады.

Татиль куньлери битмек узьре. Мен ёлгъа азырланып башладым. Къайтаджакъкъа якъын сабырым тюкенип, о суретни текрар элиме алдым. Озюме коре, гъает келишикли бир усул къуллангъан олып, суретке бакъа-бакъа азбарда чамашыр джаяткъан анамнынъ янына бардым:

— Ана, сиз чешит къызларны козьге алып юресинъиз, лякин мына бойле сойлары акъкъында ничюндир индемейсинъиз, — дедим суньий кулькюнен.

Элимдеки суретни корьгени киби анамнынъ чырайы бем-беяз кесильди. «Тевбе, яраббим, тевбе» деп фысылдады ве къалтырагъан эллеринен суретни алып, мукъаддес бир шей туткъан киби антерининъ енъинен сюрте-сюрте азбар четинде юзюмлерни пытяткъан бабама догърулды. Олар нелер акъкъындадыр чокъ фысылдаштылар. Бир дакъикъада орталыкъ бус-бутюн денъишти. Баштаки шенъликтен эсер биле къалмады. Суретни корьгенинен

бабамнынъ да чырайы агъарды. Мен исе, хырсызлыкъ устюнде якъалангъан бала киби, тургъан еримде эп къалтырайым. Не ишлейджегимни бильмейим, теляшнен этрафыма бакъынам. Не олды? Бу суреттеки къыз кимдир? Анам бабама эп бир шейлер фысылдай. Динълендим: «Вакъты кельди», — дей. Ненинъ вакъты кельген экен? Эгер бойле вазиет даа девам эткен олса, пайтлайджакъ эдим. Шу заман бабам къарыкъ сеснен мени янына чагъырды. Анам исе юзюни пештмалынен къапатып, эв ичине кирди.

— Багъышла мени, огълум, — деди бабам гунахкяр давушнен, — асылында бу лафларны санъа чокътан айтмагъа борджлу эдик. Бу сырны сенден йигирми эки йыл гизледик. Багъышла, яш юрегинъни къырмакъ истемедик.

Мен шимдигедже бильмеген, лякин чокътан бильмек керек олгъан бир акъикъат огюнде тургъанымны анъладым.

Бабам козьлерини юмып, меджалсыз бир давушнен сёзюни девам этти:

— Дженк бизим башымызгъа унутылмаз ве силинмез фаджиа кетирди. Дженк сонъуна якъынлагъанда бизлерни, даа догърусы, сизлерни юрттан кочюргенлер. Эбет, къарт-къурткъаны, бала-чагъаны кочюрмек бир шей дегиль. Бизлер исе джебэде эдик. Дейджегим, о йылларда ананъ кечинген... Сени Саадет ананъ озюне алгъан. Ананънынъ якъын досту. Иште, дженк биткен сонъ, мен дюньяны долана-долана бу ерге келип, сизлерни тапкъанда экинъиз де хаста эдинъиз. Мен исе инвалид эдим. Контузиянынъ эсаретинден айынып оламай, дели адам киби шашмалап юрем... Пек агъыр куньлер эди, пек агъыр...

Икяесининъ бу еринде бабам токъталды. Козьлеринден акъаяткъан яшларны гизлемек ичюн юзюни терс чевирди.

Насыл ана акъкъында лаф кете? Кимнинъ анасы акъкъында айтыла? Я бу анам?.. Дюнья айлангъан киби олды. Тюште корьгеним киби козь огюмде мерametли бир сыма кевделенип башлады. Эбет, оны мен билем. Янакъларында даима сылакъ ве сыджакъ ола эди. Мен о янакъларгъа юзюмни къойып ятмакъны пек истей эдим. Онынъ аджайип бир къокъусы бар эди. Лякин манъа оны къокълатмай эдилер. Ондан айыргъанлары киби мен де агълай эдим... Поезд... гедже-куньдюз кеткен поезд, адамларнынъ къычырувлары, агълавлары ве поезд копчеклеринининъ тасырдысы. Бу тасырдыдан къачып къуртулмакънынъ чареси олмай эди, дерсинъ, бу сес копчеклерден дегиль, адамларнынъ ичлеринден чыкъа эди... Лякин бу не заман олгъан шей? Даима агълагъан о къадын ким эди?..

Бабам сёзюни девам этти.

— Иште, бойле, огълум. Мен кельген сонъ баягъы вакъыткъадже хаста яттым. Сонъундан, имзагъа къатнамагъаным ичюн, комендант мени къапаттырды... Экимлернинъ къарышувынен учь айдан сонъ чыкъып кельдим. Э-э, о куньлерни кечти белледик, бакъ сен онъа, эп къайтып келелер...

Бу дешетли акъикъаткъа даянып оламадан бутюн вуджудымнен титреп, энди мен де агъламагъа башладым. Демек, о меним анам эди. Эбет, мен оны бир къач кере тюшюмде де корьдим. Юзю азаплы, эп агълай. Къоллары созып мени эп чагъыра, меним исе еримден къыбырдамагъа такъатым ёкъ. Онъа таба бир адым биле басып оламайым.

Чокътан топракъ астында чурюп ёкъ олгъан энъ къыйметли адамым ичюн йигирми эки йылдан сонъ агъламакътам. Не къадар кеч!

Узакъ сукюнеттен сонъ бабам кене сёз башлады:

— Саадет ананънынъ энъ якъын досту эди. Вагонда келеяткъан вакъытта сизлерге ярдым эткен. Ананънынъ юреги хаста эди, ава текяран бозулса, богъулып башлай эди. Вагон ичи тынчыкъ олгъаны ичюн о пек чекишкен. Ел азабына даянып оламагъан... Ананъ омюринининъ сонъки дакъикъаларында олюминден сонъ Саадетнинъ санъа ана олмасыны текрар-текрар риджа эткен. Атта: «Саадет, бакъ, эгер меним риджамны ерине кетирип, баламнынъ анасы олмасанъ, мезарымда раат яталмам», — деген. Бу айткъанлары онынъ сонъки сёзлери экен. Саадет санъа ана олды ве чокъ йыллардан берли оксюзлигинъни бильдирмеди. Ящиктеки шейлер ананънынъ сонъки вакъытлардаки урбалары. Ресимни исе дженктен эвель чыкъарткъан эди.

Шу аньде давушым чыкъкъаны къадар окюрип агъламакъ истедим. Лякин богъазымны эп сыкъмакъта олгъан насылдыр кучь бу истегиме кедер этти.

Бу эки адам йигирми эки йылдан берли ташыгъан агъыр яра энди меним де юрегиме токъунды.

Бу вакъиадан сонъ, арадан йыллар кечти. Къыз косьтерюв, эвленюв меселелери де, иште, бунынънен кесильди. Мен исе аля адждыы ве элемли матем ичинде яшайым.

Дилявер икяесини битирди. Арада агъыр сукюнет пейда олды. Мен не айтаджагъымны, достумны насыл тынчландыраджагъымны билъмейим. Бойле назик вазиетке ят адамнынъ сокъулувы тазе яраны даа пек къоздура биле. Амма индемей отурмакъ да къолайсыз. Диляверни ерге-кокке ишанмайып осьтюрген Саадет енге онынъ озь анасы дегиль экен. Асыл акъыл кеседжек шей дегиль. Бу вакъытта мен Дилявернинъ эвленюви акъкъындаки лакъырдынынъ не дереджеде ерсиз олгъаныны анъладым. Меним къолайсызлангъанымны Дилявер дуйса керек.

— Сен раатсыз олма, — деди. Сесинде къатиетлик сезильди. — Мен анълайым, озьлери манъа энди эвленюв акъкъында айтып оламайлар, онынъ ичюн де бу лафны санъа авале эттилер. Олар бу вакъианы артыкъ кечип кетти беллейлер. Аксине, энди мен о анамны эп даа янъы тафсилятларнен хатырлап башладым. Не ичюндир онынъ огюнде озюмни гунаххяр дуям. Эвленювим акъкъында айтылгъан эр бир лаф исе манъа бу вакъианы хатырлата.

Сабанынъ саарь вакъытында Дилявер мени озгъарды. О къалды. Лякин онынъ юрегиндеки къасеветнинъ бир къысымы меннен берабер кетеяткъандай эди. Шай олгъаны да яхшы. Бельки, бунынънен онынъ алы бираз енгиллешир.

* * *

Арадан айлар кечти. Дилявер кене колхоз хастаханесинде чалыша, анда да яшай. Эвге пек сийрек келе. Кельгенде де эвдекилер онъа эвленюв акъкъында сёз къатмайлар. Шай, иши, яшайышы акъкъында сорай, о якътан-бу якътан лакъырды этелер. Лакъырдылар да денъишти. Адеттеки шакъа-къората, шенълик олмай. Саадет енге де, Абдулла агъа да, кичкенелер де мукъайтлыкънен, яры сеснен къонуша, эксери алларда, сусып отуралар. Кечкен йылларнынъ агъырлыгъы бу къорантагъа буюклешип къайтып кельди ве эр кеснинъ юрегине бир кереден басты. Кечкен йыллар... олар керчектен де агъыр ве мазун эдилер. Вакъыт оларнынъ эсаретини кери сюрген киби олгъанда, яшайыш янъы изге минеяткъан вакъытта адамлар йыллар девамында сакътлыкънен, исрарлыкънен къургъан ве оларны шимдики куньден шартлы оларакъ айырып тургъан корюнмез дивар бир кереден эшильди ве адждыы фикирлер ташкъыны къорантадаки яш-къартны искенджеге алды. Бунынъ ичюн ким къабаатлы? Саадет енге озюни къабаатлай. Дилявер акъылыны таныгъанынен онъа эр шейни олгъаны киби айтып анълатмакъ керек эди. О исе баланы алдатты. Йигирми эки йыл зарфында онъа ана олып юрьди ве сонъра бир кереден эр шейнинъ устю ачылды. Бу ал Дилявернинъ юрегини терен яралады, оны бир тамам денъиштирди. Абдулла агъа исе кендини къабаатлай. Эбет, Дилявердан озь анасыны гизлememек керек эди. Йигирми йыл огюне айткъан олса, бу замангъадже Дилявер баягъы тынчланыр, алышыр эди. Бала оксюзлик дуймасын деп бойле яптылар. Оны алдаттылар. Ялан исе йыллар девамында мисильсиз дереджеде буюклешкен, онынъ апансыз тазыйыкъы къоранта аятыны изинден чыкъарды. О, огълу огюнде озюни къабаатлы таный, онынъ козьлерине тик бакъып оламай.

Кичкенелер баягъы сонъ догъдылар, оларнынъ, шимдилик, кечкен йыллар фаджиасындан хаберлери ёкъ. Дилявер агъаларынынъ анасы башкъа экенини бильмейлер. Бир якътан, бильмегенлери де яхшы... Бельки, оларгъа да шимдиден анълатмакъ керектир? Эр шейни олгъаны киби. Буюген сонъ анълатылса, бельки, кене кеч олур?..

— Саадет, — деп мураджаат этти апайына бир кунь Абдулла агъа, —

балаларнынъ эписи топлу олгъанда лакъырды этмек керек. Барсын, бизим мечишкамизни олар бильсинлер. Олгъаны киби...

— Вай, кичкенелер бир шей анълап олурлармы экен?

— Анълямасалар, акъылларында къалыр, текяран буюген сонъ озьлери анълярлар. Амма сыр сакъламакънынъ акъибети яхшы олмаз. Сонъундан бизлерге джанлары агъыра биле.

— Шай, амма, мен насыл анълатырым?

— Анълатырсынъ. О куньлерде мен джебэде эдим. Мен не айта билем. Эписини сизлер корип-кечирдинъиз. Сизлер айтмакъ керексинъиз.

Саадет енге окюрип агълап йиберди.

— О куньлер къоркъунчлы бир тюш киби олып къалгъан эдилер. Мен оларны ичимден биле хатырлап оламайым. Хатырласам, бир даа къайтып келирлер деп къоркъам. Я раббим...

Абдулла агъа апайыны тынчландырды.

— Балалар ичюн япмакъ керек, — деди о сакин ве къатий давушнен. — Коресинъ де, бир тынышта буюп кетелер. Сонъундан даа да къыйын олур. Биревлерден чешит тюрлю эшиткендже, бизден олгъаны киби эшитсинлер. Анъладынъмы?

Саадет енге «анъладым» дер киби башыны саллады.

Кичкенелернинъ эписи эвделер. Экиси мектепте окъуй, учюнджиси исе багъчагъа къатнай. Дилявер де кельсе, къоранта азалары текмиль ола. Джумаэртеси куню акъшамгъа якъын Дилявер кельди. Чырайы солгъун ве ёргъун. Эр кеснен селямлашты, каделерине бахшышлар берди, оларны севип охшады ве «мен бираз ятайым», деп озь одасына кетти. Даима шойле, эвеллери учып юрьген бала, энди ана-бабасынен ярым саат лакъырды этип оламай...

Акъшам емеги вакъытында буюклер лакъырды этмедилер. Кучюклер чивильдеше, агъаларына сарыла, чешит янъылыкълар айталар. Ниает, кичкенелер ятакъ одасына кеттилер. Дилявер огюне бакъып индемей отура, кимерде бир кокюс кечире. Акъай-апай исе бири-бирлерине маналы бакъышлар, чешит ишмарлар этелер. Саадет енге акъайынынъ къулагъына «сен башла», — деп фысылдады.

— Мен ойле шейлерни айтып оламайым, — деп сомурданды Абдулла агъа. — Озюнъ айта бер.

Дилявер исе озю ичюн энъ буюк янъылыкъны эшитти. Эндиден сонъ, ич бир тюрлю янъылыкъ оны айретлендирмез де, абдыратмаз да. О, о янъылыкъны бильген сонъ дюнья денъишти. Ер курреси озь кочери этрафында терс якъкъа айланып башлады. Шейлернинъ тюслери денъишти, сеслернинъ аэнклери тюрленди. Дилявернинъ озю де денъишти. О озь ичине къапанды. Энди чокъусы вакъыт озь-озюнен лаф эте. Бу лаф этюв нетиджесинде кендини къыйнагъан бир чокъ суаллерге джевап булды. Хатырлай-хатырлай анасыны, онынънен кечирген куньлерини, о айткъан сёзлерни, бир чокъ шейлерни хатырлады... Амма башкъаларнен лаф этмек истемей. Бу онынъ чокъ йыллар эвель олип кеткен аначыгъынен къонушмасы. Онда башкъалар арткъачлар. Шай исе де арекетлеринде къатиетлик, сертлик сезиле. Онынъле лакъырды этип башлагъан адам лафны тездже битирмек керек олгъаныны анълай.

— Анавы, Джавгъачтыда Абибулла акъай бар эди де, акъылынъдамы Абдулла? — деп сорады Саадет енге.

— Э, анавы бою сырыкъ киби олгъан адамны айтасынъмы?

— Э, шу кишини. Бир отургъанда бир къозунынъ этини ашап тура экен. Амма, шай бакъкъанда, пек семиз де дегиль эди.

— Эй, онынъ ашагъаны боюна кетти. Онынъ бою аман-аман эки метр эди. Койнинъ о четинде турса биле минаре киби олып корюне эди. — Абдулла агъа озюндже бу лафкъа къолтутмакъ керек деп анълады ве япма эшкънен девам этти. — Бир кере, дервиза вакъытында, койге къайдандыр бир рум кельди. Куреше экен. Чыкъкъан адамны «пат» эте йыкъа. Койде куреше джек адам къалмады. Бир маальде адамлар Абибулла акъайгъа мураджаат эттилер: «Олян, кой масхара олаята, бир чаре эт, Абибулла», —

дедилер. Асылында бу лаф шакъа ичюн айтылгъан олса да Абибулла акъай бир кереден къозды. Къамарозланып куреш мейданына чыкъты. Омюринде курешмеген адам турушыны корьсенъ, куле-куле ичеклеринъ узюлир. Джемаат гур-гур куле. О исе тиклене берип румнынъ къаршысына кельди, козьлерини акъайтып: «Энди менимнен курешеджексинъ!» — деди. О анълады, разы олды. Абибулла акъайнынъ белине къушакъ багъладылар. О къушакъны эллеринен узип парча-кесек этти ве четке котерип атты. «Эркек адамнынъ белине бойле шей багъланырмы?!» деп окюрди ве янашада тургъан арабанынъ арышыны тутып чекти, оны гъарт-гъурт этип сындырды ве уджундаки зынджырыны алып белине багълады, къаршысында тургъан румгъа ашайджакъ киби бакъты. — Абдулла агъа шакъылдап кульди. — Амма да зевкълы адам эди. — Чырайына бакъсанъ, шашарсынъ. Дешет! Шакъий адам, дерсинъ аждерьа кесильген, къаршысында тургъан румны шимди ялмап-ютаджакъ. Рум ондан козьлерини алмай бакъып тура. Абибулла акъай исе дев адымларнен онъа якълашты, козьлерини акъайтып, гудюрдеген давушнен: «Мейдан ортасына чыкъ, пезевенк!» — деп къычырды ве румнынъ омузындан къапкъачлап тутып, ортагъа ойле шиддетли чекти ки, о адам озь аякъларына озю сюрюнип йыкъылды. Халкъ шакъылдап куле. Чюнки Абибулла акъайнынъ курешчи олмагъаныны, шимди рум оны ерге шыпыртаджагъыны эр кес биле. Адамлар четтен-буджакътан: «Этме, Абибулла акъай, масхара олурсынъ», — деп къычыралар. О исе кимсеге къулакъ асмай. Акъайланып юре, румнынъ еринден турмасыны беклей. Бир маальде рум еринден турды ве курешмектен ред этти. Абибулла акъай исе эп къамарозлана, оны тарткъычлай, зыкъарлай. Амма рум разы олмады. Бойледже, куреш бугъасы Абибулла акъайгъа берильди.

Саадет енге шакъылдап кульди. Лякин о кулькюге Дилявер къошулмады.

— Сонъ не олды? — деп сорады Саадет енге.

— Сонъ, румгъа башкъа бахшышларны бердилер. О кетти. Эр кес куле-куле Абибулла акъайны куреш алгъанынен хайырлады. О исе бугъасыны джетип, румнынъ артындан чапты. Кой четинде еткен ве бугъаны онъа теслим эткен. Иште, дервиза, куле-куле шашып къалгъан эдик. Сонъундан биревлер о дервизаны хатырлайджакъ олсалар «Анавы, Абибулла акъай бугъа алгъан дервиза», — деп хатырлай эдилер. Пек зевкълы адам эди, заваллы, сагъ олса, къулагъы чынъласын...

— Я сен о кишининъ талийини бильмейсинъми? — деп сорады Саадет енге.

— Екъ, — деди Абдулла агъа. — Мен джебэге кеткенде койде къалды, тюзтабан экен, оны алмадылар.

— Э, сизлер кеткен сонъ, немселер кельдилер. Ана-баба куню башланды. Къадынлар, къартлар, бала-чагъа ве... силялы айдутлар. Ахыр заман... — Саадет енге пештмалынынъ уджларынен яшлангъан козьлерини сильди. — Кимнинъ эвине румынлер кирселер — олар тонай эдилер, эвинъдеки сонъки емекни алып чыкъып кете эдилер, — аман баласына «бар, Абибулла агъанъны чагъырып кель», дей ве Абибулла агъа кельгенинен оларны итеп-тюртип эвден чыкъара эди. Эм румынлер ондан сакъына эдилер. Амма, бир кунь саба турсакъ... анавы, сен айткъан дервиза вакъытында мектеп бинасы артындаки мейдангъа салынджакълар къурулгъан эди де?.. Ана шу салынджакълар ойле де къалгъан эдилер. Дейджегим, шу салынджакъларнынъ биринде Абибулла агъа асувлы тура... Бою ойле узун олгъан ки... аякъларынынъ уджлары ерге токъунып-токъунып алалар. Саба ель эди, о ельде саллана, дерсинъ, джанлы. Заваллы, Сабире: «О къыбырдай, тез олунъыз!» — деп къычыра. Э-э, къайда?! Оны ель къыбырдата, озю исе чокътан сувугъан ве къатып къалгъан эди.

— Э, шаймы, алла рахмет эйлесин, эйилигини кимседен аямагъан бир адам эди. Бакъ сен онъа, сонъу бойле олгъан.

Меракълы, шакъалы лакъырдынынъ сонъу гъамлы олып чыкъты. Эр кес сусты. Дилявер еринден турып, тышкъа чыкъты. Джам софадан онынъ тютюн ичеяткъаны корюне эди.

— Не ичюн Абибулла акъай акъкъында лаф башладынъ я? — деди Абдулла агъа. — Сен онъа башкъа шей айтаджакъ эдинъ де?

— Лакъырды багъланып, бу лаф да озь-озьлюгинден ачылыр белледим. Сен исе дервизалар, курешлер ичине кеттинъ.

— Мен бу лафкъа къолтутмакъ керек белледим. Къайдан билейим онынъ бойле битеджегини. Умумен, мырт-мырт деп отурмакъ керекмей. Не айтмакъ истесенъ, шуны айт. Мен сенинъ не айтмакъ истегенинъни де бильмейим, — деди Абдулла агъа ве белини туткъан алда ынкъылдай берип язаш еринден турды, ятакъ одасына догърулыр экен, мазун давушнен иляве этти: — Мен ятайым, бу ягъыны озюнъ бакъ.

Саадет енге савут-сабаны джыйыштырды, стол устюни сюртти ве кене ерине отурды. Бу вакъытта Дилявер ичери кирди.

— Айдынъыз ятайыкъ, манъа саба эрте кетмек керек, — деди о киргенинен.

Дилявер, Саадет енге озь анасы олмагъаныны бильгенден берли онъа «ана» демей эди. Саадет енге буны анълай, сыкъыла, азаплана. Лякин оладжакъ шей олды, энди оны артына къайтармакънынъ чареси ёкъ. Баланынъ анасы башкъа олгъаныны гизлевнен оны бахтлы япмакъ мумкюн дегиль экен. Яланнынъ устю ачылды ве бунда озюни къабаатлы сая.

— Дилявер, отур балам, — деди Саадет енге къарылгъан давушнен. — Лаф бар. Сен озюнъ бир шейлер сорамайсынъ, мен де санъа бир шей айтмайым. Лякин айтмакъ кереким. Сен эр шейни бильмелисинъ. Не къадар дешетли олса да, адджы акъикъат татлы яландан эйидир.

Дилявер сет устюне отурды ве «мен динълейим» деген манада Саадет енгеге бакъты. Саадет енгенинъ тенинден бир титреме кечти. Лафны неден башлайджагъыны бильмейип, эппи вакъыт сусып отурды, сонъра, терен кокюс кечиререк, акъырын давушнен сёз башлады.

— Биз ананънен балалыкътан берабер осьтик. Мектепке де берабер къатнадыкъ... — Саадет енге окюрип агълап йиберди. Дилявернинъ къыбырдангъаныны эслеп, кетеджек ола, деп белледи ве тез-тез сёйленип башлады. — Бизге «эгизлер» дей эдилер... Э, яшлыкъ тез кече экен... Уркъиенинъ ана-бабасы пек эрте ольдилер. Ачлыкъ йылларында... Уркъие агъасынынъ къорантасында яшай эди. Агъасынынъ балаларыны бакъа эди. Не вакъыт корьсем, торунларынынъ бир де-бирини котерип, я да къолундан джетип юре эди. Бабанъны пек севе эди. Олар эрте эвлендилер. Эм пек бахтлы эдилер. Сен догъгъан сонъ, оларнынъ бахты сынъырсыз олды. Иште, дженк башлагъан сонъ, эр шей денъишти. Бахт токътады. Эр кесни къасевет басты. Эркеклер дженкке кеттилер. Кой бала-чагъа ве къарт-къартийлерден ибарет олып къалды. Сен о вакъытта янъ догъгъан эдинъ. Ананъ сени ерге-кокке ишанмай, къолларындан тюшюрмей эди. Иште, омюри къыскъа экен, заваллынынъ... Немселер кеттилер, озюмизнинъкилер кельдилер. Къуванч кельди. Куськюн чырайларда кулькюге бенъзер ифаделер корюнди... Сонъ, бир танъда алекет къопты. О куню бизим кунешимиз догъмайып батты. Не олгъаныны кимсе анъламады. Танъ къаранлыгъында эр кесни машиналаргъа юклеп станциягъа кетирдилер ве айван ташылгъан вагонларгъа минсеттилер. Эр якъта силялы аскерлер. Вагонлардан чыкъмакъ мумкюн дегиль. Ананъ сени элинде туткъаны алда эп бир сёзлерни текрарлай эди: «Тюф, тюф, Абдулла кельсе, бизлерни насыл этип тапар экен? Ич олмадым, бир мектюпчик язып, къапы арасына къыстырып къалдырмакъ керек эди...» Мен къардашым Бекирнен берабер эдим. Биз де эрте оксюз къалгъан эдик. Ана, шайтип, ёлгъа чыкътыкъ. Гедже кеттик, куньдюз кеттик. Вагон ичи къаранлыкъ, тарашлыкъ, тынчыкъ. Эр кес хасталанды. Поезд исе станцияларда токътамай. Вагоннынъ ортасында бир къопкъа бар, эр ким анда аджетини корьмек керек... Алла раббим, бойлесини кимсеге косьтермесин, кимсечикке!.. Уркъиени бир хасталыкъ тутты: ава етишмей, збет, эр кес ава етишмегенинден замет чеке, ананъ исе нефес алып оламай, эп къычыра, богъула... Вагоннынъ тёпесинде, кошеге якъын ерде бир пенджеречик бар экен. Амма оны ачмакънынъ чареси ёкъ, насылдыр демирлернен пекитильген. Кимдир «бу пенджере тек тыштан ачыла», — деди. Бир кере, акъшам, поезд токътагъанда Бекир сакъчыгъа дуйдурмайып, тышкъа чыкъты ве вагоннынъ тёпесине минди. Бу арада поезд джонеди.

Эшли вакъыттан сонъ Бекир анда бир шейлерни тасырдатып башлады. Ниает, пенджере ачылды. Вагон ичине тазе ава кирип башлады. Эр кес «я раббим, шукюр», деди. Бекир къардашчыгъым вагон устюнден эгилип, пенджереден бакъты ве: «Мен мындам, поезд токътагъанда тюшерим», — деди. Кадячыгъымны пенджере черчивесинден баш ашагъы корьген вакъытта сескендим, дува окъудым. Поезд тап экинджи куню, уйле авгъан сонъ, бир чёльнинъ ортасында токътады. Тюшмеге рухсет эттилер. Амма къардашчыгъым Бекир бир ерде ёкъ эди. Къыдырдыкъ-къыдырдыкъ, ахырсонъу сакъчы аскерлерден де сорадыкъ. «Корьмедик», — дедилер. Иште, шундан берли къардашчыгъым Бекир бир ерде ёкъ. Бу якъларгъа кельген сонъ, соратмагъан, къыдырмагъан ерим къалмады. Кадячыгъым бир ерлерде сагъ олса, эбет, бир кунь келип чыкъар, иншалла...

Дилявер Саадет енгени аджыды. Онынъ да юрегини якъкъан янык бар экен, амма бу замангъадже дуйдурмады. Бельки, энди алышып къалгъандыр. Ёкъ, бойле шейге алышмакъ мумкюн дегиль, амма оны хатырлайбермек, бельки, керекмейдир? Бельки... Эбет, озь янығъынъны биревге бермек, оларны да озюнънен берабер къайгъыртмакъ яхшы дегиль. Дилявер буны анълай, амма, эп бир озюнинъ алыны енгиллештирюв ёлларыны корьмей, буны арамай да. Оны бу янык ичинде ялынъыз къалдыргъанларыны истей. Адамлар, бу джумледен, Саадет енге, бабасы ондан не истейлер? Лакъырдыларнен, чешит гонъюль котериджи, дельде бериджи сёзлернен онынъ матемине кедер этелер. Эх, оны кимсе анъламай. Олар ичюн бу чокътан олып кечкен ве эскирип, тюсю ве манасы бунарланып кеткен шей. Дилявер ичюн исе янъы ве даима янъы олып къаладжакъ. О анасыны биле, тек хатырлап оламай эди. Энди исе эр шей ачыкълашмакъта, айдынлашмакъта, узакъ кечмиштен арынып, онъа къаршы кельмекте. Дилявер бу кечмишни дегернен къаршылар. Бир заманлар чокъ агълагъан анасыны хаялында джанландырыр ве бойледже, эвлятлыкъ борджуны одер. Бу борджнынъ сонъу олмаз ве Дилявер оны одемектен бир заман безмез, бир заман ёрулмаз.

— Эбет, мен сизни анълайым, — деди Дилявер сакин давушнен. — Бойле дешетли дженкни ве ондан сонъ даа пек дешетли кочюрилювни башынъыздан кечирдинъиз. Эбет, чокъ адамлар, бала-чагъа гъайып олды. Эр кимнинъ бир, я да бир къач янығъы бар. Олар ичюн бу янык лар баягъы эскирди. Девир, янъы ердеки янъы аят оларнынъ юреклерини дигер къайгъырувларнен, тюшюнджелернен толдурды ве янык ъны кери сюрди. Менимки исе тазе. Мен бу девирни бир кереден кечип оламайым... О вакъытларда не ичюн бабам айтмады, не ичюн сиз айтмадынъыз? Не ичюн?..

— Къайдан билейим, балам, шай этсек, яхшы олур белледик, яш юрегинъ къырылыр, деп тюшюндик. Къайдан билейим...

— Мен бу къадар йыл анамны бильмейип, хатырламайып юрьдим. Энди исе билем, хатырлайым.

— Нени хатырлайсынъ?

— Эр шейни. Эвимизни, коюмизни, поездда насыл кельгенимизни, анамнынъ токътамай агълагъаныны, манъа айткъан сёзлерини... — эписини!

— Поездда насыл кельгенимиз акъылынъдамы?

— Эбет.

— Вай, джаным балам, сен о маальде бир зерречик эдинъ.

— Эписи бир хатырлайым. Манъа анамнынъ мезары къайда олгъаныны айтынъыз. Мен оны зиярет этмек истейим. О, йигирми эки йылдан берли мени келир, деп беклейдир. Мен исе ойнап-кулип, къуванып юрьдим. Оны бир кере биле зиярет этмедим. Айтынъыз, мезары къайда? Мен о ерге бармакъ, аначыгъымны озь багъырына алгъан топракъны корьмек истейим.

— Айт, десенъ, айтайым. Эбет, лаф ачылгъан сонъ, эр шейни сонъунадже бильмек керексинъ.

— Мезары къайда? — деп къычырды Дилявер.

— Токъта, балам, сабыр эт, мен санъа эр шейни сырасынен анълатайым.

Дилявер козьяшларыны артыкъ тутып оламады. Анасынынъ ёкъ эке-

нини бильгенден берли биринджи кере агъылады, эм даа чокъ агъылайджакъ.

— Биз поезднен келеяткъанда ёлда бир адисе олды, — деди Саадет енге. — Бундан сонъ заваллы ананъ пек ипранды... Поезд акъшам устюнде насылдыр чёллик ичинде токътагъан эди. Сакъчылар къапыларны ачмагъа изин бердилер, амма кимсени ерге тюшюрмедилер. Тезден кетеджек экенмиз. Дейджегим, балалар тазе ава алсынлар деп, оларны къапыгъа якъынджа отурттылар. Докъуз-он яшларындаки бир балачыкъ къопкъаны бошатмакъ ичюн вагондан ашагъы тюшти. Ашагъыда бираз эгленген сонъ, сен де тюшмек истегенсинъ. О бала сени котерип тюшюрген... Бу арада, не олгъан-не олмагъан, ананъ буны эслемеген. Вагоннынъ дигер тарафындан, къаршыдан келеяткъан поезд кечип башлагъанынен бизим поездымыз еринден къыбырдады. Къопкъа алып тюшкен балачыкъ аман вагонгъа мине ве сени унута. Тек поезд кетип башлагъанда адамлар демирёл четиндеки бир тёпечик устюнде тургъан баланы корип къычырыштылар. Бу маальде поезд баягъы сурьат алгъан эди. Ананъ бирден абдырады, сени ашагъыда корьген сонъ, кийик сеснен къычырды, озюни вагондан атаджакъ олып ынтылды, кене яхшы, адамлар туттылар. Чюнки поезд насылдыр эниш ернинъ четинден кетип башлагъан эди. Эгер аткъан олса, дос-догъру ташлы чукъурларнынъ ичине тюшеджек эди...

Саадет енге токътап тыныш алды, кокюс кечирди. Дилявер исе озю ичюн экинджи бир манзараны кешф этти. О бу вакъианы хатырлады. Эвель де хатырлай эди, амма къачан ве не ерде олгъаныны тапыштырып оламай эди. Парча-кесек насылдыр хатырлавлар... Кениш чёль, узакъта поезд кете, о исе къычырып-къычырып агъылай, орталыкъ къаранлыкъ ве кимсесиз. О анасыны чагъыра, поезд исе узун къара йылан киби бургъаланып-бургъаланып эп кете... Демек, онынъ мийинде тюште корьген киби олып долангъан бу парчаларнынъ эсасы бар экен.

Бир кереден Дилявер чёль манзарасыны ачыкъ тасавур этти. Янъгъызлыкъ дешети вуджудыны сарсыткъан кучючик балачыкъны ачыкъ корьди. Онынъ устюнде беяз кольмечик ве тасмаларнен омузы устюнден кечирилип, къурсагъы устюнде хачланып тюймеленген къыскъа балакълы къара штан бар эди... О къычыра-къычыра сеси чыкъмайып къалгъанда, байыр артындан, устюне къара япынджа, башына къара къалпакъ кийген мыйыкълы адам чыкъып кельди. Башта онъа, сонъра баягъы узакълашкъан поездгъа бакъкъан сонъ, бирден байыр артына чапып кетти. Бираз вакъыттан сонъ, мытлакъа чыплакъ олгъан къара ат минип онынъ янына кельди. Ат ойнакълай, киши исе ат устюнде отургъан алда Диляверни тутаджакъ олып элини узата. Дилявер къачаджакъ олып, чапкъан вакъытта сюрюнип йыкъылды, еринден тургъанынен ат устюндеки киши онынъ сыртындан къапкъачлап тутты, штанынынъ тасмаларындан чекип котерди ве огюне отуртты. Бу аньде ат чапып кетти. Киши Диляверни бир туткъан сонъ, бир даа йибермеди. Ат чапа, амма ёл тегиз тегиль. Дерели-тёпели. Киши атны демир излер арасына алып чыкъкъан сонъ, о тез ве тегиз чапты. Дилявер поезднынъ артындан, анасына догъру чапаяткъанларыны анълады. О не къадар вакъыт ат устюнде кеткенини бильмей, лякин отургъан ери ве о киши туткъан сырты агъырып башлады. О кене агъылады. Бир маальде ат поезд излери арасындан чыкъып, кене ашагъы тюшти. Ашагъыда ёл тегиз, поезд исе якъын эди. Онынъ тасырдысы ве андаки адамларнынъ къычырувлары эшитильмекте. Киши атны айдаштырды, поезд исе явашлады. Олар энди энъ арттаки вагоннен ян-янаша чапмакъталар. Вагоннынъ къапысы артынадже ачыкъ. Андан эр кес татарджа къычыра ве элини узата. Олар вагон къапысына якъын кельгенде, Дилявер: «Бу бизим вагонымыз дегиль!» — деп къычырды. Амма киши бунъа къулакъ асмады. Ат энди вагон къапысы янында чапа, фышкъыра, онынъ тени сув олды. Мыйыкълы киши де, Дилявер де о якъ-бу якъкъа таялар. О, Диляверни штанындан, кольмегинден туткъан алда бир элинен вагон къапысындан узатылгъан онларнен къоллар бетке узатты. О къолларнынъ башта бириси, сонъра дигери Диляверни къапкъачлап туттылар. Къоллар эп чокълаштылар. Диляверынъ тени агъырды, къычырды. Ниает, вагондаки о къолларнынъ саиплери атлы кишиге бакъып: «Йибер! Йибер!» — деп къычырыштылар. Атлы къолуны Дилявер-

нинъ сыртындан алды. О бираз поезд тышында салланып тургъан сонъ, къоллар оны вагон ичине чекип алдылар.

— Дилявер яйгъара къопарып анасыны къыдырды. Анасы бу вагонда ёкъ. Адамларгъа бакъып: «Бу бизим вагонымыз дегиль!» — деди ве кене агълады. Анасыны чагъырды.

Бир къартий оны къучагъына алып, сорады: «Ананъынъ ады не?» — «Уркъие», — деди Дилявер. «Къайсы койденсинъиз?» — сорады кене къартий. «Джавгъачтыдан».

Адамлар бир кереден анълагъан киби «а-а!» дедилер.

— Бир чаре этип, бу баланынъ анасына хабер этмек керек,— деди демики къартий. — О заваллы анда делиредир.

— Насыл хабер этмек мумкюн? — деди беяз сакъаллы къарт. — Джавгъачтылылар эшелоннынъ тап ортасындалар. Поезд токътамагъандже бунынъ чареси ёкъ.

«Чаре ёкъ», деген сёзни Дилявер анълады ве кене агълап башлады. Яры геджегедже агълады, алсызланды, сонъ юкълап къалды.

Дилявер кокюс кечирди ве шимди де агълаяткъаныны анълады. О анги заманда агъламакъта? Шимдикиси о заманда башлангъан агълавынынъ девамымы? Онынъ мийинде эр шей къарышты. Девирлер де, адамлар да. Бу къалабалыкъ ичинде къара йылангъа бенъзеген поезд кимсесиз чёль ичинде бургъаланып-бургъаланып сюйрельмекте. О эп кете. Копчеклернинъ тасырдысы, паровознынъ фышылтысы, адамларнынъ сеслери эшитиле. Амма, эписи бир поезд узакълашмай. Дилявер онъа бакъты-бакъты ве башыны кучълю силькитти. Поезд гъайып олды. Онъа куськюн чырайлы Саадет енгенинъ агъламакътан къызаргъан козьлери сонъсыз мерametнен бакъмакъта эдилер.

— Сонъ, не олды? — деп сорады.

— Ана, шайтип ёлгъа чыкътыкъ...

— Мени атлы адам вагонгъа алып кельди, сонъ, о ягъы не олды? Саадет енге Диляверге айретнен бакъты.

— Санъа буны ким айтты? Бабанъмы?

— Ёкъ, буны мен озюм хатырладым. Эвельден де хатырлай эдим, амма олар парча-кесек эдилер. Шимди бир ерге багъланды. Амма, мени вагонгъа атлы адам алып кельген сонъ, вагонда анам ёкъ эди, чюнки бу бизим вагонымыз дегиль эди...

— О атлы адамны бизлер вагон къапысындан корип турдыкъ. Заваллы, пек атик адам экен. Аман-аман бир саат къадар поезд артындан ат чаптырып кельди. Бир къач кере поездгъа етти де, лякин якълашып оламады. Поезд тёпеде, онынъ янашасындаки ер исе ашагъыда. Бизлер эпимиз къычырамыз. Ананъ исе эссиз ята, о адам атны айдаштыра, атнынъ агъызындан акъкъан копюк бизге корюне... Атлы яваш-яваш артта къалып башлады. Энди умютимиз узюльгенде, бурулыш кельди ве поезд явашлап башлады, бу вакъытта тегиз ер расткельди. Адам атны бир чаре этип демир излер янындаки чакъыл топракъ устюне минсетип, энъ сонъки вагоннынъ къапысына якълашты. Анда, къапыдан узатылгъан къоллар сени чекип алдылар. Бутюн эшелон къуванчнен къычырды. Бир чаре этип, ананъны озюне кетирдик ве сен энъ сонъки вагонда экенинъни айттыкъ.

«Сагъмы?» — деп сорады.

«Бир атлы адам оны огюне отуртып, поезд артындан бир саат къадар ат чаптырды ве ниает, энъ сонъки вагонгъа теслим этти. Баланъ сагъ-селямет», — дедик.

Ананъ йылмайды, лякин чырайы пек агъаргъан эди. Мен буны эеджандан беллеген эдим. Лякин саба да онынъ чырайы денъишмеди.

«Санъа не олдды, Уркъие?» — деп сорадым.

«Кокюсим пек аджый, ава етмей, юрегим былана», — деди зайыф давушнен.

Экинджи куню саба ачылгъанда поезд токътады. Кимсеге вагондан тюшмеге рухсет этмедилер. Энъ сонъки вагоннынъ сакъчысы сени омузлары устюне отуртып, эшелон бою чапа, эр вагоннынъ къапысы янында токътап: «Уркъие деген къадын бармы? Бу бала сизинъ вагонданмы?! — деп къы-

чыра. Бизлер къапыдан башларымызны чыкъарып: «Бу якъкъа! О мында!» — деп къычырыштыкъ, къол салладыкъ. Ниает, сакъчы бизлерни корьди ве бизим вагон янына чапып кельди. Сени минсеткен сонъ, озю де минди, чюнки озь вагонына къайтмагъа вакъыт къалмагъан эди. Поезд кочьти. Ананъ сени корип, ойле къуванды ки, заваллы, бакъып тургъан адамларнынъ козьлери яшланды. Сени кетирген аскер йигит де козьяшларыны сильди ве вагоннынъ бир кошесинде индемей тютюн ичип отурды... Эх, ананънынъ чырайы эп бир тюзельмеди. Къыбырдамайып ята ве эп: «Кокюсим аджый, ава етмей», — дей бере. Оны пенджереге якъын ерге яткъыздылар. Кунь бою сени къучакълап къыбырдамай ятты. Бир къач кере сув ичти. Мен янына баргъанда: «Алла мерамети, баламны къайтарып берди», — деп йылмайды. Амма юзюнде къан ёкъ эди. Сонъра юзю когерип башлады. Дерсинъ, онынъ янакъларына, манълайына кимдир къум сепкен, къумнынъ данелери корюнип туралар, о къум силинсе, юзю эвельки алына къайтаджакъ. Кок ренк яваш-яваш онынъ бутюн тенини къаплады. Акъшамгъа якъын мени янына чагъырды. Сен юкълай эдинъ. Гъает зайыф давушнен фысылдады: «Саадет, озюм ичюн бир шей истемейим, балам ичюн истейим... Эгер манъа бир шей олса, балам сенинънен къалсын, эшитесинъми, озюнъе огъул этип ал. Бельки, бир кунь ола, Абдулла келип чыкъар... О вакъытта онъа меним сонъки истегимни айтырсынъ... Берабер олунъыз. Балам оксюзлик чекмесин. Эр шейни буюген сонъ анълатырсынъыз. Эгер Абдулла кельмесе... — алла мерамети, бирини алса, бирини берир, иншалла келир... — деси пек зайыф эди. Мен онъа таба эгильдим. Динълендим: — Балам сеннен къалсын, сёз бер, емин эт...»

Мен «Уркъие, сен не айтасынъ? Энди, эр шей яхшы олгъанда, бу насыл лаф?» — дедим. О исе эп бир сёзни текрарлай: «Емин эт», — дей. Мен емин эттим. Онъа бир шей олса, мытлакъа сенинъ ананъ олмагъа сёз бердим.

Ананъ явашчыкътан козьлерини юмды, юкъугъа кетти. Мен онынъ янында баягъы вакъыт отурдым. Яры геджеде яваштан къолуны тутып бакътым. Къолу сувукъ эди. Мен эр шейни анълядым. Сен исе онъа сыйыкъып юкълап ятасынъ. Сени къучагъыма алып, ашагъа тюштим. Сени котерип кетирген сакъчыдан гъайры эр кес юкълай, я да юкълагъан киби олып ята. Орталыкъ чым-чырт, тек копчеклер тасырдайлар. Мен сакъчынынъ янына барып отурдым ве бираздан онъа меселени анълаттым. Сакъчы абдырады. Аман тёпеге, ананънынъ янына тырмашты ве бираздан къайтып тюшти. Кене сигар ичип башлады. Поезд исе эп кете: «такъ-такъ, такъ-такъ...» Ичинде биз булунгъан буюк ве къаранлыкъ ящик эп джылыша, дерсинъ, дюньяда бир шей олмагъан. Танъ атты, адамлар уянып, ерлеринден турып башладылар. Эписининъ юзьлери шишик, усть-башлары дув-алекет. Аскер уянгъанларгъа яваш-яваш меселени анълатты. Адамлар сускъан алда эп ананъ яткъан тарафкъа бакъалар... Бир маальде сен уяндынъ ве деръал ананъ бетке ынтылып башладынъ. Сонъра пек яман агъладынъ... Эй, раббим, о вакъытта санъа къошулып бутюн вагон агълады... Амма агълавнен олюни тирильтмек мумкюн олса эди... Анавы аскер сени озюне огъул этип аладжакъ олды. «Мени тыпкъы бойле огълум бар, берабер осерлер, беринъ манъа», — деп ялварды, инатланды. «Мен онынъ тизеси олам», — деп зорнен токътаттыкъ. Заваллы, аскер, о да пек яныкълады...

Саадет енге Диляверге бакъты, онынъ дудакълары сыкъылгъан, юзю агъаргъан, вуджуды ичтен сарсыла, богъазындан богъукъ сеслер атылып чыкъа. Ана-мына окюрип агълайджакъ. Эгер лаф шимди кесильсе, бу мевзугъа бир даа къайтмакъ керек оладжакъ. Саадет енге исе бу акъта экинджи кере лаф этип оламаз. Лафны шимди сонъуна алып чыкъмакъ ве битирмек керек. О ашагъы бакъып, титреген сеснен озь-озюне айткъан киби кене сёйленип башлады:

— Поезд кете. Адамлар исе эписи ашагъы тюшти, тёпедеки тахтада, яни экинджи къатта ананъ заваллы, бир озьчюги ята ве поезднынъ сарсынтысына коре яваш-яваш саллана.

Уйле авгъан сонъ адамлар яваш-яваш сёйленип башладылар.

«Оны геджеге къалдырмакъ олмаз...»

«Кунь къавушкъандже бир чаре этип топракъкъа къоймакъ керек».

Аскер де шу фикирде эди. Эгер акъшамгъадже поезд токътаса, оны тюшюрип къалдырмакъ керек олур. Амма поезд токътамай, сен исе агъламакътан токътамайсынъ... Кунь къавушып башлагъанда, кене насылдыр чёльнинъ ортасында, ниает, поезд токътады. Токътав ярым саатлик экен... Ана, шайтип, дюнь акъшам сени омузлары устюне отуртып чапып кельген сакъчы аскер энди ананъны алып кетти. Бу вакъытта сени бизлер эглендирип турдыкъ. Шай исе де пек яман агъладынъ... Ананъны исе аскер къоллары устюнде котерип, чёль ичине кетти. Онынънен берабер тек бир адамгъа, къарт молла акъайгъа бармагъа изин бердилер. Олар дерели-тёпели чыплакъ ве улькюн чёль ичине сенинъ ананъны алып кеттилер. Ананънынъ башы, бети шалнен багълы эди. Бирден орталыкъ къаранлыкълашты. Молла акъай къайтып кельди. Сакъчы аскер исе озь вагонына кеткен. Поезд ючьти. Молла акъай, бир тёпенинъ джапына комгенлерини айтты. Вагондаки адамлар бильгенлерине коре дува окъудылар. Поезд исе эп тасырдап кете. Ичинде бахтсыз адамлар булунгъан къара ящик къаранлыкъ ичинде тельгенип тургъан киби. Мен о ерлернинъ адыны бильмейим. Поезд исе станцияларда токътамай. Айланыр куню акъшам Чалкъар, я да Челькар шеэрини кечтик. Тек шу шеэр акъылымда къалды.

Дилявер бу фаджиалы икяени сес-солукъсыз динъледи. Вуджудында пек чокъ инелер къыбырдап башладылар. Юреги сыкъылды. Тена бир ер булуп, окюрип-окюрип, тоя-тоя агъламакъ истеди. Амма бир суаль оны пек раатсызлай. Я бу якъларгъа кельген сонъ, онынъ анасы бар эди де? О хастаханеде ята, Диляверни онынънен корюштирмек истемей эдилер ве о агълай-агълай анасыны корьмеге наиль ола эди. Анасы исе ёлда экенде ольген? Бунда бир анълашылмамазлыкъ бар.

— Я, мында кельген сонъ, биз анамнен берабер хастаханеде яттыкъ да? — деди Дилявер акъырын давушнен. — Мен агълагъанда мени анамнынъ янына алып бара эдилер?..

— Э-э... о мен эдим, — деди Саадет енге. — Мен кельген сонъ сытма хасталыгъына огърадым. Юкъар деп, сени айры тута эдилер. Шукюрлер олсун, санъа юкъмады. Мен де тюзелип чыкътым... Сонъ, яшагъан еримизни денъиштирдилер. Мен Маргъылан шеэриндеки йипек комбинатына ишке кирдим... Э, балам, биз нелер корьдик де, нелерге къатландыкъ! Буны тариф этмек мумкюн дегиль. Корьген-кечиргенлеримизни озюмизнен берабер о бир дюньягъа алып кетеджекмиз, сизлерге бойле асабалыкъ къалмасын, керекмей, корьменъиз, де, эшитменъиз де...

Олар экиси де сустылар. Ана-бала бири-бирлерине бакъмайлар, амма бир шей акъкъында — кечкен куньлернинъ дешети акъкъында тюшюнелер. О дешетлер эсли къадыннынъ юрегинден къайнап-ташып чыкъа, амма яш огълан оларны бир кереден къабул этип, анълап, синъирип оламай. Онынъ юреги ве мийи бунъа азыр дегиль. Вакъыт кечер, о эр шейни яваш-яваш, бирер-бирер къабул этер. Вакъыт эр шейни ерине къояр. Амма, шимдилик, Диляверинъ эшиткенлери онынъ акъылына сыгъып оламай, мийи этрафында долана ве къонмакъ ичюн озьлерине ер арап, юрегине сокъулалар.

Дилявер тышкъа чыкъмакъ, азбарда доланмакъ истеп, еринден турды. Саадет енге огълуна бакъты. Эбет, анасыны денъиштирген бу алидженап къадын, онынъ анасы. Аначыгъы!

— Ана, сиз мени багъышланъыз, — деди Дилявер. Даа бир шейлер айтаджакъ эди, олмады. Бир кере даа, — багъышланъыз, — деди ве азбаргъа чыкъты.

Сакин геджеде эр шей сускъан. Кокте йылдызлар парылдайлар. Бир йылдыз учты ве кокте беяз из къалдырып, ашагъы энерек, сёнди. Дилявер тез-тез юрип канал боюна кельди. Яш экенде о бу каналда ювунмакъны пек севе эди. Балалыкъта о не къадар бахтлы эди! Бунъа акъкъы бар эдими, о атта, бу канал боюнда къара сачлы эсмери Эльмирагъа севги изхар эткен эди. Чокъ керелер бахтлы олды. Албу исе онынъ артында, терен кечмиште бойле фаджиа пысып тура экен. Фаджиа ичюн къайгъырмакъ керек эди. О, буны япмады. Омюрден къуванч арады.

Дилявер сабагъадже канал боюнда доланды...

* * *

Саадет енге яваштан ичери кирип, акъайынынъ янына созулды. Бутюн вуджуды сызлап агъырмакъта. Янбашына айланаджакъ олгъанда, ястыкъ сылакъ киби дуюлды. Тутып бакъты, бу насыл шей? Ястыкънынъ Абдулла яткъан тарафы бир тамам сылакъ.

— Абдулла? — деп яваштан акъайыны чагъырды.

Абдулла агъа къыбырданды ве богъукъ сеснен:

— Сагъ ол, Саадет, — деди.

— Абдулла, сен юкъламайсынъмы?

— Насыл этип юкълайым! — деп ынъранды Абдулла агъа. — Эписини эшитип яттым. Эписини... Не ичюн мен де о вагон ичинде олмадым да, не ичюн мен де сизлер киби чекишмедим?!

— Ташла шойле лафларны, — деди Саадет енге. — Тур, ястыкъны денъиштирейик. Сен агъласанъ, бизлер не ишлермиз?! Агълама!

— Сен айтасынъ амма, насыл этип агъламазсынъ! Бу такъдирнинъ языларыны насыл этип анъларсынъ?! Айт бакъайым.

Абдулла агъа яваш-яваш еринден турды. Саадет енге ястыкъны да, чаршафларны да денъиштирди. Олар текрар яттылар.

— Дилявер къайда, яттымы? — деп сорады Абдулла агъа эппи вакъыттан сонъ.

— Екъ, — деди Саадет енге, — азбаргъа чыкъты. Бугунь о бутюн акъикъатны бильди. Онъа шимди къыйын. Лякин бу къыйынлыкъны озю кечмек керек. Онынъ яраларына тек вакъыт дерман ола биле. Эвельдже айткъан олсакъ, эвельдже кечер эдими, аджеба? Алла бильсин...

Къары-къоджа бу гедже юкъламадылар. Кечкен куньлер оларны озь корюгине чекти. Бу чекювге къаршы тура биледжек кучь оларда ёкъ. Кечмиш, насыл олса да, оларнынъ кечмиши. Оларнен берабер яшай, оларнен берабер де кетеджек. Олар балалары ичюн, ойле кечмишнинъ келеджекке дёнип, бир даа къайтып кельмемеси ичюн яшайлар. Аджеба, аятта бир де-бир шей оларны къувандырып олурмы? Буны эвельден айтмакъ къыйын, лякин умют этмек мумкюн. Умют дюньясы эп дёне, онынъ бир де-бир еринде бельки бу къаранлыкъ геджеде сессиз агълаяткъан адамларнынъ да бахты язылгъандыр?! Бельки...

* * *

Дилявер канал боюнда кезине-кезине ушюди. Ушюгени яхшы. Озь вуджудыны бираз чекиштирмек, зорукъгтырмакъ истей. Агъызы ичинде тишлери тасырдайлар. О исе бундан мемнюн. Башкъалар о дешетли девирлерде чекиштилер. О исе бундан хаберсиз къалды. Энди онынъ невбети. О, озю бильмеген алда тозлу сокъакъ бою чапып башлады. Чапа-чапа ёрулды. Бир маальде къаршысында Эльмира пейда олды. Дилявер, манъа шай корюнедир беллеп, онъа бакъып турды. Амма Эльмира гъайып олмады, онъа къаршы келе берди. Якъынджа кельген сонъ:

— Олян, сен мында не ишлеп юресинъ? — деп сорады.

— Я сен озюнъ не ишлеп юресинъ? — деди Дилявер.

— Пенджереден бакъам, мында санъа бенъзеген бир адам о якъкъа юребу якъкъа юре. Манъа шай корюнедир беллеп, баягъы вакъыткъадже бакъып турдым. Орталыкъ текяран агъаргъан сонъ, бакъсам, керчектен де сенсинъ. Къана, чыкъып бакъайым, дедим ве келе бердим.

Эльмиранынъ чырайы агъаргъан, сувукътан къалтырай, шашкъынлыкънен онъа бакъып тура.

— Э, мен де сени корюнедирсинъ белледим. Албу исе кендинъ экенсинъ, — деди Дилявер.

— Я сен, гедже ятып юкъламайып, не доланасынъ?

— Сенинънен берабер долангъан ерлерни бир даа зиярет этмек истедим, — деди Дилявер ве бойле джевап тапкъанына къуванды.

Эльмира кулюмсиреди.

— Кимерде, мен де доланам, — деди. Козьлери йылтырадылар... — Тек гедже дегиль, куньдюз доланам. Иштен къайткъанда аселет бу ёлдан юрем... Сен исе ёкъсынъ, кеттинъ шу къышлагъынъа да, корюнмез олдынъ

Олар баягъы вакъыт ян-янаша кеттилер. Эльмиранынъ янында булунувы Дилявернинъ фикирлерине айдынлыкъ берди. Эльмира ишанчлы, садакъатлы инсан. Эр шейнинъ къарарыны биле. Шай исе де онъа озь фаджиасыны айтып оламай. Екъ, буны о кимсеге айтмаз. Бу юкнинъ агъырлыгъыны озю ташыр. Биревлернинъ устюне ташламаз... Бельки, Эльмирагъа эвленсе, бала-чагъалы олсалар, бир кунь ола, бельки де онъа айтыр, онынънен пайлашыр. Бахтлы геджелернинъ биринде аят дюменини кечмишке бурарлар... Эх! Дилявер терен кокюс кечирди.

— Не олды я? — деди Эльмира мерамети давушнен.

— Бир шей олгъаны ёкъ, — деди Дилявер. — Бакъ, уфукъ къызара. Бираздан кунеш догъаджакъ. О кунеш сеннен мен ичюн де догъа. Барсын, шу балалар да кунь корьсин, деп догъа. Биз исе оны къаршылап алмакъ ичюн кетемиз. О пек яхшы кунеш, эр кеске бирдай бакъа, эр кеске бирдай нур сача, кимсени айырмай, акъсымламай, яшкъа-къарткъа, иркъкъа-миллетке бакъмай. Эр кес ичюн бир! Бойле олгъаны не къадар яхшы я!

— Геджелери сен фелейсуф оласынъ гъалиба, — деп кульди Эльмира. — Худжур-худжур лафлар айтасынъ.

Эльмира Диляверге сыйыкъты. Онынъ тарафына бираз янтайып, башыны онынъ омузына токъундырды. Олар яваш-яваш кунешке догъру адымладылар. Кунеш исе мавы уфукънынъ этегини йыртып, аллы-гулли нурларынен парылдап яваш-яваш догъмакъта. О даа корюнмей, амма орталыкъ ярыкъланды, табиат джанланды, къушчыкълар чивильдешелер, ёл четиндеки отлар арасында насылдыр корюнмез махлюкълар чапкъалашалар. Бу парлакъ нур Дилявернинъ ичине кирген киби олды. Гонъюли баягъы енгиллешти. Къаршысында кунеш, янында исе Эльмира, олар эп адымлайлар. Энди кунешнинъ ярысы корюнмекте. Ава салкъын олса да, олар ушюмейлер.

Шимди кунеш артына къайтып кетмезми экен? — деди Дилявер джиддий давушнен. Ялт этип Эльмирагъа бакъты. Эльмира да онъа бакъты.

— Екъ, къайтмаз, — деди о да джиддий давушнен. — Кунеш артына къайтмай. Тек адамлар артларына къайта билелер.

Дилявер тынчланды. Табиатнынъ къанунына адамларнынъ кучю етмей. Етмегени де яхшы. Кунеш эр кеске бирдай керек. Кунеш бар олса, эр шей олур. Эр шей!

— Сен кунешни севесинъми? — деп сорады Дилявер.

— Севем, — деди Эльмира. — Даима бирдай садакъатлы олгъаны ичюн.

— Бу кунеш бизлерни бахтлы этер. Онъа ишанмакъ мумкюн.

— Ишанмакъ мумкюн.

— Айды, кель, оны селямлайыкъ, — деди Дилявер.

— Насыл этип?

— Эллеримизни кокюслеримизге къояйыкъ, онъа седжде этейик ве: «Мераба, кунеш!» дейик.

Олар токътадылар. Эллерини кокюслерине къойды ве текяран огге эгилип: «Мераба, кунеш!» дедилер.

Кунеш бир кереден котерильди ве озюнинъ къырмызы тёгерегинден оларнынъ башларына номай нурлар сачты. Дилявер ве Эльмира баягъы вакъыткъадже онъа бакъып турдылар. Везнсизликте олгъаны киби вуджутлары енгиль эди. Олар артларына къайттылар.

— Кунешимизнен берабер къайтамыз, — деди Эльмира.

— Кунешни алып къайтамыз, — деди Дилявер.

Олар бугунь танъда расткелишкен ерлерине кельгенде баягъы авлакътаки эки къатлы бинанынъ экинджи къатында пенджере тасырдынен ачылды. Андан къадын кишининъ башы корюнди.

— Эльмира, сен къайда юресинъ! — деп къычырды къадын.

Бу Эльмиранынъ анасы эди.

Тевиде апте бир ань сусты. Сонъра:

— Янынъдаки адам Диляверми? — деп къычырды.

— Э, Дилявер! — деди Эльмира юксек давушнен.

— Келинъиз, бирер къаве пиширейим! Дилявер, сен де кель, огълум!

Олар яваш-яваш юрип, Эльмираларнынъ эвине кельдилер... Олар кельгендже къаве пишкен эди. Тевиде апте Диляверни кулер юзьнен къаршылады.

— Сонъки вакъытларда корюнмей къалдынъ, Дилявер. Кель, отур, бирер къаве ичинъиз. Сабалеин кезинип, ушюгендирсинъиз.

Олар хош къокъулы къаве ичип, бири-бирине бакъып отурдылар, Тевиде апте исе лакъырды этти.

— Сен, Дилявер, пек чокъ чалышасынъ, гъалиба, эвинъизге сийрек келесинъ, ананъ пек раатсыз ола. Сыкъ-сыкъ келип, корюнип тур. Эндиден сонъ бизлерге чокъ шей керекмей, сизлерни корьсек, иште, ете.

Не къадар яхшы адамларымыз бар, деп тюшюнди Дилявер, не къадар яхшы халкъымыз бар.

— Саба пек эрте тургъансынъ. Мынавынынъ да тургъаныны дуймай къалгъаным. Бир маальде бакъсам, ёкъ, отюм патлайязды.

— Э, мен бугунь кунеш догъуп оламаз беллеп, оны къаршыламагъа чыкъкъан эдим, Эльмира да мени пенджереден корип чыкъкъан, иште, бераберлешип, оны догъурдыкъ ве бу якъкъа алып кельдик, — деди Дилявер.

Тевиде апте самимий кульди.

— Эй, яшлыкъ. Кунеш эр кунь догъа, амма яшлыкъ бир кере догъа, — деп кокюс кечирди Тевиде апте. — Бизлер дженк башлагъанда яш эдик, дженк биткенде къартайдыкъ. О яшлыкъ къаякъкъа кетти, бильмейип къалдыкъ.

Тевиде апте лафнынъ къайгъылы тарафкъа бурулгъаныны дуйып, аман тюзетмеге чалышты.

— Сизинъ яшлыгъынъыз озюнъизнен берабер, тек, джоймасанъыз олгъан. Мына, бугунь алемге кунеш алып кельдинъиз. Эр кунь алып келинъ. Умумен, кунешни кетириджи адамларнынъ олгъаны яхшы... Эй, мен де сизлернен отурып къалдым. Сизлерге бир сабалыкъ емек азырлайым, мына, шимди.

— Тевиде апте, мен эвдекилерге айтмайып чыкъкъан эдим, раатсыз олурлар, мен кетейим. Сагъ олунъыз, — деп еринден турды Дилявер.

Тевиде аптенинъ чырайы денъишти.

— Барсанъ, бар, амма къайтып кель. Биз сени беклермиз, — деди о.

— Ана, мен де барайым да, оны озюм алып келирим, — деп еринден турды Эльмира.

— Яхшы, бар къызым. Кунеш кетиргенинъизни айтынъыз. Олар да къуванырлар.

Олар ян-янаша юрип, Диляверлернинъ эвлерине кельгенде оларнынъ кунеши алемни къыздырып башлагъан эди. Азбар къапыдан кечкенлеринен ичериден Саадет енге чыкъты. Дилявернен Эльмираны корип къуванды.

— Хош кельдинъ къызым, къана, ичери буюрынъыз, — деди.

Джам софадаки балабан стол башында Абдулла агъа отура эди. Эльмираны корип, аман еринден турды.

— Хош кельдинъ, къызым, къана, кечинъ, отурынъ. Мен эр саба бир озюм къаве ичем. Саадет енгень ичмей, юрегимни ойната, дей. Эй, къавени озь башынъа ичмек олурмы? Джемаатнен ичсенъ, онынъ лезети сонъ келе.

Лаф арасында фильджанлар ве къаве толу джезве келип чыкъты.

— Бирер къаве даа ичеджекмиз, — деп фысылдады Дилявер Эльмирагъа. — Озюнъни сыкъма, бир шей этмез.

— Яхшы, — деп фысылдады Эльмира.

Олар къаве ичкен арада Эльмира Дилявернен берабер бугунь кунешни кетиргенлерини айтты. Саадет енге шашып къалгъан эди. Абдулла агъа деръал сёз башлады.

— Хайырлы кунеш, хайырлы куньдир, иншалла, — деди о. — Сизлер кетирген кунеш мытлакъа хайырлы олур.

— Эбет, эбет, хайырлы куньдир, иншалла, — деди Саадет енге.

Къаведен сонъ Дилявер сабалыкъ емегине Тевиде аптеге бараджакъларыны айтты.

— Мен ишандырып кельдим, бармасакъ олмаз, ана, — деди.

Саадет енгенинъ чырайындаки шашкъынлыкъны корип, Абдулла агъа деръал лаф башлады.

— Эбет, барынъыз, бар, о ер де озюмизнинъ эвимиз киби...

— Айса, уйлелик емегине мытлакъ мында олунъыз, — деди Саадет енге. — Мен азырлыкъ корерим. Тевидени де алып келинъиз.

Дилявер ве Эльмира сокъакъкъа чыкътылар. Оларны къапы янында беклеп тургъан кунеш озь эвлери киби олгъан экинджи эвге озгъарды.

* * *

Шу сененинъ кунешли куньлеринден биринде Дилявернен Эльмиранынъ тою олды. Мен, Дилявернинъ якъын досту оларакъ, той куньлери даима онынъ янында олдым. Той акъшамында да киевнинъ янында отурдым. Умумен, Дилявернинъ, ниает, эвленеяткъаны мени пек къувандырды. Эвли адам озь ягъына озю къавурылмаз. Бала-чагъа олгъан сонъ даа пек... къоранта къасеветлери адамны толусынен къаплар, тюшюнмегеташынмагъа вакъыт къалдырмаз. Мен озь фикирлеримнен озюме теселли берип, къуваныр-джошып отургъанда Дилявер джебинден бир конверт чыкъарып, яваштан манъа узатты.

— Ачып бакъ, — деп фысылдады.

Конвертнинъ ичинде сараргъан ресим бар эди. Андан башына беяз фес кийген къара сачлы, къара къашлы дюльбер къыз бакъып турмакъта. Дудакълары бираз кулюмсиресе де, козьлери джиддий эди.

— Бу меним анам, — деди Дилявер. — О да тойда булунмакъта. Бизнен берабер. Деми онынънен къонуштым. Манъа чокъ лафлар айтты...

Теним чимирдеди. Ресимга бакътым. Джиддий къара козьлер джиддийликке давет эткен киби бакъып туралар. Бу Дилявернинъ козьлери эди. Эки адамнынъ бирдайын козьлери эбедий асретликке макюм этильгенлер. Дюнья сени... Диляверни, Дилявердерни анадан айыргъанларнынъ аналары олгъанмы экен?! Эй, фелек, достумнынъ омузына басма, юрегини сыкъма... ич олмадым бу акъшам сербест ве бахтлы олсун.

Орталыкъта агъыр ава къайтарма чалына. Бираз кейфленген адамлар эшкънен, джошкъунлыкънен секирип-секирип ойнайлар.

Дилявер ичинде анасынынъ ресими олгъан беяз конвертни мукъайтлыкънен къоюн джебине къойды.

— Келиннен киев ойнайджакъ! — деп къычырды той агъасы.

Тантаналы музыка аэнклери яваш-яваш учтылар.

Мен агъызында ашынен балалары тарафкъа талпынаяткъан ана къушны хатырладым. Онынъ сонъки кучю балалары бетке бир дирем джылышувгъа сарф олунды. Бу исе инсан... амма мен корьген ана къушкъа бенъзей...

1971 с.

Иззет Эмиров

АЛТЫН ТОЙГЪА ДАВЕТ...

Очерк

Юнус Темиркъая манъа сагълыкълашмагъа кельди.

— Асабам, якъында ёлджум. Къыркъ беш йылдан берли беклеген арзу-умютлерим ерине кельмекте. Меслекдешлеримиз ичюн адалетли куньлер догъмакъта, биз ичюн Кърымнынъ къапылары ачылмакъта. Эвимни уджуз-паалы демей саттым. Омюрдешим Шефикъа Акъмесджит дживарындан эв сатын алгъаныны хабер этти. Бу хайырлы хаберден сонъ, юкъум да къачты. Ах, сени тувгъан топракъ, Ватан асретлиги!.. Шимди козюме ич бир шей корюнмей. Тез-тез Ешиль адагъа барсам да, догъгъан-оскен ерлеримни корьсем, Кърымнынъ шербет сувларыны ичсем, юртумызнынъ темиз шифалы авасынен бол-сал нефес алып тойсам дейим. Бу куньлерни корьмек ичюн нидже-нидже йыллар тельмирдик, асретлик чектик. Ятсакъ да, турсакъ да шу аджайип дияр эсимизде турды. Лякин пек чокъ меслекдешлеримизге бу куньге етмек насип олмады. Олар тувгъан юрткъа, ана-баба оджагъына асрет олып козь юмдылар... Сагълыкънен къал, къалемдеш, къардаш. Гузель Кърымда корюшмек насип олсун, — деди.

Биз къучакълашып сагълыкълашыр экенмиз, учансувлар киби тез акъып кечкен генчлик девиримиз козьлерим огюнде джанланды.

Отузынджы сенелер... Мен улькемизнинъ нумюне мектебинде, Юнус Темиркъая исе М. В. Фрунзе адына педагогика институтында окъуй эдик. Экимиз де оксюзмиз. Эдебиятнен меракъланамыз. Юнус шиирлер яза, мен де арада-сырада кучюк очерклер, макъалечиклер язам. Бош вакъытларымызда «Яш къувет» газетасы, «Яш лениндджилер» журналы редакцияларына барамыз. О вакъытта Сеит-Халиль Сейдаметов, Макъсуд Сулейман, Халид Шеит, Осман Батыр, Решид Мурад киби редакция хадимлери бизлерни самимиетнен къабул этип, бизге амелий ярдымлар бермеге тырыша эдилер.

Юнус Темиркъая менден уйкен ве институтта окъугъан студент олса да, мени озь акъраны киби корип, урьметлей эди. Юнус Темиркъаянынъ та о девирде поэзиягъа, эдебияткъа буюк авеслик беслегенини сезе эдим. Эр бир корюшювимизде о мытлакъа поэзия акъкъында лаф ача. Есенин, Маяковский, Абдулла Токъай киби мешур шаирлернинъ шиирлеринден базы бейитлерини эзберден айта эди. Арасыра озю язгъан шиирлерини де окъугъан сонъ: «Насыл? Бегендинъми? Сен меним язгъанларымны макътамагъа ашыкъма, сезген эксиклигинъни козюме къаршы айт. Душман кульдирир, дост агълатыр, дегенлери киби олсун. Эксикликлеримни айткъан адамгъа эр вакъыт эвалла!» — деп къоша эди.

Шимди мен онынъ ап-акъ сачларына, омюрден из къалгъан бурюшик бетине, манълайына, къолтукътаягъына назар ташлап, бириндже танышув ве сагълыкълашувымызнынъ арасындан ярым асырдан зияде вакъыт кечкенини хатырлайым. Инсан омюри не къадар тез келип кече экен, деп ойланам.

— Юнус агъа, Шефикъа апте иле бир ястыкъкъа баш къойгъанынъызгъа къач йыл олды шу? — деп сорадым ондан сыра кельгенде.

— Къысмет олса, бу йыл алтын тоюмыз оладжакъ. Тантаналы акъшамны Ешиль адада, янъы мекянда къайд этеджекмиз. Даветнаме ёлларым. Мытлакъ кель, беклермиз...

1939 сенеси сыджакъ яз айларынынъ биринде Шефикъа Къызылташ коюнде яшагъан ана-бабасынынъ эвине орта бойлу, сарышын, джиддий корюниште бир йигитнен кельди. Асан агъа ве Айше апте мусафирни урьметнен къаршылап алдылар. Ашлар пишти. Сой-акърабалар топланды. Шефикъа джесаретини топлап:

— Урьметли аначыгъым, севимли бабачыгъым, сизлер разылыкъ берсенъиз, Юнус меним омюр аркъадашым, сизинъ исе киевинъиз оладжакъ. Биз, Ялта педагогика техникумында окъугъанда таныш олдыкъ. Институтта да берабер окъудыкъ. Табиатларымыз, адетлеримиз бири-бирине келише. Ачыкъ айтаджакъ олсам,

Юнус Темиркъая ве омюр аркъадашы Шефикъа Дагъджы

бири-биримизни севемиз. «Олюм бар, айрылыкъ ёкъ», — деген дереджеге кельдик. Юнус шиирлер яза, газета ве журналларда онынъ пек чокъ шиирлери басыла. «Тиземден мектюп» шиирини мен сизге эзберден айткъан эдим. Акъылынъыздамы? — деди Шефикъа ана-бабасына эминликнен назар ташлап.

Бу сёзлерден сонъ, Асан агъа тюшюнджеге далды.

— Демек, оладжакъ киевим оджа, шаир десе. Мен исе бир адий аякъкъапчым... — деп токъталды. — Бу илимли адамнен насыл тиль тапар экеним?..

— Юнус эр кеснен тиль тапкъан йигит. Сизинъ айыбынъызмы? Сизинъ девиринъизнен бизим девир арасында буюк дагъташлар бар. Биз Совет девлетининъ бахытлы яшлыгъымыз. Эр ерде ёлумыз ачыкъ ве кенъ. Чар девиринде, сизинъ генчлигинъизде бойле куньлер къайда эди?.. Мен Юнус язгъан шиирлерни де, озюни де пек бегенем...

Шефикъанынъ лафыны атик Фатиме къардашчыгъы къап-къач этти:

— Я, энштемнинъ джемиданы, эшьялары къайда? — деп сорады о тез-тез.

— Кадям, энштенънинъ джемиданы да, бутюн байлыгъы да джебиндедир...

— Аптечигим, джемидан джепке сыгъармы?

— Сыгъар, кадям, сыгъар. Юнус агъанынъ джемиданы — джебиндеки дипломыдыр...

Мешур «Артек» пионерлер лагеринде аякъкъапчы олып чалышкъан Асан агъа яшларнынъ усть-башларыны, аякъкъаплары козьден кечирген сонъ, бутюн гедже юкъламады. Саба танъ аткъанджа киевине эки потик тикип азырлады. Айше апте исе Юнускъа беяз кольмек ве костюм такъдим этти. Баштан аякъ кийинген Юнус ве Шефикъа энди халкъкъа корюнген киби, келин-киев сыфатында эдилер.

Юнус Темиркъая Балыкълава районы Уркуста коюнде, фукъаре къорантасында догъды. Империалист ве граждан дженки йылларында зуур берген ачлыкъ, ёкъсуллыкъ ве хасталыкъ Юнуснынъ анабабасыны, къардашчыкъларыны алып кетти. Алты яшында Юнус бир озю къалды. Оны Маркур коюнде яшагъан Фериште къартанасы озь эвине алды.

— Къартанамнынъ озю де зар-зорнен кечине эди. О, мени ашатмакъ кийиндирмек ве окъутмакъ ичюн биревлерге чешит хызметлер япып, гедже-куньдюз демей чалышты. Бинъ-бир тюрлю заметлер чекип, мени ачлыкъ панджасындан къуртарды, — деп хатырлай Юнус Темиркъая.

Юнус башлангъыч мектепни битирген сонъ, Коккозь коюндеки ишчи-яшлар мектебине кирди. Мында о Усеин Куркчи киби теджрибели оджадан дерс алды. Усеин оджа Юнуснынъ эдебиятнен гъает джиддий меракъланъганыны тез сезип, онынъ рухуны котерди. Оджа онъа шахсий китапханесинден окъумагъа китаплар берди. Юнус Шамиль Токътаргъазы, Бекир Чобан-заде, Абдулла Лятиф-заде, Умер Ипчи, Абдуреим Алтанълы, Зиядин Джавтобели киби кърымтатар эдиплеринынъ эсерлерини севе-севе окъуды. Усеин оджанынъ тевсиесинен мешур революционер тюрк шаири Назим Хикметнинъ, азербайджан шаирлеринден Самед Вургъун, Сулейман Рустам ве земане рус поэзиясында намлы шаирлернинъ яратыджылыкъларынен танышып башлады.

Юнус Коккозь койлю яшлар мектебини битирген сонъ, Багъчасарайдаки оджалар техникумына кирди. Бу ерде исе, о Яя Байбуртлы киби аджайип оджанынъ ярдымынен Пушкин, Лермонтов, Некрасов ве дигер мешур рус шаирлерининъ эсерлеринен якъындан таныш олды. Шу йыллары Багъчасарай оджалар техникумы Ялтадаки оджалар техникумына къошулды. Юнус техникумны аля ишаретлернен битирген сонъ, Кърым девлет педагогика институтынынъ кърымтатар тили ве эдебияты факультетине окъумагъа кирди.

Юнус Темиркъая студентлик йылларында Пушкиннинъ «Чингенелер» поэмасындан эки юз сатырыны, Маяковскийнинъ «III Интернационал» шиирини, Уткиннинъ «Маруся» эсерини, Шевченконынъ бир сыра эсерлерини кърымтатар тилине терджиме этип, газета-журналларда бастырды. Студентлик йылларында «Яш къалемлер» адлы эдебий къолязма

журналына редакторлыкъ япты. Бу акъта мерум шаиримиз Амет Мефаев сагъ олгъанда, сыкъ-сыкъ хатырлап, шойле дей эди: «Институтта кечкен йылларны омюримнинъ энъ къувнакъ, бахытлы девири деп саям. Кърымтатар эдебиятына шу йыллары келип кирген ве окъуйыджыларгъа белли олгъан Бекир Ваап, Джеваире Меджитова, Джевдет Амет, Лёман Сулейман, Бакъий Гъазиев, Сулейман Эмиров, Амет Усеин киби несирджишаирлер ве ильмий хадимлернен бирликте окъудыкъ.

Институтымызда яш эдиплернинъ къолязма журналы чыкъарыла эди. «Яш къалемлер» деп адландырылгъан бу журналгъа редактор оларакъ Юнус Темиркъаяны сайладыкъ. О бу вазифеге пек джиддий янаша эди. Журналымызда дердж олунаджакъ икяе ве шиирлерни ич кимсенинъ хатирини-гонълюни саймай сечип ала эди. Йылда бир къач дефа чыкъкъан «Яш къалемлер» журналына тюшкен эсерлер эвеля яхшы «чельтектен» кечириле ве сонъра журнал саифелеринде пейда ола эди. Бойле музакерелерге Э. Шемьи-заде, А. Алтанълы, А. Алим, М. Сулейман, Ш. Алядин, Ю. Болат, Р. Тынчеров, А. Фетислямов киби къалем усталарыны да давет эте эдик...»

1939 сенеси институтны битирген сонъ, Юнус Темиркъая Кърымнынъ Лариндорф районы Буюк Бораш коюндеки орта мектепте директор тайинленди. О бу мектепте айны заманда кърымтатар тили ве эдебияты дерслерини де алып барды. Бу иште о 1941 сенесининъ ноябрь айынадже чалышты.

1944 сенеси майыснынъ 18-нде кърымтатар халкъынынъ башына тюшкен мусибет Юнус Темиркъаянынъ къорантасыны да четте къалдырмады. Халкънен бераber Озьбекстангъа сюргюн этильген Юнус Темиркъая Бекабадда тола заводында адий ишчи олып чалышты. Сонъра Фархад ГЭС къуруджылыгъында хозяйство ишлерине ёлбашчылыкъ япты. Онынъ омюр аркъадашы Шефикъа Асановна Дагъджы Фархад ГЭС-и янындаки балалар багъчасына мудир олып тайинленди. О, эм балалар багъчасына ёлбашчылыкъ япты ве эм де балалар муэссиселери ичюн хадимлер азырлагъан курсларда дерс берди.

Юнус Темиркъая омюр такъдиринен Наманган областынынъ Янъыкъургъан къасабасына кочип кельди. Ниает, о яшлыгъындан севген оджалыкъ зенаатына кириште. Пенсиягъа чыкъкъандже Янъыкъургъан районындаки Ильич адына колхознынъ (шимди Ильич адына совхоз) «Иттифакъ» маалесиндеки 24 номерли орта озьбек мектебинде рус тили ве эдебияты оджасы олып чалышты. Озьбек балаларына Улу Ленин сёйлеген тильни федакярлыкънен огретти.

Дюньяда сагъ-селямет яшагъан инсанлар илле бир кунь корюше экенлер. Арадан он беш йыл кечкен сонъ, бизге собюз оськен меслекдешлерге, бир даа корюшмек насип олды. Мен 1944-1952 сенелери «Сталиногорскуголь» (шимдики Новомосковск) шахталарынынъ биринде чалышкъан сонъ, сой-акърабаларым яшагъан Наманган шеэрине кельдим. «Тавукъ базары» янындаки фотоханеге ишке кирдим. Куньлернинъ биринде базаргъа барыр экеним, манъа къаршы кулюмсиреп кельген адамны корьдим. Олардан бири ири кевдели, эсмери бетли «Наманганская правда» газетасында чалышкъан тедджрибели журналист Исмаил агъа Ирмамбетов эди. Экинджиси исе ким экен? Пек таныш адамыма бенъзетем... Таныдым. О, Юнус Темиркъая эди.

Бу корюшювден сонъ, бизим генчлик чагъында башлангъан ве дженк йылларында кесильген достлугъымыз даа зияде артты, къавийлешти. Эйиликлерде, кемликлерде бири-биримизни унутмадыкъ.

Мен Юнус Темиркъаянынъ чалышкъан мектебине де сыкъ-сыкъ бара эдим. Шу йыллары 24 номерли орта мектепке директорлыкъ япкъан Сабир Каримов ве ильмий ишлер мудири Султан Махмут рус тили ве эдебияты оджасы Юнус Темиркъаяны агъыз толдурып макътагъанлары акълымда.

— Юнус ака мектебимизден 15 километр авлакъта яшаса да, ишке алай оджалардан эвель келе. Онынъ эрте танъ садыкъ досту — велосипединен ишке ашыкъкъаныны корип сукъланамыз. Ол кучюнен рус тили ве эдебияты кабинетини ойле донатты ки, ибрет алынаджакъ тай бир шей олды. Энди агъанынъ ишь теджрибесинен таныш олалар. Сиз Юнус Темиркъаянынъ шаир олгъаныны озюнюз де билесинъиз. Лякин шахмат севдасы олгъанындан хаберинъиз бармы?

Саба ишке кельгени киби, гедже ятагъан шиирини окъугъан адети бар. Бу оны дикъкъатнен динълеймиз. Биз оны сукъланамыз. Эмексевер, ирадели адам. Гедже талебелернинъ дефтерлерини тешкермек, конспект-дерслернинъ планыны язмакъ керек. Даа джиддий ишлери де бар. О не вакъыт раатлана экен, деп таджипленемиз...»

Озь аралары татлы-муаббет яшагъан Юнус Темиркъая ве Шефикъа Дагъджынынъ къорантасында мушкюль аллар да олды. Эллинджи йыллары Ташкент институтларынынъ биринде учюнджи курсы окъугъан тонъгъуч огълу Мустафа шумукъ тымары вакъытында къазаланы фаджиалы эляк олды.

Мектеп ёлбашчыларынынъ айткъанлары киби, юксек ирадели Юнус Темиркъая ве Шефикъа Асановна Дагъджы рухтан тюшмедилер. Чюнки бу къорантадан Гульнарны, Шевкъийни, Къадырны тербиелеп осьтюрмек, окъутмакъ керек эди. Гульнар ана-баба зенаатыны бегени

Ташкентте Низами адына девлет педагогика институтыны битирди. Озь курсдашы Къуртумер Шакировгъа эрге чыкъты. Гульнар Ташкент областынынъ Солдатское къасабасындаки мектепте 19 йыл чалышты. Кърымтатар балаларына озь ана тилимизден дерс берди. Къуртумер Шакиров исе республика радиосы янында кърымтатар эшиттирювлер редакциясында редактор эди. Шимди олар Кърымнынъ Белогорск районында яшайлар.

Юнус Темиркъаянынъ ве Шефикъа Дагъджынынъ огълу Шевкъийге «алтын къоллу» йигит дейлер. О, фотография курсыны битирген сонъ, Андижанда энъ макътавлы фотоателъеде чалышты. Пек беджерикли уста эди, лякин энди къартайып башлагъан ана-бабасынынъ къайдыны чеккен Шевкъий Янъыкъургъангъа кельди. Бу ерде машина-тракторларны тамирледи, меркезий хастаханеде электрик олып чалышты. 1987 сенеси о Ялтагъа барып раатлангъан сонъ, андан ашыкъсевда олып къайтты. Ахыр-сонъу о да баба-деделеримиз юртуна къавушты.

Аиленинъ кенджеси Къадыр ве омюр аркъадашы Зияде Намангандаки йипек басмалар фабрикасында чалышалар. Экиси де бу коллективде эмек ударниклери сайылалар.

Юнус агъа ве Шефикъа аптенинъ торунлары Эльдар ве Эрвин Совет Ордусындан эрлик борджларыны намуснен одеп кельдилер. Эльдар арбий хызмет муддетининъ белли бир къысымыны Чернобыль АЭСини тиклевде кечирди.

1988 сенесининъ яз айында Эльдар Наманган область китап тиджарети идаресинде чалышкъан Заремагъа эвленди. Шенъ-шерамет кечкен бу той мерасиминде манъа да иштирак этмек насип олды. Якъында бу яш аиле янъы дюнья корьди.

— Кетер аякъ кендже торунчыгъымы корьмеге кельдим. Баягъы оскен. Торун деген торун, тувгъан баланъдан да севимли ола экен, — деди Юнус агъа менимнен сагълыкълашкъан куню.

Бундан секиз йыл эвельси Юнус Темиркъая пек агъыр хасталанды. Онынъ алы мушкуль эди. Мен ара тапып, хастаны ёкълай, онынъ гонълюни котере эдим. Эбет, хаста адам сабырсыз, гонъюльсиз, мызмыз олып, арткъач лафларны да къачыра.

Иште, шу агъыр айларда Шефикъа аптенинъ незакетлигине, сабырына шаша, сукълана эдим. Озь-озюме «Шефикъа апте элял сют эмген къадын, акъикъий омюр ёлдашы», — дей эдим. Бир вакъытлары мен Шефикъа апте акъкъында очерк язгъан эдим. О, бутюн омюрини яш несильни тербиелевге сарф этти. 1960 сенесинден КПСС азасы, Шефикъа Асановна Дагъджы район маариф болюги янындаки балалар багъчаларынынъ штатсыз инспекторы, район къадын-къызлар советининъ азасы эди. Онынъ ады «Урьмет китабы»на дефаларджа язылгъандыр. Район музейинде исе Шефикъа Асановна Дагъджынынъ иш фаалиетини акс эттирген документлер къойылды. Теджрибели тербиеджи оларакъ, Шефикъа Асановна Дагъджы улу даймиз В. И. Лениннинъ 100 йыллыгъы шерефине «Эмекте джесюрлиги ичюн» медалинен такъдирленди.

Юнус Темиркъая шу 1980 сенеси тамам алты ай тёшекте ятты. Шефикъа апте оны энъ макътавлы экимлерге бакътырды. Шусы меракълы ки, хастаны бакъкъан-девалагъан эким-эмширелернинъ эксериети оларнынъ экисинден илим-тербие алгъан яшлар-къызлар эдилер. Шефикъа Асановнанынъ мерametли юрегинден, темиз къальбинден чыкъкъан муляйим сёзлер Юнус Темиркъаянынъ тюзелип турмасына эсас мельэм олса керек...

Рухтан тюшмеген педагог, шаир Юнус Темиркъая хасталыкътан тургъан сонъ, 100-ден зияде шиир, «Къайтыш», «Ребия» поэмаларыны, «Къуртий баба» шиирий романыны язды. Юнус Темиркъая иджадий ишлерини талмай-усанмай девам этмекте. Онынъ оджалыкъ фаалиетине багъышлангъан макъалелери «Ленин байрагъы» газетасында, «Йылдыз» журналында, Янъыкъургъан районында чыкъкъан «Мехнат байроги» газетасында дефаларджа басылды. Онынъ лирикасына аит хусусиетлерни алим А. Фетислямов къайд этерек, шойле язгъан эди: «Бу шаирнинъ яратыджылыгъы инсанны бир сыра ахлякъий ве фельсефий меселелер устюнде тюшюнмеге меджбур эте, окъуйыджынынъ эстетик дуйгъуларыны илерилете ве тербиелей. Тилимизни дюльбер икметли ибарелер ве образларнен зенгинлештире...»

Юнус Темиркъая оджалыкъ япкъан девиринде пек чокъ яш оджаларгъа кърымтатар эдебиятына кирип келеяткъан яш къалемдешлерге устазлыкъ ятты. Элимде «Ленин байрагъы»нынъ 1975 сенеси январь 16-да чыкъкъан нусхасы. Анда истидатлы шаир Шакир Селимов Юнус Темиркъаянынъ 60 йыллыгъы мунасебетинен язгъан «Сагъ олунъыз» макъалесини окъуйым: «Юнус агъанен олгъаны-оладжагъы бир кере корюштим. Шай олса да, мен онынънен якъындан танышым. Газета саифелеринде Юнус агъанынъ сёзюнен айткъанда «шиир демеге мумкюн олгъан» манзумелерим басылгъан сонъ, Янъыкъургъандан бир мектюп алдым. Мектюп Юнус Темиркъаядан экен. «Бир чокъ сатырларынъда даа аджемилигинъ, теджрибесизлигинъ, тильден фукъарелигинъ дуюлса да, базы манзумелеринъни шиир сырасына къошмакъ мумкюн. Язабер. Чокъ яз. Эм язгъанынъны газетагъа ёллайберме. Ёкъ, басылмаз демейим, басылгъан сонъ, пешман этмемек ичюн дейим. Бириндзи шиирми, онынджы шиирми, омрюнънинъ сонъунда язылгъан шиирми, эписи шиир денильген шиир олмакъ ке-

рек. Лякин чокъ языкъ, бизде кимерде «о даа яш» деп, «скидка» япалар. Бу эдебият къанунына зыт шейдир. Эдебият деген сырлы бир къапыны къакътынъмы, о къапы ачылгъан сонъ, кимсе сенинъ яшынънен меракъланмай. Истидат керек. Юз сатырлыкъ манзуменънинъ ич олмадым бир бейитинде истидадынъ олгъаны сезильмели. Демек, усанмадан чалышмакъ керек. Къалгъан 96 сатырны да шу бейит дереджесине еткизсенъ — сен шаирсинъ. Эсли-башлы шаир ве языджыларымызнынъ эсерлерини чокъ окъу. Ёкъ, окъумакъ аз олур. Оларны огрен. Чокъ окъу, чокъ чалыш, къардашым. Санъа муваффакъиетлер тилейим...»

— Шу аджайип мектюптен сонъ, — дей Шакир Селимов, — мен эсли-башлы шаир ве языджыларымызнен берабер Юнус агъанен де сыкъ-сыкъ багъ туттым. Онынънен даима мектюплешемиз. Иште, оны олгъаны-оладжагъы бир кере корьсем де, онынънен пек якъындан танышмыз, дегенимнинъ себеби шудыр. Озюнинъ алтмыш йыллыгъы арфесинде Юнус агъа манъа даа бир мектюп ёллагъан. Мектюп башындан сонъунадже меним илк «Акъбардакъ» джыйынтыгъым акъкъында эди.

Сагъ олунъыз, истидатлы, алчакгонъюлли, яшларгъа дикъкъатлы шаиримиз Юнус Темиркъая!

Хайырлайым! Алтмыштасыз, ёкъ тилятея,
Къыркъ дейджекмен яшынъызны саясая.
Сиздай къавий шаир ичюн алтмыш недир?
Юз алтмышны кечмек керек Темиркъая...

Биз де шаир Шакир Селимовнынъ бундан он дёрт йыл эвель айткъан истеклерине къошулып, энди 75 яшыны толдургъан шаир ве педагог Юнус агъагъа — бу зиялылар аилесине тувгъан топракъта узун, бахытлы омюр кечирмелерини, ишлеринде буюк муваффакъиетлерге ириш-мелерини истеймиз. «Алтын тоюнъыз» хайырлы олсун!

Гульзар Дерменджи

АЙВАСЫЛ ОГЪЛУ

Поэма

Улу Ватан дженки вакъытында Польша топрагъында немсе-фашист баскъынджыларына къаршы атешин куреш алып баргъан кърымтатар халкъынынъ шанлы огълу, Польша къараманы Умер Акъмолла Адамановнынъ (Мишка-Татарнынъ) айдын хатырасына багъышлана.

Къуванч берип, янъы адам кельди дюньягъа,
Насыл адам оладжакъ о, бильмей кимселер.
Онынъ бутюн келеджеги багълы анагъа,
Бельки кулер онъа такъдир, анъар несиллер.
Ана севе эвлядыны, джандан азизи,
Джесюр оладжагъына эм гонълю инана,
Ана къальби пек назиктир, сезгирдир озю,
Аналаргъа, яш достларым, этинъ теменна.

* * *

Асма бешикке эгиле ана,
Юзюнде севги нурлары яна.
Айненни йырлап, сабийни саллай,
Юкъла, къозум, сен, айя-ай...
Юкъу ичинде сабий тамшана,
О санки ана коксюни арай,
Кокте буллюр ай бунъа сукълана,
Бахтлы ананынъ сачыны тарай.
Сабийге мельэм ананынъ сеси,
Юкълата оны шырын нагъмеси:
«Юкъла, балам, сен, айя-айненни,
Бахт-къуванчынъны корейим сенинъ».
Ана-топракъта, Ватан къойнунда
Бахытлы олар бу парлакъ танъда.
Юрт оджагъында шенъ ве шад куньлер,
Онынъ адыны къойдылар Умер.
Айдын сабалар юзюни ювды,
Буюди Умер юрт топрагъында.
Ал кунеш нуру устюнде догъды,
Кучь алды Айвасыл чокърагъындан.
Айвасыл кою! Эвлери дюльбер,
Чебер эллидир оларны къургъан,

Асырлар бою бу акъ таш эвлер
Темелли, къавий сарсылмай тургъан.
Догъмуш юртуны душмандан сакълап,
Айвасыллылар коксюни керди.
Ватан огърунда джебэге атлап,
Олар йигитче нидже джан берди.
Янъы сабаны — ал Октябрьнинъ
Парлакъ нурлары эп айдынлатты,
Озь топрагъында эзильген халкънынъ
Энди асырлыкъ зульмети батты.
Бу нурлар сепильди бизим Кърымгъа,
Халкъымыз джошты эмек ве йыргъа,
Бу нурлар алтында нидже-нидже,
Умерлер етишти шу куньгедже.
Олар окъуды, бильги алдылар,
Чокъ зенаат саиби олдылар.
Умер шоферлик курсына кетти,
Озюнинъ яш мурадына етти.

* * *

Къарасан санаториясы
Ешилликке комюльген,
Дюльбер, беяз корюниши
Кумюш киби йылтырай.
О Ялтанынъ дживарында
Кокке догъру юксельген,
Акъ мермерден эр бир ташы,
Дерсинъ, буюк бир сарай.
Учурумлы, айланчыкълы
Гузель Ялта ёлунда
«Амо» адлы автобуста
Отькюр йигит чалыша.
Къальби темиз бу йигитнинъ
Гонълю ираде толу,
Къолда къавий дюмен тута
Умер Акъмолла огълу.
Тюркю йырлай, гонъюль джошкъун:
«Къачма, ярем, сен менден».
Аятына, ишке севда,
Хатири хош омюрден.
Эр кунь эсе саба ели,
Эр кунь кунеш нур сача,
Ана-баба, догъмуш эли
Умерге къулач ача.
Баба къургъан мында темель,
Бол эди эм софрасы.
Омюр сюрген бинъ йыл эвель
Сой-сопу, акърабасы.
Бахтлы эди о куньлер —
Яш ве къызларнынъ танъы.
Кульди халкълар, кульди ер —
Умернинъ урь Ватаны.

* * *

Мына бугунь эвлене
Умернинъ досту Ваджип.
Шакъалаша, шенълене,
Миллий тойлар аджайип.
Йигитлер топ-топ олып,
Келелер той эвине.
Эписи дост-муаббет,
Эписи шенъ, севине.
Той азбары кенъ, мейдан,
Бутюн маалле ярашыкъ.
Ваджип олгъан пек чокъта
Алиеге чин ашыкъ.
Тёрде ерлешкен къартлар,
Къызлар тепелер Хоран.
Кеманенинъ эзгиси
Кейфсизге де бере джан.
Яраштыра, зор бере
Давулджы да давулгъа,
Сукъландырып къызларны
Эрлер тюше оюнгъа.
Къамаштыра козьлерни
Антерлернинъ тюслери,
Башларында йылтырай
Къылабданлы феслери.
Алтын киби парылдай
Йипишли къушакълары,
Бутюн алайда ойнай
Оларнынъ къошакълары.
Гуя бутюн бу дюнья
Ал боягъа бояла.
Козь ташлагъан олардга
Ракъысыз сархош ола.
Хайтарма, эй, Хайтарма,
Оюнларгъа о агъа.
Сымарлап бир Хайтарма
Умер тюшти ортагъа.
Сарышын, кенъ омузлы,
Пармакъ уджунда ойнай,
Чыбалды гурь перчеми,
Севдалар бакъып тоймай.
Ёрулмагъа ич бильмей,
Санки азыр учмагъа,
Гуя истей дюньяны
Бир къучакълап алмагъа.

Достунынъ шенъ тоюнда
Ойнады о тойгъанджe.
Яшлар иле Хоранда
Ойнадылар танъгъадже.
Алып Ваджипнинъ къолун,
Хайырлады сонъ Умер:
«Достум, бахытлы олунъ,
Севген къызынъ пек дюльбер!»

* * *

Айланчыкътыр омюр ёллары,
Ялга ёлу киби айланчыкъ.
Не корьсетир аят йыллары
Кимсе бильмей ачыкътан-ачыкъ.
Къара къузгъунлар кокте айлана,
Умер сейир эте оларны,
Истемейип, эеджанлана,
Истей кокнинъ темиз олгъанын.
Бир ань кече — къушлар корюнмей,
Екъ олалар узакъ уфукъта.
Эскен рузгяр сызгъыра, инълей,
Тонъып башлай о да сувукътан.
Баарь ели тенни сызлата,
Табиатны, дерсинъ, агълата.
Арды-сыра ягъмурлы куньлер
Олса, ача чечек-лялелер.
Эр ер куле кунеш кульгенде,
Кусе этраф кунеш сёнгенде.
Гъарбда дженк башлагъан
фашистлер
Аят сёндюрмек истей езитлер.
Лафлар даркъай, хаберлер келе,
Эр бир къальбни инелер деле.
Дженк садасы эп якъынлаша,
Шаркъкъа таба о тез йылыша.
Дешетли къувет ве ираде
Тезден бир-биринен чатыша.
Душман бинь докъуз юз къыркъ
бирде
Айдутларджа бизге саташа.
Къанлы дженкнинъ экинджи куню
Адаманов джебэге кете.
Андан язгъан ильки мектюби
Зорнен келип анагъа ете.
«Аначыгъым, эеджанланманъ,
Мен къайтырым, ич де
агъламанъ...»
Къасеветтен ана пек яна,
Корюшеджегине инана.

* * *

Юртумызгъа фашистлер
Афат киби кирдилер.
Корюшювге умютлер
Бирден шам киби сёнди,
Санки къатран тёкюльди
Адамларнынъ къальбине.

Тынч ве бахытлы куньлер
Бирден кериге дёнди.
Арслан киби курешти
Эр бир совет аскери,
Ватан ичюн, юрт ичюн
Аямадан олар джан.
Ильк вакъытта мусавий
Олмаса да кучьлери,
Душман иле тутушты
Джангъа-джан деп, къангъа-къан.
Къатты дженкнинъ биринде
Умер эссиз йыкъылып,
Тюше душман элине
Бинълеп сафдашларынен,
Сыгъдырмай о шанына
Яшамакъ эсир олып,
Къачмакъ чаресин арай
Дженкчи ёлдашларынен.
Бойле этип Польшанынъ
Ченстохов лагери де
Олды эсирлер ичюн
Демир чабакълы къапкъан.
Джан къуртармакъ истеген
Елун керек тапмагъа,
Буны терен тюшюнди
Бизим Умер Адаман.
Лагерьдеки низамлар
Джеэннемни анъдырды,
Мында кимер адамлар
Къылынувдан чылдырды.
Умер тюшюнджелерден
Гедже-куньдюз юкъламай,
Къуртулмакъчюн джелляттан
Кене чарелер арай.
Бир кунь лагерь ичинде
Къанлы котек башланды,
Дерсинъ, дюнья — ер ве кок
Аст-устюне айланды.
Буны корип экимлер
Ташландылар ярдымгъа,
Эсирлерге ёл ачып,
Къапылар да парланды.

* * *

Эсирлер тез дагъыла
Сольск пущасы дагъында.
Лякин ёлда чокълары
Къурбан олдылар мында.
Сагъ-селямет къалгъанлар
Топландылар бир ерге.
Санки, дерсинъ, къачакълар
Бирлешти бир лагерьге.
Умер Адамановны
Командир косьтердилер,
Партизанлар шаныны
Куреште котердилер.
Бу отряд адамларны
Озь сафына топлады,
Ерли халкъ да оларны

Эр джеэттен якълады.
Партизанлар Умерге
Мишка ады бердилер,
Севги иле бу эрге
Даим къучакъ кердилер.

* * *

Эки поляк къадыны
Орман башына келип,
Дейлер Мишка-Татаргъа
Козьяшларыны силип:
— Къалдыкъ мушкюль бир алгъа,
Ярдым этинъ бизлерге.
Къачан битер бу къавгъа,
Ишанамыз тек сизге.
Башкъалардан имдат ёкъ,
Аса, кесе фашистлер.
Атеш олды эр бир якъ,
Пек къылына езитлер!..
Мишка-Татар котерди
Отрядыны аякъкъа,
Багъырып эмир берди,
Ел алдылар кой якъкъа.
Силялары беллерде,
Санки уча атлылар.
Бу афатлы еллерден
Сагъ къалгъанлар къачтылар.
Фашистлернинъ джаныны
Мишка котекте якъа,
Азат этип кой-халкъны,
Сонъра ормангъа къайта.
Ерли халкънынъ тилинде
Мишка-Татар анъылды,
Поляклернынъ илинде
Мишка-Татар нам алды.
Нидже урушлар корьди,
Нидже къанлы дёгюшлер,
Эбет, къолай олмады
Ят топракъта енъишлер.
Бу отрядкъа къошулды
Интикъамджы йигитлер,
Отряд осьти, чокъ олды,
Душман юреги титрер.
Атыны эгерлесе,
Аты ель киби чапты,
Мишка келе, деселер,
Фашист туттурып къачты.
Чокъ куньлер ве чокъ айлар,
Эм куньдюз ве эм гедже
Шай курешти бу татар,
Душманыны енъгендже.
Бу халкъ Мишка акъкъында
Эфсанелер уйдурды,
Бу халкъ Мишка акъкъында
Къальбде эйкеллер къурды.
Душманларны сарсытты,
Чыкъты къамачавлардан,
Эм озюни, отрядны
Къуртарды чокъ авлардан.

* * *

Сольскнынъ гурь орманында
Екяне дегиль отряд.
Келип етти Мишкагъа да
Огурцов деген бир ад.
Умер бойле хаберге
Джан-гонъюльден севинди,
Генералны корьмекчюн
Аман атына минди.
Чюнки экиси олар
Эсирликте олдылар.
Корюшкен сонъ, пек тезден
Бирлештилер бу достлар.
Отрядда учь юз адам,
Титресин явуз душман.
— Бирлешкен бинъни йыкъар
Дей джесюр Мишка-Татар.
Халкънынъ кучю ель ве сель.
Энди бирлешме-отряд
Курешке къойды темель,
Дерсинъ, мында ёкъ бир ят.
Кечильди нидже ёллар,
Урушта енъе олар.
Котовскийджилер ады
Дёрт тарафкъа таркъады.
Бири-бири артындан
Къатты курешлер кечти,
Отряднынъ эркянындан
Джесюрлерни о сечти...
Замойщина дагъында
Курешти къараманлар,
Польшанынъ топрагъында
Къырылды чокъ душманлар.
Къангъа тоймагъан душман
Къашкъыр киби атыла,
Етиштирип къачмагъан,
Дагъда серилип къала.
Бойле къатты дарбеден
Рухлангъан чокъ адамлар,
Айдутларны эр ерден
Айдап чыкъарды олар.
Польшанынъ топрагъында
Чокъ миллетнинъ эвляды
Партизанлар сафында
Кучюни аямады.
Генерал да бу сафта
Отряд иле берабер,
Немселерге чокъ афта
Эндирдилер дарбелер.

* * *

Къыркъ экинджи сенеси
Куреш эп девам эте,
Партизанлар гурь сеси
Душманларны титрете.
Куреш джоюкъсыз олмаз...
Эляк олды чокълары.
Изаханов Николай —
Умернинъ комиссары...

Фашист ёллагъан къуршун
Артындан келип етти.
Эляк олды Огурцов,
Къараманджа о кетти...
Сарды олюм пердеси
Генералнынъ юзюни,
Сусты агъыр нефеси,
Ачамады козюни.
Котерди Мишка-Татар
Бирлешмени курешке:
«Титресин баскъынджылар,—
Деди,— Огге, енъишке!»

* * *

Замойщина илинде
Къараманлар куреше.
Атеш эр бир гонъюльде,
Сафлар арта, бирлеше.
Дерсинъ, къуветни олар
Курешлерден алалар.
Немселерни орманда
Хавф-дешетке салалар.
Улу мукъаддес иште
Ватанына севги бар.
Агъламанъыз, аналар,
Ольмез бу къараманлар!
Мушкюль уруш башланды
Юзефов якъынында.
Мишка-Татар отряды
Гвардейцлернинъ сафында
Къатты дарбе эндирип,
Келе фашист акъкъындан.
Лякин душман эп келе,
Пек джанавар кесиле.
Мусавийсиз урушта
Сафлары эп эксиле.
«Ах, езитлер, сармагъа
Истейлерми бизлерни?
Атланынъыз атларгъа,
Джоймакъ керек излерни!»
Мишка-Татар отрядны
Къуртармагъа истеди,
Лякин сыкъылды алкъа,
Отряд тюшти тузакъкъа.
Имдат ёкътыр бир ерден,
Ярдым кельмей ормандан.
Насыл этип чыкъмалы
Адалетсиз бу алдан?
Лякин бар бунъа къувет,
Онынъ ады джесарет!
Партизанлар чокъ корьди
Бойле мушкюль фелякет.
Ачувланды езитлер,
Келе олар пияде,
Эксильсе де сафлары,
Арта къат-къат зияде...
Котовскийлилер исе
Азлыкъны тешкиль эте.
Эр сание, дакъикъа
Эллеринден кучь кете.
Мишка-Татар бираздан
Эмир берди отрядкъа:
«Демир киби алкъадан
Чекилинъиз тез арткъа!»
Командир отрядыны
Етекледи илери,
Эляк оладжакъ эди
Чекильмеселер кери.
Селямлады къарт орман
Джесюр партизанларны,
Къувет топлап, сакълап джан,
Ураджакълар душманны.
Къуртулып бу афаттан
Кокюс кечирди олар,
Орман, орман, эр заман
Дженкчилерге бер аман!

* * *

«Фашистлер Къара озенде,
Юзефов деген шеэрде,
Адий халкъны аса, кесе
Расткетирсе не ерде».
Бойле хабер етип кельди
Бизим Мишка-Татаргъа.
«Эндирейик дарбе,— деди,
— Бу кельмешек ятларгъа!»
Эмир берди, чагъырды о
Партизанларны курешке.
«Саф азатлыкъ, аят ичюн
Сонъки мукъаддес ишке».
«Мына бойле вазифемиз:
Къатиллерни ёкъ этейик!
Юзефовгъа, Юзефовгъа,
Явнынъ башына етейик!»
Къалкъты олар аякъкъа...
Олдугъы элли адам,
Атылдылар урушкъа
Олюмден де къоркъмадан.
Юзефов шеэри исе
Дёрт тарафтан сарылгъан,
Душман кене аса, кесе,
Дерсинъ, олар къутургъан.

* * *

Партизан отрядынынъ
Джесюране теркиби
Душмангъа къаршы турды
Эр бири къая киби.
Полуниндир, сиз билинъ,
Отряднынъ комиссары,
— Сёйле, къайдадыр илинъ,
Орманларнынъ батыры?
«Пайтахттаным, москвалым,—
— Джевабы олды онынъ,—
— Шимдиден дуя джаным
Къанлы курешнинъ сонъун».
Синицын — штабнынъ башы,
Сарышын мыйыкъ, къашы.
Коновалов ве Черняк —
Разведкаджылар башы.
Даа дигер отрядлар
Ашыкътылар бу ерге,
Киралмадылар олар

Алкъалангъан шеэрге.
Пек тар олды эскендже
Олар етип кельгендже.
Лякин бунъа бакъмадан,
Куреше токътамадан,
Бизим Мишка Адаман.
Бирден джесюр шаинни
Душманнынъ энъ хаини
Яралады ве йыкъты,
Кокюсинден къан акъты.
Курешлернинъ чин огълу
Енъеджегини анълай,
Гуя бу ань башында
Догъмуш анасы агълай:
«Сокъур къуршун, не яптынъ,
Баламны якъып-йыкътынъ...
Ач, Умерим, козюнъни,
Эшитейим сёзюнъни»,—
Демеге истей ана,
Юреги яна-яна...
Сес-солукъсыз, индемей
Созулып ята Умер.
Якъаджакъмы ананынъ
Къальбини къара хабер?
Къаранлыкъ чёке козьге,
Дерсинъ, къошулып сёзге,
Орман куськюн сёйлене,
Умер онъа динълене:
«Айт, къараман, айтчы сен,
Къайдан кельдинъ, сен кимсинъ?
Къайсы дияр огълусынъ,
Кимнинъ джесюр эрисинъ?
Билем, кельдинъ Кърымдан,
Узакъ ана юртунъдан.
Вефат этме ят ерде
Бу тарихий куньлерде.
Озюнъ даа пек яшсынъ,
Бунъа чыдамаз юрек,
Сенинъ киби джесюрлер,
Билем, халкъынъа керек...»
Амма кене шу ерде
Умер джоя эсини.
Эшиткен киби ола

Анасынынъ сесини.
Ах, аналар, аналар,
Бунъа кимлер даяныр?
Эляк олса огъланлар,
Бунъа кимлер инаныр?
Аналарнынъ сабыры
Беклемектен усанмаз,
Балаларнынъ такъдири
Ананы раат къоймаз.
Ананынъ татлы йыры
Дагълларгъа эшитильди.
Ананынъ аизары
Ташны, топракъны дельди:
«Ах, сельбим, джаным-къаным,
Гъурбетте къалдымы джанынъ?!»
Эскен рузгяр ферьядны
Еткизмеди Умерге.

Такъдирнинъ бу укюмин
Ана айтсын кимлерге?
Ана дердине дерман —
Огълу къалса сагъ-аман.
«Арсланым, сен къайтып кель,
Сарсын сени тувгъан эль!».
Ананынъ сёзлерини
Чекип алды къарт орман.
Умернинъ козьлерине
Ана эллери корюне.
Олар, гуя, памукъ тёшей
Умер яткъан ерине.
Анасынынъ сесини
Санки эшитти гонълю,
Бир ань топлап эсини
Деди сонъки сёзюни:
«Агълама, гъарип анам,
Агълама, тувгъан къаям,
Селям ёллайым сизге,
Севимли коюмизге.
Анама ве бабама,
Тувгъанларым, балама.
Бизлер афатлы дженкте
Къурбан олдыкъ чет эльде.
Девам этип аятны
Меним огълум яшасын,
Бутюн омюр, такъатны
Халкъыма багъышласын».
Командирнинъ юреги
Чапаланды ве тынды,
Онынъ омюр тереги
Дженк афатында сынды.

* * *

Мишка-Татар, Ватан агълай,
Айвасылда чамлар агълай
Сенинъ эрте олюминъе,
Нидже сой-соп, джанлар агъла
Сёндюрильген омюринъе.
Тарихларда адынъ къалды,
Гъалип чыкъты туткъан ишин
Адынъ иле халкъ рухланды,
Такъдирленди урь Енъишинъ.
Агъламанъыз, семетдешлер,
Къараманлар ич ольмезлер,
Аналарнынъ тюркюсинде
Яшар олар, ич сёнмезлер.

Бутюн халкълар бахтыны
Къайгъырмагъа ярагъан,
Адаманов кибилер
Олды бирер къараман.
Сенинъ шанлы адынъа
Юртунъ къулач ачмакъта.
Рухунъ халкънынъ анъында
Шаин киби учмакъта.
Адынъ иле Айвасыл
Таш-топрагъы гуль ачсын,
Халкъынъ ана юртунъда
Гъурур иле яшасын!

Бабалар шурети изинден

КЪОРКЪУ БИЛЬМЕЗ РАЗВЕДКАДЖЫ

1944 сенеси Сталиннинъ косьтерищи иле халкъымызнынъ башына тюшкен фаджианен къанаатленмейип, йыкъылгъангъа бир тепме деп, оны даа да акъаретлемеге тутунгъанларнынъ сайысы аз дегиль эди. Бойле видждансызлардан бири языджы адыны ташыгъан Илья Вергасов озюнинъ халкъымызгъа къаршы ифтиралы «Честь смолоду» адлы китабында бутюн бир халкъны саткъын этип косьтермек макъсадыны къояракъ, ялан устюне ялан уйдурып язгъан эди. Бу пис ниетини эда этмек ичюн о, китапта, джумледен энъ джесюр партизан разведкаджыларындан бири Бекир Османовны саткъын этип косьтере ве: «О, партизан трибуналынынъ къарарынен олюм джезасына укюм этильди ве байыр артына чыкъарылып атылды», деп тасдыкълай. Албу исе сабыкъ агроном, мешур разведкаджы Бекир Османов бу вакъытта сагъ-селямет Фергъана шеэринде яшай эди.

Сонъундан Бекир Османов халкъ векиллеринен берабер Москвада Вергасовнынъ эвини тапып баргъанда, Османовнынъ онъа тикилип: «Мына, мен Бекир Османовым, огюнъизде турам, насыл ола да сиз мени та 1943 сенеси дагъда саткъын деп атасынъыз?» — деген суалине китапнынъ муэллифи озюни къолгъа тюшкен хырсыз киби дуйып: «Манъа шойле вазифе авале этильди»,— деп джевап бере.

Бекир Османов ким эди? О насыл ярарлыкълар япты, башына нелер келип кечти? Бу суаллер чокъ окъуйыджыларны меракъландыра.

Бекир Османов 1911 сенеси март 22-де Бельбек озенининъ башында ерлешкен Буюк-Озенбаш коюнде догъды. Бабасы Озенбаш медресесининъ оджасы Осман эфенди Кърымда бильгили зиялылардан бири олып, озюни шаркъ тиллеринде китаплардан ибарет энъ зенгин китапханелерден биринининъ саиби деп эсап эте эди. 1915 сенеси Осман эфенди ольген сонъ, койде къыз балаларны окъуткъан къадыны Ханийапте 20-джи йылларда бу китапханени Багъчасарай музейине багъышлай. Бу къорантада 11 бала олды, лякин революция йылларынадже дёрт огълан: Юсуф, Муслим, Сейтумер, Бекир ве бир де къыз сагъ къалалар. Къыз да сонъра озюнинъ тою оладжакъ куню вефат эте.

Кой мектебинде бир къач сыныф битирген Бекир къачып, Чайырдаки зенаат мектебине окъумагъа кире. Сонъ Ялтада тютюнджилик техникумыны битире, Симферополь де Кърым кой ходжалыгъы институтында окъуй. Биринджи курста окъугъанда о «тюрк шпионы» деп биринджи кере къапала, чюнки бу вакъытта Кърым АССР Маариф халкъ комиссарынынъ муавини олгъан агъасы Муслимнинъ устюне дарбе азырланмакъта эди. Лякин оны тез йибердилер. Экинджи кере 1937 сенеси Топлы селекция станциясынынъ башы Гриненконынъ чакъувынен о «контрреволюцион фаалиет»те къабаатланды. Институттан сонъ о къадынынен бу станцияда чалыша эди. Къабааты шу ки, Бекир Османов озюнинъ ильмий эсабатында Т. Лысенконынъ назариесине къаршы чыкъкъан. Кърым АССР Юкъары суды, ильмий давалар судда чезильмей, деп Гриненконынъ къабаатлавыны ред эте.

Дженк арфесинде Османов Албат коюнде район агрономы вазифесинде булуна ве айны вакъытта армутларнынъ селекциясы боюнджа диссертация узеринде чалыша (онынъ Лысенко «назариеси»ни ред этерек, иджат эткен дёрт сорт армутына насылдыр ёлларнен къыркъ йылдан сонъ авторлыкъ шаадетнамеси берильди).

1941 сенеси майыс айында кечирильген район меджлисинде Бекир Османов техниканы азырлав сурьатынынъ тезлештирильмесини талап этерек: «Биз бутюн берекетни тымар этип алмагъа шимдиден азыр олмакъ керекмиз, ондан башкъа бизим захире мейданларымыз дженк мейданына чевирилюв хавфы бар»,— дей. Шу ерде булунгъан район чекисти: «Ким айтты санъа бу уфюртмени?» — деп онынъ устюне

джекире. «Акъикъатча фикир этюв хулясасы»,— деп джевап бере Османов. «Я санъа бойле шейни айтмагъа ким рухсет этти?!» — деп чекист даа зияде гъадаппен атылды онынъ устюне. «Джевапкярлыкъ! — деди о къатиетле.

Бекир Османов районда ачылгъан арбий азырлыкъ курсларына къатнап башлады ве анда пистолеттен мергин атмагъа, гранатаны там догъру ве узакъ фырлатмагъа огренди. Эм булар онъа партизанлыкъ вакъытында пек ярады. Айны заманда онъа мергин атувда Амет-Хан Султаннынъки киби, козюнинъ кескин ве узакъ корюви ярдым эте эди: о ешиль япракълар фонунда сигар тютюнини бир километр ерден эслей эди. Лякин Бекир сагълыгъы джеэтинден оны ордугъа алмайджакъларыны биле эди.

Район чекистинен юкъарыда анъылгъан чатышувдан сонъ оны махсус къырыджылар батальонына да алмадылар. Бу батальон дагъгъа чекиледжек вакъытта Бекир Османов партия азалыгъына кандидат олып кире ве батальоннынъ комиссары Неджмединовгъа мураджаат этип, дагъгъа рация алып барылмасы ичюн онъа — Османовгъа эмир берильмесини талап эте. «Я оны къайдан аладжакъсынъыз?» — «Бунынъ къасеветини мен чекерим» — «Я батальоннынъ дагъгъа чекилюви арбий сыр да!» — «Арбий сырынъыз озюнъизде турсын, манъа о керекмей; эмирнинъ эда этильмеси ичюн исе мен джевапкярым» — «Шай олса, эмир берильди деп эсап эт!».

Бойле этип, Османов Албаттаки район радиоузелындан рация аппаратыны, аккумуляторлар, генератор, приёмниклер — эписини чыкъарып алып (бунъа о башта райком секретары Чёрныйден рухсет ала), оларны дагъгъа кетирип ерлештире. Эм партизанлар биринджи куньден энди Москвадан хаберлер эшитип башладылар.

Шимди Фергъанада яшагъан огълу Юрий Османовнынъ айткъанына коре, бабасы Бекир Османов фашистлер иле «Сейтбекир» лагъабынен Куйбышев партизан отрядында урушты. Бу отряднынъ къараманджа эляк олувыны о генерал Сабуровнынъ авалесинен 1957 сенеси «Отряднынъ дженкявер куньлери» серлевалы очеркинде тасвир эткен эди. Онынъ бу хатырлавлары о вакъытта магнит лентасына да язылып алынды. Сонъра о Акъ-Мечет ве Севастополь партизан отрядларынынъ разведкаджысы ола. О, Кърым партизанларынынъ штабы эм де Москвадаки партизан арекети Меркезий штабынынъ вазифелери муджиби махсус разведка операцияларыны эда эте эди. Москвадан онъа авале этильген еди муим вазифеден бири юзден зияде партия ве совет активи адамларыны дагъдан чыкъарып, денъиз ичиндеки катерге кетирип ерлештирюви эди. Бу «денъиз операциясы» вакътында уфюрильген резина къайыкъны душман снаряды авдара ве ичте ялдамагъа бильмеген Османовгъа сувда богъулмакътан башкъа чаре къалмай. Лякин эр анги чыкъымсыз вазиеттен къуртулув чаресини тапмагъа алышкъан Османов бу кересинде де къуртулмагъа ёл тапа. О, кокюсини авагъа толдурып сувнынъ теренине дала ве тюпте тез-тез бир къач адым огге юрип (ялы бетке) сув устюне котериле, кене терен нефес алып ашагъа эне ве бир къач адым даа огге адымлай. Иште, бу арекетлерини дефалардже текрарлап, о ялыгъа чыкъа. (Бу операция акъкъында биринджи кере А. Басовнынъ «Кърым Улу Ватан дженки йылларында» адлы китабында къайд этиле). Экинджи бир ири операция — Севастопольге кеткен буюк немсе колоннасына бир кереден 15 ерден уджюм япувны темин этювдир. (Бу операция акъкъында о озюнинъ хатырлавында икяе эте).

Шусы дикъкъаткъа ляйыкъ ки, дагъда булунгъан девиринде Бекир Османовны атмакъ ичюн учь дефа эмир бериле. Бир кере Акъ-Мечет отрядынынъ командири Калашниковгъа бу акъта эмир бериле. Лякин командир бу эмирни эда этмей (этмек истемей), чюнки бу такъдирде, яни онынъсыз отряд, шубесиз, къамачавгъа къалып эляк ола биле. Бу эмир акъкъында Калашников керекмеген арткъач бир шаат олгъанындан олса керек, оны энди алышылгъан схема боюнджа озь къасабасына «гизли ишке» ёллайлар. Эбет, шу ерде дженктен эвель партия хызметинде булунгъан эм эр кеске таныш адам, да дегенде къолгъа тюше ве гестапо тарафындан дарагъачкъа асыла.

Экинджи кере оны атмакъ эмири юкъарыда анъылгъан денъиз операциясы вакътында бериле. Бу эмир де айны шойле себептен ерине кетирильмей. Чюнки эвакуация олунаджакъ ёлбашчы адамларны катерге кетирип ерлештирген дакъикъагъадже операцияны разведкаджысыз эда этмек мумкюн дегиль эди. Эмир бергенлер буны эсапкъа алмагъан олсалар керек.

Учюнджи кере бойле эмир Севастополь партизан отрядынынъ командири Митрофан Никитич Зинченкогъа бериле. О да бу эмирни ерине кетирювден ред эте эм башкъаларны тенбиелей: — Ким де бу эмирни ерине кетирмеге ынтылса, озю аты-ладжакъ! — дей. Озюнинъ бу арекети ичюн Зинченко да сонъундан Румыниягъа ойле бир операциягъа ёлланыла ки, анда о мытлакъа эляк олмакъ керек эди. Лякин о сагъ къала.

Бутюн партизанлыкъ девиринде Бекир Османов энъ хавфлы мурекkеп операцияларда иштирак этти, бу операцияларда буюк джесарет, акъыл-ферасет, атиклик

косьтерди. Къоркъу бильмез разведкаджы оларакъ о оккупантларнен амансызджа курешти ве Кърым партизанлары арасында шан-шурет къазанды.

1944 сенеси майыс 18-де бутюн кърымтатар халкъынен берабер башындан даа кърымызы ленталы къалпагъыны чыкъарып етиштиралмагъан Бекир Османов да мал вагонларына юкленилип ватандан сюргюн этильди.

Озьбекстанда о Фергъана тюбюнде совхозлардан бирине тюшти, озь зенаатында чалышты. Эр япкъан ишинде озюне буюк макъсат къойып алышкъан Бекир Османовнынъ икътисадият саасында омюрге кечирген муим амелий тежрибеси дикъкъаткъа ляйыкъ. 1961—1975 сенелери о янъы сорт емишлер осьтюриджи участканынъ (Госсортоучасток) башы олып чалышты. Колхоздан арендагъа алынгъан 62 гектарлыкъ бу участка икътисадий джеэттен бутюнлей мустакъиль бир ильмий ходжалыкъ олып, кредит, теминат ве дигер икътисадий мунасебетлерде башкъаларнен бирдайын шараитта иш кочюре эди. Бунъа бакъмадан, о башкъаларнен тенъештирильмез дередже юксек къазанчлар эльде эте эди. Тек бир шефтали багъчасыны алайыкъ. Тап-такъыр ташлы топракъта тешкиль этильген бу участкадан шу 15 йыл ичинде айны шу колемдеки колхоз багъчаларында етиштирильгенинден 6 кере зияде берекет алынды. Шуны да эсапкъа алмалы ки, о тек махсулат етиштирюв ичюн чалышкъан ходжалыкъ дегиль де, эсасен ильмий ишнен мешгъуль олгъан муэссисе эди.

Бекир Османов асылында буллюр киби саф юрекли, намуслы, дашма девлет микъясында фикир эткен, озь макъсадында сонъ дередже принципиаль, къатиетли коммунист, фааль джемаатчы бир адам эди. Хусусан халкъымызнынъ такъдири, онынъ миллий меселеси чезилюви огърунда Джеппар Акимов, Мустафа Селимов ве дигер эрбаплар киби гъайретини аямагъан энъ тешеббюскяр курешчилердан бири эди. Кърымтатарларнынъ миллий меселесининъ лениндже чезилюви, Кърым Автономиясынынъ тикленмеси ве халкъынынъ анда тешкилятлы суретте къайтарылмасы огърунда умумхалкъ курешиндеки активлиги ичюн Бекир Османов органларнынъ даимий тазыйыкъы алтында булунды, акъаретленди, ниджа ифтиралар эшитти, чешит сой махкемелерге чекильди. Лякин онынъ партия огюнде намуслылыгъы, саф гонъюллилиги, там догърулыгъы, кениш малюматлы ве сиясий джеэттен сонъ дередже пишкин олувы эм де озь ходжалыгъында ишни там юксек севиеде алып бара билюви — бутюн булар онынъ къабаджа джезаланмасына, къапатылмасына ёл бермедилер.

1966 сенеси, дургъунлыкъ девирининъ ильки аляметлери шекилленип башлагъан вакъытта ленинизмге ве къанунийликке садыкълыгъы ичюн Бекир Османов партиядан чыкъарылды. Озюне ве дигер намуслы коммунистлерге нисбетен (о вакъытта 50-ден зияде кърымтатар коммунисти партиядан чыкъарылгъан эди) япылгъан бу акъсызлыкъны о лениндже партиясына къаршы догърултылгъан уджюм деп бакъа эди. Эр шейге кениш девлетче бакъув, терен назарий фикир этюв къабилиетине малик Бекир Османов КПСС Меркезий Комитетине язгъан мектюплеринде: «Ленинге догъру илери!» «Чокъча ярыкъ, чокъча айдынлыкъ, чокъча социализм!» — деп, гъайрыдан къурувнынъ эсас принциплерини бундан йигирми йыл эвель ортагъа сюрьген эди. Эбет, онынъ сёзюне къулакъ асылмаса да, о озюнинъ видждяны ве намусы иле лениндже акъикъат фикирлерини ортагъа сюрюви иле, шубесиз, бугуньки гъайрыдан къурув ве ашкярлыкъ муитининъ шекилленмесине себепчи олгъан чокътан-чокъ акъикъий коммунистлерден бири эди.

Сонъки йылларда о затен дюнья цивилизациясында уникаль бир ер олгъан озюнинъ догъмуш кою Озенбаш акъкъында буюк ильмий иш язмакъны хаялланып юре эди. Теэссюф ки, бу иш битмей къалды. Лякин элимизде сабыкъ разведкаджы партизан Бекир Османовнынъ Куйбышев партизан отрядынынъ фашист оккупантларынен амансыз куреши акъкъында «Отряднынъ дженкявер куньлери» адлы къыймметли хатырлавы бар. Оны олгъаны киби окъуйыджыларымызгъа теклиф этемиз.

Бекир Османов

ОТРЯДНЫНЪ ДЖЕНКЯВЕР КУНЬЛЕРИ

Орман аяты уянмакъта. Гедженинъ къаранлыкъ пердеси чекильмекте.

Танъ эп агъара, яз сабасы укюмине кире. Орманнынъ адеттеки омюри немсе самолётларынынъ гудюрдисиле, артиллерия урушынынъ сыкъ-сыкъ балкъылдап алувыле, тёпеде чешит ренк ракеталарнынъ патлавларыле бозулмакъта.

Дженкявер операцияларнынъ партизан лагери раатланмакъта эди. Партизан дозорлары, пост ве пыстырмалары юкъламадылар.

Чет дозорда теляшлана ве эеджанланалар. Узакъ ве месулиетли вазифеден къайткъан разведкаджылар даа демин онынъ янындан кечтилер. Дозордакилер мезкюр разведканынъ душман къысымларыны ве техникасынынъ акъынтысы акъкъында вазиетни бельгилеп къайтмагъа борджлу экенини биле эдилер.

Дозорда олгъан партизанларнынъ теляшы къоркъудан себеп дегиль. Къасевет, эеджанлы беклев, душмангъа нисбетен къайнагъан нефрет онъа уджюм япмагъа даима азыр турып, бунъа ынтылув — оларнынъ алыны иште, нелер характеризлей.

Партизан эмширеси Таня шу четтеки дозорда эди. Онынъ кенъ къашлары сытыкъ. Разведкаджыларнынъ эр бири онъа таныш эди. О оларны адеттекисинден зияде сиягъан, алевленген козьлеринен озгъара. Таня догърулды, бою бирден юксеклешти. Яйылгъан омузлар онынъ кевдесини кенъ этип косьтерелер. Къыз автоматыны къолларында сыкъты. Онынъ къашлары арасында терен бурюшюк пейда олды.

Нарвыш яш къызгъа назар ташлар экен, истер-истемез, озю де догърулды. Теджрибели партизан, адамнынъ чересинде онынъ ички дюньясыны корьмеге, окъуй бильмеге къабилиетли олгъан аджайип педагоггъа къыздаки нефретнинъ терен манасыны, онынъ очь алув мерамында къоркъу бильмегенини, къызлыкъ алидженаплыгъыны анъламакъ къыйын дегиль эди.

Нарвыш партизан къызнынъ ой-фикирлерини, ис дуйгъусыны манълайындан окъуп бильген киби. О онъа бакъып, озь хаялында якъын кечмишини, тувгъан мектебини, шенъ-шерафетли талебелерини, аилесини, балаларыны, къыскъасы, къуванчнен ташкъын парлакъ омюрге не аит исе, эр шейни хатырлады.

Шимди о дозорда. Душман топрагъымызны таптай. Нарвыш хаялындан айынаракъ, озюндже: «Бизим омюримиз бугунь не айдын, парлакъ ве мукъаддестир. Адамзат къыяфетиндеки бу джанаварларгъа нисбетен бесленильген кескин нефрет, озь-озюнъни къурбан этювге азыр турув Ватангъа олгъан сынъырсыз севги бизим бугуньки омюримизнинъ мукъаддеслиги, парлакълыгъы, алидженаплыгъы иште, бундадыр» — деп тюшюнди. Оларнынъ серт бакъышлары чатышты, бир-бирлерини сёзсиз анълядылар.

Сабанынъ саари къушларнынъ чивильдешювлериле ве инсан эли тиймеген орманнынъ аджайип къокъусыле ташкъын.

Къоджаман тереклернинъ даллары астында кучюк чалаш къурулгъан. Онынъ алдында гедже якъылгъан атеш энди яваш-яваш сиярып, сёнмекте. Тереклернинъ юкъары пытакъларыны забт эткен къушчыкълар укюмине киреяткъан сабаны селямлайлар.

Чалаш ичинде орта бойлу, сарышынджа кельген начар, къансыз черели мавы козьлю яш огълан кутюк устюнде отура. О устюне узун арбий

куртка кийген белини къайыш къушакънен сарып алгъан. О къушагъына бир къач граната багълагъан, сагъ янбашында да пыштавы. Кутюкке автоматы таяндырылгъан. Отряд командири Зинченконы даима бойле тербиеде, гьайретли ве арбий низамнен темиз кийинип-къушангъан алында расткетирмек мумкюн.

О, разведкаджыларнынъ докладларыны динълеерек, планшетинде насылдыр къайдлар япа. Сонъ, башыны котерип, козьлерини разведкаджыларнынъ бирине догърултты:

— Яхшы-ы... Айтчы, Бекир, сечильген пунктларгъа якълашув шараитлеринде башкъа ич бир денъишмелер ёкъмы? — деп сорады.

— Дикъкъатлы козетювимиз шуны беян эттилер ки, Багъчасарай — Ялта — Севастополь ёлуны къорув вакъыты, къоруйыджыларнынъ кучю ве патруллернинъ акъынтысы пек денъиштилер. Бутюн булар акъкъында даа шимдичик айтылды, — деп джевапланды Бекир.

Зинченконынъ назары сачларыны чал баскъан къарт разведкаджыгъа тюшти.

— Я сиз, деде, бу сёзлерге артыкъ бир шей къошамазсынъызмы? — дее сорады ондан отряд командири.

Кравец къарт оксюрип алды, гимнастёркасыны тюзетерек, кевдесининъ агъырлыгъыны бир аягъындан экинджисине алмаштырып, украинджe:

— Шу фрицлерни алла бильсин... Амма биз эр шейни догъру бельгилеп алгъанымызгъа эминим, — деди.

Зинченко картаны огюнден алды ве оны, дёрт буклеп, планшетине тыкъаракъ, аякъкъа къалкъты: «Яхшы, энди раатланмакъ мумкюн. Азырланынъыз», — дее, разведкаджыларгъа изин берди.

Разведкаджылар тышкъа чыкътылар. Лагерь джанлангъан, арекетке кельген эди. Зинченконынъ эмири иле чалашкъа группа командирлери, сиясий хадимлер, разведкаджылар, алякъаджылар бири дигери пешинден келип кеттилер. Отряд операциягъа азырланды.

Бойлеликле, айдын саба партизанларны айдын вазифелернен теминледи. Разведканынъ берген малюматлары эсасында Севастополь джебэсининъ вазиетини аит талаплар муджиби Багъчасарай — Ялта — Севастополь таш ёлунынъ бир чокъ пунктларына бир вакъытта дарбе эндирюв планы ишленди.

Вазифе — ёлларны, копюрлерни, Чёртова-Лестница районында исе ёллар устюне саркъкъан къаяларны патлатып, машиналарны ёкъ этип, Севастополь джебэси флангында немселернинъ арекетлерини, ич олмагъанда, муайен бир вакъыткъа къадар токътатмакътан ибарет эди.

Зинченко тек шу куннинъ озюнде ёлларнынъ чешит участка ве пунктларына ондан зияде группа ёллады. Бунынъле берабер группаларнынъ арекетлери дигер партизан отрядларынынъ арекетлеринен сыкъы алякъада идаре этильди. Группаларнынъ бирине Зинченконынъ озю ёлбашчылыкъ япты. Эр бир группа умумий план, маршрут ве расчёт иле мустакъиль йылыштты.

Дагъ озенчиги. Онынъ къайнап копюрген буллюр сувларында алабалыкъларнынъ ялдагъанлары корюне. Шувултылы озен этрафкъа тазелик сача, о шу ерни табиатнынъ аджайип муджизесине чевире. Озенчик устюнден узангъан къаялы тёпеликнинъ чытырман чамлыгъы ичинде группа гизленди. О бу ерни бегенип токътады. Нарвыш этрафны козетип чыкъты ве, беш адамдан ибарет дженкявер группасыны сафкъа тизип;

— Иште, ярын дегиль, о бириси кунь операциягъа киришмек борджлумыз, — деди о партизанларгъа. — Арекет районымыз — Яйля. Яни шималий ямачнынъ Ветро-Силовой ашагъысында. Йылышувымыз маршрут муджиби, арекетнинъ башланувы бельгиленген вакъытнен кесен-кес бир кельмек борджлу. — О шай дер экеч, разведкаджы Бекирге хитап этти: «Сиз маршрутны олгъаны киби анълатынъыз!».

Бекир козьлерини Нарвыштан алып, оларны бир аньге краснодарлы Лозинскийге, онынъ тюз эндамлы юксек боюна, батыр чересине тикти, сонъ

назарыны ондан Танягъа, сиясий хадим Ткаченкогъа алып, кене группа командирине ташлады.

— Бу ерлер Ткаченко аркъадаштан башкъа эпинъизге яхшы белли. Чюнки мезкюр районда бизге душманны силиштирмеге сыра кельди. — Бекир сусты, къыскъа сюкюнеттен сонъ фикирини девам эттирди. — Биз Камал Эгерек юксеклигине куннинъ сонъуна къадар котерильмек борджлумыз. Гедже исе учь дагъ богъазыны кечип, Буюк Кърым каньонында ерлешеджекмиз. Ярын, куннинъ экинджи ярысында Ветро-Силовой районына етип, этрафны козетип чыкъмакъ, операция ерини, кери чекилюв ёлларыны ве корюшюв пунктыны бельгилемек керекмиз.

Кърым дагъларынынъ уджларына акъшам серинлиги саркъты. Немселернинъ бурун сокъмагъа къоркъкъан вакъыты етти. Олар, шу маальде партизанларнынъ уджюмлеринден сакъынаракъ, арекетлерини токътатмалар, Бекир Нарвышнынъ группасы иле каньоннынъ къаялы ёкъушларындан, айланчыкълы байырларындан ве орманлы юксекликлеринден операция оладжакъ районгъа котерильди. Бу тёпеликтен партизанларнынъ козьлери огюнде орманнен сарылып алынгъан юксек дагълар, учурымлы тав къаялар, юксек дагълargъа хас зенгин осюмликлерининъ чешит чечеклериле къаплангъан Яйля узана.

Асырлар мешелиги, бикагъач орманы ве къулле шекилини алгъан кийик джевизлик чалылары арасындан чыкъып, Кърым дагъларынынъ биринджи сырасынынъ шималь ямачлары боюндан, йылан киби бургъучланып, учурымлы ве айланчыкълы къаялар устюне чыкъкъан Багъчасарай — Ялта таш ёлу Яйля устюне котериле. Мындан узакъ ашагъыда Бойка дагъы корюне. Анда-Бойка, Къартал-Къая ве Яйля дагълары арасында исе — Буюк Кърым каньонынынъ къоджаман неэр ятагъы гизлене. Бекир дюрбинни козьлеринден алып, Лозинскийге узатты. О, разведкаджынынъ фикирини сёзсиз анълады, дюрбинни козьлерине кетирди, назарыны Бойкагъа ве андан дарма-дагъын этильген кошарларгъа тикти. О бираздан дюрбинни сабысына къайтарды:

— Э-ха-а, чарпышув фена къатты олды, — деди.

Партизан дженкининъ биринджи дженкявер левхалары оларнынъ мийинде гъайры баштан джанланды.

Куйбышев адына партизан отряды Бойкада ерлешкен эди. 1941 сенеси ноябрь айынынъ экинджи ярысында, куньдюз саат экини отуз дакъикъа кечкенде, отрядгъа тесадюфтен немселер уджюм эттилер. Отрядда аман-аман юзге якъын партизан бар эди. Олар дёрт къошарда такъсимлендилер. Отряд командири, НКВДнинъ район хадими Недометдинов, отряд комиссары, район Советининъ реиси Аметов партизанлар группасы булунгъан дереге барып, андан да аскер бирлешмелерине догърулдылар. Сынъырджылар озь полковниклеринынъ ёлбашчылыгъы алтында Севастополь-ге етмек макъсадында эдилер ве ял алмакъ ичюн партизан отряды янында токътадылар. Немселернинъ ильк минасы къошарлардан биринынъ кошесини кесип кечти. Айны вакъытта автомат окълары, пенджере джамларыны чиль-уфакъ этип, тертипсизликле онынъ диварларына санчылдылар.

Судакъ районы иджра комитетининъ секретары Сервер — чал сачлы, узун ве кенъ кевдели бир адам — немселер уджюм башлагъан дакъкъасы чарыкъларыны тикип битирмекте эди. Куйбышев районы паспорт столунынъ башы мавы козьлю, алчакъ бойлу белорус Супрун исе кошеде силясыны темизлемекте, даа кимиси кольмегининъ садефини тикмекте, бир группа партизан тапмаджалар айтып тапувнен мешгъуль олмакъта. Бекир урбаларыны денъиштире эди. Бир къач партизан исе алчакъ сеснен:

Дагъдан энди бир къозы
Бурма, бурма бойнузы...

йырыны йырламакъта.

Къыскъасы, эр кес озюнинъ куньделик ишинен огърашмакъта эди. Телюке къопкъанынен партизанлар, чабикликле силяларына япышып, душмангъа къаршы къалкътылар. Джевап атышувлар, анда-мында гранаталар патлап башлады.

Бекир штан ве быджагъыны деръал беденине чектирип, силясына

япышты. Эв энди янмакъта эди. О тыш къапыгъа якълашты. Къуршунлар эр тарафтан ашагъыдан, юкъарыдан сызгъырып учмакъталар. Немселер энди къошар къорасына кельдилер. Чарпышув арфесинде чарыкъларынен мешгъуль олгъан чалбаш партизан Сервер шимди немселерге аякъ устюнден окъ ата. Сонъ о огге чапып кечти, ятты ве шу алынен атувны девам эттирди.

Бекир тез, шашкъын назарынен этрафны козетип алды. О ондан аманаман йигирми беш адым авлакъта, кубре обасы артында гизленип яткъан Супрунны корьди. Бекирни о да абайлады, ишмар иле оны янына чагъырды.

Къуршунлар Супрун артындаки байырчыкъкъа саплана, орталыкъкъа чакъыл-топракъ сача. Къуршун шиддетли ягъдырылгъаны ичюн ятып сюйрелюв хавфлы. Бекир Супрунгъа эгильмейип чапты, онынъ янында ятты. Супрун ишмар ишаретлериле уджюмге киришкен немселернинъ ерлешюв тертибини косьтерди.

Бекирнинъ козьлерине эки фашист илишти, олар ондан етмиш-сексен адым авлакъталар. Бири кутюк устюне ясланъгъан, эллерини саллай берип, кимгедир багъыра, атешнинъ анги тарафкъа догърултыладжагъыны анълата, гъалиба. «Иште, атеш ве къылычнен озь тертиплерини тиклейджек олаяткъан булардыр, — деп тюшюнди Бекир. — Ыркъ устюнлигининъ уйдурма талиматынен сархушлангъан, алдангъан эй, сизлер. Сиз олюм сачкъан къараверемсинъиз, йигирминджи асырнынъ варварларысынъыз. Сиз бутюн Авропаны къулгъа чевирген ве ютып алгъан фашист аджджерьаларысынъыз. Шаркъта сизни шан-шереф беклемей. Озь «янъы тертипинъизле» мындан деф олунъыз! Бу бизим озь эвимиз, озь оджагъымыз, озь топрагъымыз, озь тертибимиз», — ве о омюринде биринджи кере нишангъа адам алды. Ондаки нефрет душмангъа шу дереджеде кескин эди ки, омюринде ич бир мал-махлюкънынъ джанына хаст этмеген, атыш-тутушувларда биринджи кере иштирак эткен бу адам тетикке басты. Немсе ерге ювырланды. Супрун да, тишлерини сыкъып, шиддетли атеш ачмакъта эди.

Немселер къораны солдан айлана башладылар. Беш дакъикъа даа кечсе, Супрун иле Бекир оларнынъ къолларына тюшеджеклер. Партизанлар атешни о тарафкъа догърултгылар. Немселер буны беклемеди ве бирден кери чевирильдилер, амма бир къач сание кечтикче, кене гъадапле къорагъа япрылыштылар.

Бекир Супрунгъа кери чекильмеге кереклигини къычырды. Олар бундан сонъ бирер обойма патрон даа атып, ве сонъки гранаталарыны патлатып, ерлеринден къалкътылар.

— Чекилейик, деръал чекилейик, — деди Супрун.

Супрун анджакъ бир къач адым атып етиштирди, оны душман окъу йыкъты, о эляк олды.

Немселер Бекирни излеп башладылар. Айры участкаларда партизанларнен фашистлер арасында уруш кете. Явузлангъан фашистлер дешетли атеш пускюрте. Мина ве снарядларнынъ патлавларындан, автомат-пулеметларнынъ атышындан, сархуш немселернинъ кийик сеслеринден, каньон къаяларындан ве юксекликлеринден кельген саданынъ айдын гурюльтилеринден дагъ-орман инълей.

Партизанлар иле немселер арасындаки айры атышувлар кеч маальгедже девам этти. Эки партизан каньонда бунынъ ятышмасыны беклеп гизлендилер. Окъ олар тарафкъа уча. Кимнинъдир якъынлашкъаны адымларындан эшитиле. Партизанлар силяларыны о тарафкъа догърултып, сустылар. Кимдир ашагъы атлады. Бу Бекир эди. Гизленип тургъан Лозинскийнен Дегирменджи Бекирни къуванч иле къаршыладылар. Амма немселер оларны кене абайлады, сарып алмагъа кириштилер. Партизанлар кеч маальгедже гизлендилер.

— Сиз анда нени корьдинъиз, — деп сорады Нарвыш.

Агъыр хатырлавларындан айынгъан Лозинский:

— Мына, Куйбышев отрядынынъ районы бу ер эди, бакъып, хатырлайым. Биз Бекирнен ильки анда расткелиштик, — деди о.

Бу фикирлер, дуйгъулар Нарвышкъа яхшы таныш, онъа эр шей анълайышлы эди. О оларгъа мураджаат этип:

— Келинъиз, аркъадашлар, орталыкъ айдын экенде ишке киришейик. Тарихкъа исе даа къайтып етиштиримиз, — деди.

Там-догъру разведка, вазиетке догъру къыймет кесебилюв ве, ниает, операция ичюн уйгъун ерни сечип алув онынъ мусбет нетидженен екюнленмесинде буюк эмиетке малик.

Энди операциянынъ башланмасы ичюн ялынъыз оны амельге кечирюв ерини бельгилемек талап олуна эди. Кери чекилюв ёнелишине ве корюшюв нокътасына баргъанджа къалгъан эр шей айдын.

Бекир эвель сечкен ерни косьтерди. Оны бакъып чыкътылар.

— Аджайип позиция,— деди Ткаченко,— фашистлернинъ машиналары аягъымыз астында оладжакълар, оларны башлары устюнден урабер...

— Сонъ, — деди Таня мыскъылнен, Ткаченконынъ лафыны болип, — олар сени аркъанъдан урарлар, сен исе дагъгъа тырмашабер, бельки де, дагъдан юварланып да тюшерсинъ.

— Позиция акъикъатен де пек яхшы, — къошулды лафкъа Лозинский. — Лякин бу ялынъыз немселерге якълашмагъа ве дарбе эндирмеге уйгъун. Эгер окъ астында чекильмеге сыра кельсе, кемиклеринъни топлап оламазсынъ.

— Я сиз озюнъиз насыл тюшюнесинъиз? — дее Нарвыш Бекирге мураджаат этти.

— Меним не тюшюнгенимни бильмек истейсинъизми? Операциягъа бельгиленген ер пек меракълы. Душман биринджи дарбеден гъайыпкъа огърайджакъ, шашмалайджакъ. Дарма-дагъын этильген машина онынъ ёлуны къапатаджакъ, шашкъынлыкъ асыл этеджек. Кери чекилюв акъикъатен де къыйын. Чабикликни, къувет ве эпкинликни талап эте — эр алда телюкесиз дегиль.

Шу арада енгиль машинанынъ давушы эшитильди. Партизанлар гизлендилер. Машина кечип кетти. Онынъ устюнде граждан урбалы ве башларында да шляпалары олып яхшы кийинген адамлар отура эдилер. Корюне эди ки, булар зенгинлер тевабындан.

— Муим шахслар, — йылмайды Нарвыш.

— Айса, — деди разведкаджы, — пек муим обербандитлер. Мегер бу махсус операция олмагъан исе, олар артыкъ киббарланмаз эдилер.

Арадан анджакъ йигирми дакъикъа кечти, партизанлар разведкаджы теклиф эткен башкъа пунктка кельдилер.

О таш ёлунынъ айланчыкълы бурулышында. Бу бурулышкъа даа да айланчыкълы араба ёлу къошула. Таш ёлунен араба ёлу арасында сийрек чалы-чырпылы тар ёлакъ узана. Участканынъ озю ёлдан баягъы юксек ве бунынъ себебинден эр анги, атта энъ юксек когертели машина партизанларнынъ юрьген еринден ашагъыда къаладжакъ.

Ткаченко теклиф олунгъан участканы мемнюниетсизликле козетип чыкъты. Онынъ бою чалы-чырпылар ичине комюльсе биле, олар онъа сийрек ве алчакъ олып корюндилер. Ниает о даянамады:

— Ёкъ, фикиримдже, бу позиция келишмей, — деди. — Башта бир биз сычан къапкъанына тюшкен кибимиз, эки ёлнынъ ортасында къаламыз. Экинджиде, бу ерде биз кутьле арасында чыплакълангъан кибимиз. Бу чалы-чырпы деденинъ тазы киби. Мегер биз шу участканы сайлап къалсакъ, озюмизни абайлатыр ве къомшуларымызны да дуйдурырмыз.

Лозинский ерни козьден кечирмекте ве къыймет кесмекте олып, Ткаченконы дикъкъатле динълеерек башыны бирден онъа котерди:

— Бу ерден урмакъ да ярамай дегиль. Кери чекильгенде айланчыкълы ямач ёкъ. Анда-мында чалылар, булар да файдасыз дегиллер. Лякин озюнъизни абайлатмакъ къолай, сарымда къалмакъ даа да енгиль. Ткаченко аркъадашнынъ шубеси эсассыз дегиль, — лафыны битиререк, Лозинский Нарвышнынъ козьлерине: «Я сен озюнъ не тюшюнесинъ?» — деп сорагъан киби бакъты.

Нарвыш сусты. Разведкаджы командир онынъ фикириле меракъланагъаныны анълады.

— Айса, бу ерден душманны урмакъ онъайтсыз дегиль, — деп башлады сёзюни о. — Вакъытында кери чекильсек, сарамазлар. Ямач энишли

бирinджи вазиетке бакъкъанда, кери бурулув да къолай. — Бекир даа нелердир айтаджакъ олды, амма командир Нарвыш оны больди.

— Сен айтчы, маскировканы насыл тюшюнесинъ? Бу ерде чалы кертектен де пек сийрек.

— Эбет, чалы сыкъ дегиль, — девам этти Бекир, — эм бунынъ шойле олгъаны яхшы. Мында партизанлар бардыр, деген фикир немселерде ич догъмаз. Олар партизанларны анда истесенъ къыдырырлар, лякин бу ерде дегиль. Къарардан яхшы маскировка олув, немселер беклемеген тарафтан тесадюфий дарбе эндирюв — иште бизим енъишимиз. Мен, арекет зонамызынъ разведкаджысы оларакъ, бу ерни мезкюр операцияда энъ эльверишли саям.

— Айтылгъан фикирлер зыддиетлилер, амма эмин этелер. Мен разведкаджы акълы, деп саям. Ярын биз илле бу позицияны ишгъаль этермиз, — деди Нарвыш.

Геджелемек ичюн, сыкъы гургенагъач орманынен сарылып алынгъан Карсовая воронканынъ теренинде токътамакъ къарарына келинди. Ткаченко ичюн бу янълыш олып корюнди ве о:

— Мына бу чукъур азыр къабирдир. Эм озю де орманнен сарылып алынгъан. Истесенъ, келип, тирилейин ал, истесенъ, гранаталарнен оны ахтар-тёнтер эт. Анъласа, Нарвыш, — деди о, — мен санъа чешит мерафетнен огърашмакъны тевсие этмейим. Дженклешмек керекми, демек ахылане дженклешейик. Сиз богъазны пычакъ астына тыкъасынъыз да, немселер буны анъламаз ве богъазынъызгъа пычакъны тыкъмаз белки сизинъиз. Операция ичюн сиз бельгилеп алгъан ерни шейтан биле анъламаз. Не ичюн биз шу зияде ачыкъ ерде шу къадар сечильмейджек экенмиз? Буны анълап оламайым. Орманда гизленеджегимиз ерине не ичюн биз ёл янында геджелейджек экенмиз, орман янымызда да?

— Менимдже, ормангъа кетмек олмай, — деди разведкаджы. — Эпимизге белли ки, бойле орманнен сарылы деречиклер бинълернен. Иште, шунынъ ичюн де оларнынъ ич бири айрыджа озюне дикъкъат джельп этмей. Сонъ партизанлар догърудан-догъру ёл кенарында токътагъандырлар деген фикирге ич бир кимсе къапылмаз. Ниает, эм буны энъ муим саям, геджелери чыкъ тюше. Биз ормандан операциямыз оладжакъ ерге от устюне басмай кечалмаймыз. Демек, излеримизни къалдыраджакъмыз. Немселер бизе партизанларнынъ излерини саба къыдыралар. Бу эснада биз озюмизни туттыраджакъмыз.

Ткаченко не къадар итираз бильдирсе де, олар атеш якътылар, акъшамлыкъ емеклерини ашап, дереде юкъламагъа яттылар. Юкъу раатсыз, партизанджасына эди. Юкъламай къаравланып тургъан олса биле, аз-бучукъ шытырды я гедже къушларынынъ сеси, я да зайыф ельнинъ эсюви оларны деръал уянта эди.

Ерлешип, маскировка олып ве душманны беклеп башлагъанда, орталыкъ даа агъармай эди.

Саарь тазелиги, сырлы сюкюнет теляшлы беклевни рельефле къайд этмекте эдилер.

Ашагъыда вадий къою туман иле орьтювли. Айса, анда душман. О бизим халкъны мына бу туман киби сарып, бийлеп алды ве богъа. Анда, шу туманда бизим совет адамлары фашист зорбалыгъындан инълей, чекише ве олелер. Анда бизим гизли ватанперверлеримиз бизлернен берабер джанавар бандаларгъа къаршы арекет этелер. Немсе комендатурасынынъ архивини олар якътылар. Къарыл коюнде копюрни олар патлаттылар. Душманнынъ явуз ниетлери акъкъында малюматларыны разведка иле билип, партизанларгъа олар хабер этелер.

Туман парча-парча олып вадийден дагъларгъа котериле башлады. Дерсинъ, йыртыджы джанавар киби пысып, озь панджасыны къурбанына йылдырым тезлигинде ютмакъ ичюн узатмакъта эди.

Зайыф ельчик эсти, янгъын ысы кельди. Узакътан орталыкъны толдырып, инълеп ве увулдап кельген давуш эп къуветлешти. Джанлы къувет ве техниканен Багъчасарай-Ялта маршруты муджиби йылышып келеят-

къан немсе машиналары вира якъынлашмакъталар. Олар олюм, козь яшы ачлыкъ ве эсаретлик кетирмекте эдилер.

Партизан къыз Таня кубанкасыны башына пекитти, о, фикирлеринден айыныр экен, башыны силькитип алды ве силясыны къолунда сыкъып, озь позициясында уйгъунджа ерлешти.

О орта тасилли эди. Эмшире. Таня Володя достунен медицина институтына кирмекни хаялланып, эким олмакъ ве адамларны тедавийлемек киби севген зенаатынен мешгъуль олмагъа истеди. «Душманны, эбет, зэрмиз. Биз даа яшмыз, мемлекетимиз де яш. О элини бутюн джангъа — эмек, намус, видждан ве акъикъат дюньясына узата. Ёкъ, ёкъ ве бир даа ёкъ, биз аятымызнынъ чечекленеяткъан баарини ич бир вакъыт ве ич бир кимсеге теслим этмемиз» — шу фикириле о кубанкасыны башына текрар ве даа зияде сыкъып, силясына назар ташлады, гранаталарыны тешкерди.

Моторларнынъ гурюльтиси энди шу дереджеде къуветлешти ки, ондан дагъ ве орманлар титреп, инъленп, башладылар.

Бекир козь-къулакъ олды. О якъынлашаяткъан душманны беклей. О энди зумруд ешиль ормангъа бакъмай, уфукъта котерильген кунешнинъ алтын нурлары иле айдынлашкъан дагъ юксекликлерини абайламай ве къушларнынъ чивильдешювлерини де эшитмей. Не аванынъ мис къокъусы, не япракъларнынъ шытырдысы ве не де Кърым дагъларынынъ зенгин табиатындан асыл олып кельген назик авасы шимди якъынлашаяткъан фена кескин заруриетни онынъ козьлеринден гизлеп оламадылар. Заруриет исе мына шу дакъикъада вахший, дешетли душман иле тутушувдан ибарет. Душман машиналары энди пек якъынлар. Танкларнынъ гудюрдиси айдынлаша. Бекирнинъ козьлери огюнден къызчыгъы ич чекильмей. Мийинде эр шей къайдадыр гъайып ола. Онынъ козьлери огюнде левха пешинден левха джанлана. Акъшам. Симферополь вокзалы. Эвакуация. Вагонлар юклене. О озюнинъ аилесинен сагъылыкълашмакъта. Балаларнынъ агълав-сызлавлары эшитиле. Кескин, сускъын, азаплы эм де нефретнен ташкъын юзьлерге чёкеяткъан къаранлыкънынъ титислигини къоюлаштырмакъта эдилер. Базы джанбазлар ве атиклер шифоньерлерини, кузьгю ве кузьгюли умывальниклерини, богъчаларыны, ящиклерини, чемоданларыны ве башкъа шейлерини де юклемеге ынтылалар.

Къучагъында къундакълы балалы къадын, бойле аллякънынъ шейлери арасындан зар-зорнен кечерек, онъа ачув иле:

— Мал-мулькчи алчакъ, санъа джебэде олмакъ керек... Темиз эвде де пусюрлик пейдалана экен, — деп ташлады.

Разведкаджы шу фикирлеринден къуртуладжакъ олып тырыша, амма олар инатлыкънен онынъ юрегинден, мийинден чекильмейлер.

Сарышын, къувурчыкъ сачлы учь яшындаки къызчыгъы бабасынынъ онынъле кетмегенине мемнюниетсиз. О бабасына сарыла. Хайырлашыр экен баба оны котерип алды, опьти. Къызчыкъ озюнинъ инджечик къолчыкъларынен онынъ бойнуна узана. Сабий козьлерде яш пейда олды. Козь яшы вира артты, козьлерини бийлеп, ниает, бабасынынъ дудакъларына тамды. Къадыны Мария агъыр хаяллы назарыны сездирмеден четке алып, акъайына ташлады ве ишанч, умютле:

— Гъалебегедже, тувгъан улькемизде эйи корюшювлергедже сагъылыкънен къал, — деп фысылдады.

Бекирнинъ козьлери бурулушнынъ душман машиналары корюнеджек аз сечимли къысымына догърулдылар. О шу аньде омузында кимнинъдир къолуны ис этти. Бу Нарвыш эди. Командир Бекирге бакъып, вадий тарафкъа ишмар этти:

— Эшитесинъми? Явузлар келелер, — деди.

Бекир йылмайды. О командирнинъ эеджанлангъаныны абайлады. Анълайышлы. Мотопияделернинъ текмиль бир коллоннасы йылыша. Оларны танклар озгъара. Явузлар токъ, огретильген ве силялангъанлар, олар къуветли. Сонъ о бу фикирлеринен разылашмайып: «Ёкъ, олар къуветли дегиллер. Олар алчакъ хырсыз, буюк ёлдан чыкъма бандитлер киби ымпыстымпыс келелер» — деди озь-озюне.

Иште, партизан пыстырмасында олар беш адамлар — бронепоезд командири Лозинский, сиясий хадим Ткаченко, оджа Нарвыш, агроном Бе-

кир ве эмшире къыз Таня. Олар беш адам. Ёкъ, олар бир чокъ группадан, отряддан-бутюн халкътан ибарет. Акъикъат ве адалет оларнен. Партизан кучю енъильмез.

Даа бир къач дакъикъа кечер-кечмез, олар бутюн силяларынен, нефретлеринен Ватан эшкъына, тувгъан топракъ эшкъына душмангъа атылдылар. Орманнынъ сырт бурулышында сурьатле немсе танкы тепип чыкъты.

Биринджи машина корюнди, сонъ экинджиси сюйрелип чыкъты. Мына учюнджиси де. Машиналар яваш, зар-зорнен юрелер. Олар къоджаман, учь кочерлилер. Айланчыкълы бурулыштан чевирилип оламайлар, кери чекиле ве текрар йылышалар. Биринджи машина партизан пыстырмасы къаршысындан огге кечип кётти.

Бу не, машина не ичюн токътады? Мавы комбинезон кийген айдавджы машинадан чыкъты, автомат ве яры автоматларнен силялы аскерлер де ерге секирдилер. Олар элли адамдан эксик дегиль эм партизан пыстырмасы тарафкъа серт бакъалар.

Бизлер абайландыкъ, деген фикир Ткаченконы раатсызлады. Нарвыш оны омузындан тутып, онъа заруриетни анълатты.

Фашистлер бизим тарафны косьтерип, нелердир айталар.

Пыстырмада олгъан эр кимде энди сечильгенлерине аит фикир догъды, бундан олар атта озь юреклеринин дюкюльдисини эшитти.

Нарвышнынъ козьлерине бурулыш артында эп янъы машиналар келеяткъаны чарпты, танкларнынъ гурюльтиси эшитильмекте эди. Мына бутюн бу къуветни бутюн чарелернен токътатмакъ зарур эди. Эр кесни тек бир дуйгъу — деръал тетикке басмакъ, шу юзьсюз фашистлерни гранаталарнен ёкъ этмек истеги сарып алды. Ткаченко Нарвышке бакъты. Онынъ чересинде: «Бельки, башламакъ керектир?» — деген суаль-назарны корьмек мумкюн эди.

Ткаченко озь аркъадашларынынъ серт, сускъын, кергинликнен ташкъын черелерини корьди. Бу арада ис-дуйгъуларны зайыфлатмакъ ич мумкюн олмагъаныны анълады.

Олар, беш къудретли дев киби, пек кергин, лякин халкънынъ енъильмемезлигини эминликнен ифаделерек, адалетлик шу давет этильмеген мусафирлер устюне атылув дакъикъасыны сабырсызлыкънен беклегенини анълай эдилер.

Немселер машинагъа миндилер. Партизанлардаки кергинлик шу саниеде савушты. Демек абайламадылар. Озюнъни тута билюв — къыйметли хасиет.

Бекир саймакъта — мына биринджи машина онынъ аякълары астындан кечти. Иште, экинджиси де. Учюнджиси партизанлар къаршысына догърулды.

Бекир элини силькитип алды. Танккъа къаршы граната фырланды. Сарсытыджы патлав къопты. Къара тютюн машинаны сарып алды. Гранаталар энди машиналарнынъ когертелери устюнде патладылар, партизан автоматлары тасырдап башладылар.

Машинадаки немселер дарбенинъ гъафлетинден, чабиклигинден ве там-догърулыгъындан эзильдилер. Башларыны котермеге меджалы олгъан базылары тертипсиз атышув башладылар. Оларгъа да гранаталар атылды, автомат окълары ягъдырылды.

Къайдандыр, ашагъыдан, патлавлар эшитиле. Анда Зинченконынъ группасы арекет эте эди.

Ветро-силовой тарафтан пек къудретли патлав садалары келе. Бу партизанларнынъ минасына я танк я да машина огърап патлады демек эди. Атышувлар сеси тынмай.

Немсе колоннасынынъ йылышувы токътатылды. Дарма-дагъын этильген машина ёлларны къапатты.

Немсе штабына партизанларнынъ Коккозь кою районында, Къарталкъая якъынлыгъында, Ветро-силовойнынъ юксеклигинде, дагъларнынъ дженюп ямачында, Аренда районында, Маркур-Уркуста дагъ богъазындаки ёнелишнинъ Джин мердивени огюнде бир вакъытта тешкилятландыргъан

уджюмлери акъкъында теляшлы хаберлер кетти. Немселер де раатсызландылар, залымлаштылар. Олар бекчилерни ве ёлдаки патруллерини къуветлештирдилер, партизанларнынъ операция районларыны тарап чыкъмагъа баягъы сайыда аскер къойдылар. Оларнынъ самолётлары орманлар устюнден айланып турдылар. Къорув катерлери денъизде ялдамагъа кириштилер, ялыларны патруллернен козетюв къуветлешти.

Бекир кери чекильмеге вакъыт кельди, деген фикирнен ярыавтоматындан сонъки къуршунларыны атып, чевирилип кеткенде, онынъ назарына аркъадашларындан ич бири биле илишмеди, олар энди кеткен эдилер. Дагъылгъан машина янында фашистлер чапкъалайлар, олар яралыларыны алмакъта, силяларыны топламакъта эдилер. Инълевлер, шикяетлер эшитиле. Джанаварлашкъан, залым немселер къоркъу бийлеген бетлерини ормангъа, дагъларгъа тикип, очь аладжакъларыны ишандыргъан киби бакъалар. Олар беш-секиз адамлыкъ группаларынен орманнынъ якъындаки энишлерини, таш-дерелерни бакъып чыкъалар. Партизанларнынъ уджюмлеринден сакъынаракъ, эр бир машина янында секиз-он адамдан ибарет автоматчы азыр турды.

Немселер Яйлягъа араба ве таш ёллар иле чабик йылышалар.

Машиналар колоннасыны озгъарып кеткен танкларнынъ топ агъызлары дагъларгъа ве орманларгъа нишансыз атеш ачалар. Бу атышувлар, бесе-белли, партизанларда къоркъу къозгъамакъ ве энъ муими, фашистлернинъ рухларыны, гъайретлерини котермек борджлу эди.

Разведкаджы операция олып кечкен ерде немселернинъ йылышкъан эки колоннасы арасында къалды. Онынъ этрафында немселер юре, йырлайлар, чалылар ичини, ташлар астыны къыдыра ве тосатта-бир, колоннанынъ де бир, де дигер тарафына кечелер.

Разведкаджынынъ устюнде язлыкъ аскер урбасы. О озюнинъ ярыавтоматыны къайышындан тутып, эр ихтималгъа къаршы фин ханджерини ве пыштавыны арекет этмеге азырлай, ве озюни сыкъмадан, немселернинъ колоннасындан кечип кетти.

Немселер къутурдылар, орталыкъкъа окъ сачып кетелер, партизанларны узакътан къыдыралар. Анълашыла, оларны шу дередже раатсызлагъан янъгъыз партизан оларнынъ арасында олмайджагъы ве озюнинъ ич сыкъмай, первасызджасына колоннадан кечеджегини олар хаялларына биле кетирмедилер, гъалиба.

Немсе самолётларынынъ учушы, танкларнынъ арекетлери, арекеттеки группаларнынъ тасырдысы, бу сонъкилернинъ колоннаны де о, де бу ягъына тертипсизликле кечип турмалары ве партизаннынъ мисильсиз якъынлыгъы, иште, колоннада кеткен немселернинъ къайгъысызлыгъыны илле бутюн бу алларнынъ бир-бирине синъмесинен анълатмакъ мумкюн. Къайгъысызлыкъ къоркъунен ве буюк мукъайтлыкънен ян-яаша.

Партизанлар озь аркъадашларынынъ такъдирини узакътан нефес алмайып козеттилер.

— Насыл олды да, биз оны андан чекип чыкъарамадыкъ, — деди Таня. — Бу яхшы олмады. Озь аркъадашынъны джанаварлар арасында шу къадар джинаий къалдырып кетмек... Озь аркъадашынъны бойле гъайып этюв ич багъышланылмайджакъ аджыныкълы ахмакълыкътыр.

— Анълап оламайым, — деди Ткаченко, — биз онынъ къулагъына шу къадар къычырдыкъ, о чевирилип биле бакъмады, анджакъ башыны саллады, озю исе ериндеи къыбырдамады. Не япайыкъ о бизге эмиет бермеген олса? Бу не къадар ахмакълыкъ. Бельки о энъкъастан...

— Сусынъ!!! — деди Таня, — аркъадашынъызны беляда ташладынъыз, чыдамлыкътан марум олдынъыз, эм даа келишмеген фикирге ёл бересинъизми? Ахмакъджасына иш корьдик, оны къолундан чекип алмадыкъ. Биз онынъле ильки сефер дегильмиз, о уруш вакъытында эксериетте озюни унута.

— Динъленъ, бакъынъ, — деди Лозинский Нарвышны итеп, — коресинъизми, иште о. Не япа я?.. Колонна ичинден озюни сыкъмайып кече. Муджизе. Озь козьлеринъе инанаджагъынъ кельмей. Олмайджакъ шей.

Нарвыш Танянынъ опькеси не дереджеде джиддий экенини яхшы анъ-

лады. «Айса, насыл ола да биз, теджрибели, чарпышувларда аз иштирак этмеген адамлар, бу хатагъа ёл бердик? Бизим бунъа акъкъымыз ёкъ эди...» — деп тюшюнди о. Оны кедерли хаялларындан Лозинскийнинъ эджанлы сеси ве шу аньде онынъ козьлерине илишкен шейлер айындырдылар. О Бекирни, элинен чагъырып:

— Тез, тез ол, не бу къадар яваш юресинъ? — деди, къуванды, кульди, еринде секирикледи. Онынъ козьлери къуванчтан торландылар. Ниает, агъызындан:

— Аферин, сагъ ол... Машалла. Оны мукяфаткъа такъдим этмек керек, мына не япмалы, — деген сёзлер тесадюфтен чыкътылар.

Олар операция олгъан ерде юзь берген вазиетке назар тикken арада немселер биринджи эки машинанен дженкявер тертипни алып, ян-яна шалап, оларгъа къаршы догърулдылар.

Партизан дёртлюк биринджи шартлы корюшюв ерини терк этип, экинджи пунктъа, андан да учюнджисини кечип, бутюнлей ормангъа чекильди.

Бекир корюшювнинъ биринджи пунктында озь адамларыны корьмеди. Этрафны дикъкъатлы бакъып чыкъты. Чалынынъ уджу сындырылып, ташлангъан. Демек, олар мында олып, кеттилер.

Енгиль, сийрек туман ачылып, Яйлагъа чекиле. Бекир этрафына бакъынды, чабик назарынен чеврени сарып алды. Адамлар кельмектелер. Туманда олар сечилелер. Бир, эки... дёрт. «Дёрт, демек бизимкилер» — деп ойланды разведкаджы ве оларгъа таба догърулды. Лякин о кеттикче, бешинджи, алтынджы ве... даа башкъаларны корьди. Булар ян-янаша олып йылышкъан фашистлер эдилер. Беклемеге вакъыт ёкъ эди. О тарла, чалылар бою экинджи пунктъа чапты.

Немселер тумангъа синъеяткъан разведкаджыны сечтилер ве онъа догърулап атеш ачты ве пешинден тюштилер.

Бекир, чалылардан, дере ве чукъурлардан чебер файдаланып пек чабикликнен экинджи корюшюв пунктына догърулды. Озь адамларыны анда да тапмагъан сонъ, о арекетини девам эттирди. Енгиль туман синъди, ёкъ олды. Немселер оны кене абайладылар, атувны къуветлештирдилер. Бекир йыкъылды.

Партизанны бутюн чарелернен эльге кечирмек ичюн немселер адымларыны сыкълаштырдылар. Мегер ольмеген исе де, о илле яралыдыр, деп ойланды олар.

Бекир къалгъан бир месафеге сюйрелип кечти ве озюни къаядан ашагъы атты. Оны озь адамлары беклейджек орман кенарында пейда олды. Олар мында да корюнмедилер. Эм партизанларнынъ мында олгъанларыны бильдиреджек бир из тапылмады. Бекир сызгъырды, лякин джевабына бир сес-солукъ эшитмеди.

Немселер онъа пек якъынлаштылар. Автоматлар тасырдысы къуветлешти. Онынъ башы тёпесинден терек пытакълары автомат къуршунларындан кесилип, ерге тюшелер.

— Хальт! Хальт! — деген эмирлер эшитильди.

О аркъадашларынынъ йылышув ёнелишини денъиштирмеге ве сонъки пунктта четлешип, ормангъа кетмеге меджбур олгъанларына эмин олды. Демек, бугунь корюшмеге имкян ёкъ эди. Акъшамны беклемек ве бельгиленген ерде корюшмек керек. Эгер мында да мувафакъиетсизлик юзь берсе, Кемал Эгерек къала, отряд анда топланаджакъ.

Разведкаджы немселерден ойле пек узакълашмамагъа къарар берди. О оларнынъ дикъкъатларыны джельп этмек ве озюнинъ пешинден юрьгюзмек макъсадынен вакъыты-вакъытынен оларнынъ козьлерине чалына. Атышларгъа эмиет бере, озьлеринынъки къайда экенини бельгилемеге тырыша.

Орманда автомат ве пулемёт тасырдысы къопты. Танкларнынъ топ гурюльтиси дагъ богъазларындан, къобаларындан чыкъып, андан далгъаланып кельген акс сада оларакъ, онынъ юксекликлерине, тёпелерине котериле, чытырман орманнынъ ичине келип кесиле.

Узакътан кельген топ инълевлеринынъ арды кесильмей. О кок гудюр-

дисини анъдыра. Бу Севастополь джебэсининъ нефеси эди... Къызгъын чарпышув кете. Севастопольнинъ узакъ нишангъа уруджы топлары немселернинъ коммуникацияларыны акътара. Севастопольге якълашув дживарында бир-бирине къаршы эки орду турмакъта эди.

Гитлер ордусы — талав ве зорбалыкъ, ягъмаджы ве къулджы орду. О къаба, токъал ве саран арзунен яшай. Эр бир тамчы къан, гебертильген эр бир джан онъа алтын ве акимлик кетирсе ете, о бутюн алемни бала козьяшлары ве къаны ичинде богъмагъа, ер юзюни инсан кемиклеринен ве къабаатсызлар джесединен сачмагъа азыр. Иште, бойле ордугъа къаршы бизим Ордумыз, тынчлыкъ ве азатлыкъ, достлукъ ве мусавий укъукълыкъ Ордусы турды.

Немселер бугунь пек къутурдылар, чюнки партизан операциялары муджиби Севастополь ве Айпетриге йылышкъан душман къысымлары ве техникасы токътатылды. Бу гитлерджилернинъ гъадап далгъасы вираартмасына себеп ола. Немсе самолётлары дагълар устюнде айлана берип, озьлеринин бомбаларындан нишансыз къуртулалар. Танк топлары гурюльти къопара, амма файдасыз. Этрафны тарап кечюв къуветлешмекте. Бекир, къаршылашув къайда башланды, озюмизнинъкилер къайда экенлер, аджеба деп, эп динълене.

Олар бу районда олмакъ борджлулар. Эгер олар юкъары котерильселер, пек хавфлы. Лякин ашагъыда, Коккозь тарафында да немселернинъ пыстырмасы олмакъ мумкюн.

Немселер разведкаджыны акъшамгъа къадар излеп юрьдилер. О оларнынъ козьлерине де чалына, де гъайып ола. О джанына хаст этмейджек месафени даима сакълап тута. Разведкаджы энди Кърым каньонынынъ юксекликлеринден бирине чыкъты. О, къая патлакъларындан, саркъкъан чам ве гургенагъач, тереклерининъ тамырларына, салынгъан пытакъларына усталыкънен япышып, енгиль ве чабикликнен ашагъы эне.

Немселер энди тик къаяларгъа кельдилер. Къаяларнынъ къоркъунчлы, тёпеге ынтылгъан тишлери, чатлакълардан котерилип оскен сия чамларнынъ ашагъы саркъкъан къаралы-ешилли тамырлары немселерде теляш къозгъадылар. Олар каньонгъа къасыргъалы атеш ачтылар. Дефалы акс садалар бир-бирине къошулып, давет этильмеген «мусафирлернинъ» юреклериндеки къоркъув дуйгъусыны асыл эттилер.

Бекир къаршы ямачкъа тез алмашты. Немселер гъадаплана берсинлер, оларнынъ партизанны тутув ынтылувлары куф чыкъты.

Кунеш дагъларнынъ ямач ве юксекликлерини нурларынен айдынлатты. Разведкаджы бираз ятып ял алмакъ истеди. О ёргъунлыгъыны шу аньде ис этти.

Козь къаранлыгъы терен дерелерден дагъларгъа таркъап башлады. Разведкаджы яткъан ямачта сукюнет, тынчлыкъ укюм сюре. Акъшам кунешининъ айдын нурлары орман иле дагъларнен назик сагълыкълаша. Разведкаджы орман от-оленлерининъ, мантарларынынъ дымлы къокъусыны ис этти. Бу эйи къокъу онъа та балалыгъындан таныш эди. Эбет, яшав-алем пек татлы эди.

Бекир дюрбинини элине алды. Каньоннынъ тик къаялары онъа айдын корюндилер. Озен дагъларнынъ къаялы кокюсини бинълернен асыр ялап келе. О къатты джысымлы киречташны оюп, арасындан озюне бир къач километр узунлыгъында, базы ерлери юз элли-эки юз метр теренликке ве учь юз, беш юз метр энликке ве даа зияде кельген ёлны ачты.

Немселер къаялар бою йылыштылар. Олар андан тюшмеге онъайтлы ер араштыргъан киби олдылар, лякин тюшмеге сакъындылар.

Каньоннынъ шималь ялысындаки тик тургъан боз къаялар айдынлар. Анда оларнынъ чатлакъларында озь тамырларыле ташларгъа синъгендай олып, асырлыкъ чамлар узаналар. Олар туфаннынъ къудретли тазыйыгъына, сагъанакларгъа, бурчакъ ве къарлы борангъа гъурур ве къудрет иле къаршы туралар. Олар яз чиллесининъ орталыкъны къавурып ташлайыджы нурларындан, кунештен къызгъан къаялардан къоркъмайлар. Бу къаяларнынъ сыкъ чатлакъ араларында топракъ да ёкъ, бир бакъыштан, оларгъа ичмеге сув да ёкъ эди. Якъында, янашада исе, кубреге зенгин олгъан топ-

ракъта эндек чалылары, тик баш акъургенлер, чытырман пытакълы мешелер, алма ве къызылчыкълар, дигер аджайип тереклер ярашып туралар. Я не ичюн бу чамлар да зенгин, бол топракъкъа авушмайлар? Албуки, олар къаяларнынъ бу сыкъ, гъыдасыз чатлакъларында озьлерине ер тапкъанлар. Бакъ сен, олар бу ярамагъан, амма озьлерине сечип алгъан чатлакъларгъа ынтылалар, озь гувгъан кошелерини табиатнынъ ич бир кучюне теслим этмейлер. Айса, омюрде де эр шей шойле къурулгъан деп, тюшюнди Бекир, эр бир джанлы махлюкънынъ озь тувгъан ери, менимсеген кошеси бар. Эм олар, озь тамырларыны асырларнен теренлештирип, озьлери де темеллеше ве бу ерлерни озьлерине келиштирелер, кошелерини денъиштирип безетелер.

Эр бир дередеки, эр бир бурулыштаки, эр бир койдеки бу эр бир чалы ичюн къарт-яш куньдюз, гедже, яз ве къыш демек, озь Ватанларынынъ, озь тувгъан оджакъларынынъ имаесине къалкътылар. Эм азатлыкъкъа ве мустакъилликке, Ватангъа, тувгъан улькеге ве омюр кечирильген ерге олгъан севги къадар даа ич бир къудретли кучь олмады ве олмаз да.

Бекир динъленди. Адымлар эшитиле. О, ерге ятып, къулагъыны топракъкъа къойды. Айса, кимдир келе эди. О, яткъан еринден къыбырдамады, ярыавтоматыны адымлар эшитильген тарафкъа догърултты, бекледи.

Я немселер оны айланып кечкен олсалар? Оладжакъ шей дегиль. Я не ичюн олмасын?

— Бу не, ким келе? — деди Бекир озь-озюне, — гранаталарыны чыкъарды, азырланды, чалы-чырпыларнен орьтюльди. — Бельки, бизимкилердир?

Бу да мумкюн дегиль. Албуки, олар учюнджи корюшюв пунктына кельмедилер. Демек, олар эп бир юкъары котерильмек борджлулар. Бу эснада олар ондан сагъда ве узакъча олмакъ кереклер.

Адымлар вира якъынлаштылар. Разведкаджы къулагъыны кене ерге янаштырды. Эм олар энди якъындан эшитилелер. Эвель бир баш, сонъ экинджиси корюнди. Разведкаджы енгильден нефес алды. Орманнынъ кучюк ачыкъ мейданлыгъында башта мукъайтлыкънен, сонъ озьлерини сербест тутып, кийикнен баласы пейда олдылар. Олар разведкаджыдан он адым авлакъта токътады ве козьлерини онъа тикип турдылар.

Айдын, тувгъан мавы кок, зумрюд ешилли орман, эфсаневий дюльбер дагълар ве шу алидженап айванлар бу фонда аджайип тынчлыкъ пейзажынынъ бир левхасыны яраттылар.

Эбет, кийик де озь баласынен берабер тынч дегиль. Оларнынъ эвичытырман орман, айланчыкълы ямачлар, хавфлы дагъ богъазлары, инсан къолу тиймеген бутюн табиат — дженк оджагъына чевирильди.

Тынчлыкъ бозулды, оджакълар, асырларнен ясалгъан къуш къобалары дарма-дагъын этильдилер. Тек адамларгъа дегиль, кийик айванларгъа, къушларгъа, бутюн джанлы махлюкъкъа да тынчлыкъ ёкътыр. Тынчлыкъ не сув астында, не онынъ устюнде, не ерде ве не де авада, бир ерде ёкъ.

Бекирнинъ тирсеги астында чубукъ сынды. Бу зайыф тасырды кийиклерни раатсызлады. Олар бирден бурулып, къачтылар. Оларнынъ аякъ давушларынен берабер ямачтан тыгъырлангъан ташларнынъ гурюльтиси эшитильди. Пытакълар шатырдысы да тынды. Кийиклер козьден ёкъ олдылар.

Арадан бир къач дакъикъа кечер-кечмез, кийиклер чапып кеткен ёнелиште атышувлар башлады. Анда-мында гранаталар патлады. Бу вазиет бутюн ёлакъ бойлап атешнинъ къуветлешмесине алып кельди.

Атышув чокъ созулмады. О дженюбде куньдюзнинъ къыскъалыгъы киби тез сёнюкти, сонъ акъшам саркъты. Акъшам эзаны укюмине киришмекте. Дженюбнинъ къаранлыкъ геджеси башлады. Эбет, геджеси. Шу дженкнен берабер о да шу дереджеде къара. Партизан озюнинъ тувгъан аилесини, учь уйкен агъасыны хатырлады. Айса, олар да бутюн халкъ кибилер. Бу къаранлыкъта тек бир фикир айдын — биз гъалебе эшкъына эр шейни къурбан этмек керекмиз. Озюнинъ азатлыгъы ичюн курешкен халкъ енъмемек мумкюн дегиль. Бизни бахтымыз, келеджегимиз давет эте. Биз

эпимиз дженк алеви ичиндемиз. Бундан ким сагъ къалыр? Бекир гъафлетен озь-озюне джевапланды: «халкъ».

О къалкъты, шартлашылгъан ерге догърулды. Эгер олар сагъ олсалар, корюшмек борджлулар.

О баягъы вакъыт юрьди, бир заманларда орманы кесилип алынгъан сонъ къыджыткъан, шакал эриги ве бурюльген чалыларынен бийленген мейданнан кечип кетти.

— Таня, эр алда, сагъ, — деди Нарвыш. — Биз экинджи корюшюв пунктындан сонъ, сени беклеп оламадыкъ, фашистлернинъ янашалап келгенини абайладыкъ. Бу эснада ёлумызны сагъджа алып, эп юкъары котерильдик. Сонъра, буюк даире шекилинде мейданны айланып, каньонгъа тюштик ве анда да яттыкъ.

Ашагъыда, акъшам къаранлыгъы тюшип башлагъан арада, аякъ тасырдылары, шаматалар эшитильди. Бизден аз-бучукъ авлакъта атышувлар башланды. Олар шамата йылышкъан тарафкъа нишансыз аттылар.

Мегер биз немсе пыстырмасынен ян-янаша яткъан экенмиз. Атышувлар токътагъаны киби биз янымыздакилерине уджюм яптыкъ. Оларнынъ эксини ольдюрдик. Чарпышув вакъытында Таня бизден айырылды, бес-белли узакъкъа чекильди. Немселер тараф-тараф олып къачтылар.

Ткаченко, атешке одун ташлаяракъ, козьлерини арекетинден алмайып:

— О келир, мына корерсинъиз, мытлакъа келир, айса анда оларгъа бараджакъ э? — деди.

Лозинский онъа назар ташлады:

— Мен де шай беллейим, лякин, не ичюндир о аля даа ёкъ. Эр алда бир шей япмакъ керек, — деп къошты.

Разведкаджы Нарвышке мураджаат этерек:

— Бу ерлерни мен яхшы билем, — деди, — Таня ялынъыз сагъгъа бурула бильди. Къаялар онынъ ёлуна маниа олдылар. Телюкеден чыкъмакъ ичюн, о юкъары котерильди. Сиз билесинъиз, энъ юксекликте исе немселер. Ишанчлы телюкесизликке малик олмакъ ичюн, о каньоннынъ башкъа ёкъушлыгъына тюшеджек ве онынъле ашагъы энеджек. Къаранлыкъ саркъкъан сонъ андан эр кес къуртулып чыкъамаз. Ярдымгъа ашыкъмакъ керек, ондан гъайры немселер саба орталыкъны къуветле тарарлар.

Эр кес бу фикирнен разы олды.

— Сиз мында къалынъыз, — деп мураджаат этти Нарвыш Лозинскийге. — Биз Бекирнен берабер оны къыдырып башлайыкъ. Эгер Таня пейда олса, авагъа учь кере атынъ. Башкъа ич бир сигналгъа джевапланманъыз. Телюке олмаса да атеш янып турсын. Юкъламанъыз.

Нарвыш иле Бекир къаранлыкъкъа синъдилер. Олар терк эткен атешнинъ липильдеп алыджы айдынлыгъыны баягъы вакъыт даа козетип турдылар. Разведкаджы ёлны онъа таныш олгъан дагъ эчкилери сокъакъларындан, ташлардан девам этти. Олар къоджаман тереклер астында токътадылар.

— Мына бу ерде де токътармыз, куньдюз мындан каньоннынъ бутюн ёкъушлары корюне.

— О ер бизге насыл корюнсе, немселерге де ойледир, — деди командир.

— Олар шимди узакъталар. Бизни абайламакъ мумкюнлер ве сабасы биз тараф йылышырлар. Беллемек керек ки, саба бу ерде сувугъан кульден башкъа бир шей олмаз.

Арадан беш-секиз дакъикъа кечтикче, мында атеш гурьлеп янды.

Нарвышнен Бекир бекледилер... Не сигнал, не давуш, не атеш. Сюкюнет. Гедже къаранлыгъы.

Таня немселернинъ якъын олгъанларыны корип, каньон ёкъушлары бойлап ашагъы энди. Узакълашкъан сайын ялылар айланчыкълы олдылар. Къаранлыкъ. Таня абынды, турды, ёрулды, сонъки кучюни сарф этмекте олды. Бутюн чарелернен юкъары котерильмек, этрафны козетип чыкъмакъ, хавфсыз ерни ишгъаль этип, озь адамларымызны тапмакъ керек эди.

О, къаялар чатлагъында оскен тереклернинъ пытакъларына, тамырларына илишти, тик ямачларгъа тырмашты.

Къыйын... О такъаттан кесильди. Уйгъун ерчиги бу. Таня аякълары астындаки эр бир чатлакъны, ташны араштырып, онъа басаракъ, эп юкъары ынтылды.

Иште, насылдыр мейданчыкъ. Мында отлар, чам осе. О отурды, енгильден нефес алды, Чамнынъ, козьлерге корюнмеген чешит чечеклер ве отларнынъ къокъусы оны эсас фикириндеи, яни аркъадашларыны араштырып тапув хаялындан озюне джельп этти. Къыз ёргъунлыгъындан насыл яткъаныны биле дуймай къалды. Бу юкъу дегиль эди. Онынъ вуджудыны сарып, ерге йыкъкъан ёргъунлыкъ, сонъки кучюни сарф этюв эди. О башында кескин агъырув ис этти — кескин уджлы таш онынъ энъсесини эзди. Акъшам тазелиги, дамарлардаки ве баштаки агърылар онынъ эсини кетирдилер. О, бир чарелеп, кучь топлады ве ериндеи къалкъты. Кёр-кёране тёпеге тырмашып башлады. О тамыргъа илишти ве сонъки кучюни топлап, тёпеге котерильди. Онъа бутюн чарелер иле озюмизнинъкилернен корюшмек керек эди.

О адамларымыздан пек узакълашты. Албуки, немселер онынъ огюнде, сндан аз-бучукъ авлакъта пейда олдылар. О адымларыны дереге бурмагъа меджбур олды. Энди исе сабагъадже бу ерде къалса, демек немселернинъ панджаларына илишеджек... Ёкъ, оны аркъадашлары мында къалдырмазлар. Олар оны къыдыралар. Тездже тапсайдылар. Тамырлар онынъ элинде пек салланалар. Аякълар астында да етерлик таянч ёкъ. О аякъ арекетлеринен темелли басмагъа ер араштырды. Недир къысырдады. О, къуртулып, къайдадыр къаранлыкъкъа тюшти.

Арды-сыра эки кере окъ атылды, къыз буларны эшитти ве козьлерини ачты. Айса, олар бизим адамлар. Къайдадыр узакъта, къаранлыкъта атеш яна. Таня джевап окъ атты. Бахыт къуванчы оны сарып алды. О сол аягъынынъ кескин агърысыны ис этти. Онынъле арекет этип бакъты. Аякъ зарарсыз эди. Урулды, бойлеси ола, деп тюшюнди къыз. Узакъта исе атеш алевленмекте, онынъ янында адамлар къаралтысы корюльген киби олды.

Партизан бешлиги атеш башында. Эписи сагъ-селямет. Ялынъыз Таняныпъ сол аягъы бинтнен багълы. Пек урулгъан. Амма бу хавфлы дегиль.

Олар мемнюн ве бахтлылар. Кечкен кунни хатырлап, котелокларындан боткъа ашамакъталар. Айса, яхшы кунь эди.

Лозинский алчакъ сеснен йырлады:

«Знакомый дом, зелёный сад и нежный взгляд...»

Партизанлар онъа зильтуттылар. Оларнынъ эр биринде бир фикир: «Айса, биз озь шеэрлеримизге, эвлеримизге мытлакъа тез къайтып келирмиз. Олар бизни кулюнч, незакет ве къуванч иле къаршылап алырлар. Багъчаларымыз кене чечек ачар».

— Бизде исе не къадар йыр бар, — Таня кокюс кечирди. — Бизге йырламакъ, йырламакъ, яшамакъ ве яшамакъ керек...

Яш къызнынъ сёзлери, фикирлери, къануний истеклери эр кеске анълайышлы. Айса, олар да къарт дегиль эдилер.

— Сиз билесинъизми, бир къач кунь эвельси Кравец деденен экимизнинъ омюримиз къыл устюнде эди, — мураджаат этти Бекир аркъадашларына. — Бу телюкели вакъиа олып кечкен сонъ, о мени къучакълап: «Эй, сени, Бекир, Бекир... Бакъ сен, мен къартым, энди етмишке адымлайым, шай олса да, козьлерим, гонълюм яшамагъа ынтыла. — О шу аньде сёзюни кескин бурып, — Ёкъ, мен санъа насыл къартым, мен ойле къарт дегилим. Вакъыт кеттикче, мен чаларам ве кунь сайын яшаргъанымны дуям. Ёкъ, яшамагъа, яшамагъа истейим» — деп къошты...

Албуки, бу догъру, вакъыт кете, тувгъан улькемиз осе, чечеклей, къувет ала, яшара. Эр шей яхшы исе гонъюль къуванмазмы? Адамнынъ гонълю хош олса, о къартлыгъыны да ис этмей.

— Кравец деде аджайип къарт, — деди Лозинский.

— Айса, аля разведкаджы, — тасдикълады Нарвыш.

— Мен оны эр кестен яхшы билем, гъалиба, о пек яхшы адам...

Атеш сиярмакъта эди. Тёпеде якъынлашаяткъан самолётнынъ гурюльтиси къулакълагъа илишти.

Озь хаяллары ичине чомгъан Таня йырлап башлады:

«...достума мектюп яздым,
Москвагъа, узакъ пайтахткъа.
Ангиси ки, мен бир кере корьмедим...»

Партизанлар сустылар. Нарвыш раатлыкънынъ зарурлыгъыны айтты, талап этти.

Къайдандыр эскен зайыф, енгиль, беденни охшайыджы ель дереш къаплап алды.

Атеш сёнди, партизанлар раатлыкъкъа кириштилер. Сиясий хадим Ткаченко юкъламады, невбет онынъ эди. Фашизм, танклар, самолётлар, бомбалар, йыртыджылыкъ. Бизде эр шей бар. Халкъымыз исе не къадар джумерт, бирликли. Ёкъ, бизге тиз чёктиреджек, бизни енъеджек куч ёкъ. Атеш текмиль куль обасына чевирильди. Орталыкъ къаранлыкъ ичинде. Онынъ фикирлери не къадар айдын. О кульни къарыштырды. Куль дае пек сыджакъ. Буюк къыгъылчымлар къаранлыкъны балкъылдатып алдылар. Олар текрар туташтылар. Онынъ устюне ташлангъан чырпылар, алевленип, юкълаяткъан аркъадашларны айдынлаттылар.

Дженюп кокю агъара башлады. Къаранлыкъ синъмекте, гъайып олмакъта эди. Дагъларнынъ этрафындаки къаралтылар эп айдынлашмакъта эдилер. Осюмликлернинъ япракълары саарь ельчигинен фысырдаша, къушлар уяндылар. Табиат джанланды. Саба ачылды.

Немселер партизанлар геджелеген ве оларнынъ атеши янгъан ерни окъкъа туттылар.

Бу къаба ийлекярлыкъ партизанларгъа яхшы белли эди.

Немселер этрафны тарап башлагъанда, партизанлар шу ерден баягъы узакълашкъан эдилер. Олар энди шималий ямачнынъ орманы огюнде ерлешип, Яйляны козетмектелер.

Немсе автоматчылары, Яйляны тарап, шаркъ бетке кетмтилер. Анда узакътан атышувлар садасы келе. Бу Зинченко олмалы. Группасынен О эр анги вазиетте уйгъун тесадюфны къоллап, уджюмни къабул эте

Бекир атышувларгъа къулакъ асты, сонъ Нарвышке:

— Бу, шубсиз, о, — деди. — Зинченко къузгъун киби отькюр козь балыкъ киби тайгъакъ, къаплан киби афакъанлы, атешнинъ атешидир.

— О акъикъатен де дженклешмеге биле.

Партизанлар яткъан алда Яйляны козетип турдылар, атышувларгъа дикъкъат эттилер.

Дагълар артындан кунеш корюнди, алтын нурларынен ормангъа дайды. Немселер орманда ата ве къыямет къопаралар, планлары муджиб методик суретте тарав отькерелер, ботен иш.

Дагъ юксекликлернинъ биринде Бекирнинъ козьлерине бир шей илишкен киби олды. Олар орман теренлигине чекильдилер. Дюрбинден бакъмада нетидже бермеди. Нарвыш дюрбинни четке ташлап, Бекирге:

— Бу кереси, къардаш, сен янъылдынъ. Албуки, кимсе ве бир шей ёкъ. Бельки санъа шай корюнгендир? Чокъ бакътынъ, козьлеринъ ёрулгъандырлар... Кимерде ойле ола. Зан этсем, бизге бу ерден кетмек керек, — деди.

— Акъшамгъа къадар эр кес Донги районында олмакъ борджлу. Вазиетни, нетиджени талиль этюв, гъайрыдан группалашув ве янъы операциялар... Эр шей догъру, командир аркъадаш, лякин...

— Лякини не? Бунда «лякин» ичюн ер къалмай.

— Амма, сиз бильгенинъиз киби, ашыкъчанлыкъ базыда ишни чаналатмакъ я да бутюнлей бербат этмек мумкюн. Фаджианы асыл этмек ис ондан чыкъмакътан енгиль. Мен бу ерлерни беш пармагъым киби билем Олар пек алдайыджылар. Эр анги чукъурлыкътан сонъ чукъурлыкъ, таш артындан таш келе. Олар партизанларны да, душманны да бир гизлейлер

— Юксекликте ким бар ве биз сечильдикми, сечильмедикми, бунъ там манасынен догъру бельгилемек шарт.

— Келинъ, ормангъа даа да теренлешейик, — кенъеш берди Бекир. — Мегер олар бизлерни козетселер, бизни назардан къачырмамакъ ичюн озлерини илле ашкяр этерлер.

Олар, козьден гъайып олмагъа ынтылгъан киби корюниш асыл этип

рмангъа теренлештилер, сонъра онынъ четине сюйрелип чыкътылар. Кене козетмеге кириштилер. Бекир Нарвышке:

— Бир шей сезильмей, ерлеринден къыбырдамайлар. Явузлар мукъайтлар. Бельки, олар да бизлерни козетедирлер, — деп мураджаат этти.

— Сонъ, не олды?.. Вакъытны ботен гъайып этеджекмиз дее санъа айттым да. Билесинъми, эйиси юрь, кетейик. Кимсе ёкъ, не къадар вакъыт кетти... Айды, тур...

— Бир дакъикъачыкъ, бир дакъикъачыкъ сабыр эт, — разведкаджы козетип тургъан тёпеликтен назарыны алмады. — Мен айттым да, иште санъа тертип. Бакъынъыз, командир аркъадаш, сагъда боз таш корюне.

— Сонъ, шу ташны корем, насыл тургъан исе шимди де шай тура.

— Ёкъ, ташнынъ контуры денъишти. Я онынъ устюне къуш къонды, я да... Бильмейим, лякин онынъ устюнде кимдир отура. Буны бельгилемегендже, еримизден къыбырдамакъ олмаз.

— Эльбет, анда кимдир бар. Мына, о таштан чекильди.

— Кок халатлы, коресинъизми?

— Шимди тек бир шей бельгисиз, олар бизни абайладылармы? — деди командир.

— Беш дакъикъадан белли бир фикирге кельмек мумкюн. Шимдилик эр шей озь ёлунен кете.

— Бу да насыл ёлдыр, арекет этмек, йылышмакъ керек, биз исе баш котермей ятамыз. Затен, сен урса дуймазсынъ. Сенде эр шей озь ёлунен.

— Сизинъ еринъизде олгъан исем, мен де озюмни сыкъмаз эдим, командир аркъадаш. Оларгъа бакъынъыз, насыл усталыкънен озьлерини сакълайлар? Эп бир оларнынъ айын-оюнларыны бильдик.

— Бу насыл норма олсун? Япырлыштылар, дженклешелер, биревнинъ топрагъыны талайлар, сен исе нормаль дейсинъ.

— Сиз насылдыр башкъа шейлер акъкъында айтасынъыз. Дейик, олар ичюн бу нормаль ал. Хаинлик, ийлекярлыкъ ве ягъмаджылыкъ фашистлер ичюн, делилернинъ сары эвде олгъаны киби, нормаль бир алдыр.

Командир иле разведкаджы козетювни девам эттирдилер. Олар экиси де бир вакъытта: «О-о-о!.. Олар анда чокъ экенлер» — деп айттылар.

— Эр шейден анълашыла, олар бизни абайламадылар, — деди разведкаджы. — Огге йылышмакъ керек.

— Насыл ёлнен?

— О юксекликтен узакъ корюне. Ялынъыз орман иле кетмек мумкюн. Бу ерде ачыкъ чарпышув хавфлы.

— Я Буюк Озенбаш ёлунда насыл, халкъ олурмы? Къайда топланайыкъ, ёкъса, буны кери сюрейикми?

— Акъшам маалинде халкъ Ялта ёлундан кельмек борджлу. Орманда лакъырды этмеге сыра келеджек. Яйля бугунь незарет этиле. Этрафны козетмек керек.

Олар орманлар бойлап, Буюк Озенбаш ёлуна йылыштылар. Ортасында тынчлыкъ укюм сюре, пыстырма ёкъ. Адджы алма тереги талдасында юксек бойлу, начар кевдели бир къарт отурмакъта эди. Раатлана. Анълашылгъанына коре, о пек ёрулгъан. Онъа узун ве къыйын ёлны юрип кечмеге сыра кельди. О озюнинъ чылгъавларынен, чарыкъларынынъ тасмаларыны тюзетювнен мешгъуль.

Разведкаджы къуванды. Бу Абла Крчит лагъаплы адам эди. Разведкаджы, чалылар арасындан ёлгъа чыкъты.

— Селям, Абла агъа, селям... Нидже йыллар, нидже асырлар...

— Селям, джаным, селям. Корюшмегенимиз энди бир афта. Сагъселяметсинъми? — О Бекирни баштан-аякъ сюзген киби олды. — Алла эпимизге бахт берсин. Сизлер чокъсынъызмы?

— Айса, аз дегильмиз.

— Олар Яйляда, кечитте анджакъ он адам. Немселер сизлерни сораштыралар. Анда исе дженюбий ямачны акътаралар.

— Койде ишлер насыл? — шай дер экеч, Бекир, бурулып, озь адамларына ишмар этти. Олар гизленген ерлеринден чыкъып, къарт иле самимий корюштилер.

— Койдеми? — Абла тюшюнджелерге далды, кусьти. — Немселер Алиев оджаны, Эреджеп Бейтини ве Осман Калянны атып ольдюрдилер. Пек чокъларыны якъалады ве Багъчасарайгъа алып кеттилер. Оларны сизлернен алякъада къабаатлайлар. Немселер дагъ этеклерине якъын эвлернинъ козетилювини тешкилятландырдылар. Мукъайт олмакъ керексинъиз.

Нарвыш назарыны Аблагъа ташлады. Онынъ ири, айдын козьлерине бакъып:

— Я сизден шубеленмейлерми? — деп сорады.

— Оларнынъ шубеленмеген адамы бармы? Олар озь колеткилерине де теляшланып бакъалар. Барып да шахсий колеткилери партизан олып чыкъмасын.

— Айтсанъыз, ёлларда не бар? Немселер къайда ве не иле насыл кит ташыйлар?

— Стиля ве Айрыгуль ёлларында джанлана башладылар. Машиналары ве арабаларынен эрзакъ, силя алып кетелер. Айрыгульден Коккозь коюне тараф, Стилядан Татар Осман коюне ве даа ашагъы, сонъ кене Коккозьге андан я Айпетриден я да Уркустадан кетип, къатнай берелер.

— Насыл, халкъ энди топландымы? — деп сорады Бекир.

Абла башыны тасдыкълайыджы тарзда саллады ве олар бу ерден юкъарыджа олгъанларыны косьтерди.

Партизанлар халкънынъ янына кельдилер. Самимий, джыллы корюшювлер. Партизанлар оларнен шаматасыз селямлашкъан сонъ, шу ерге якълашув телюкесизлигини теминлеерек, эр кес аит ерни ишгъаль этти.

Нарвыш оларгъа газеталарны таркъатты. Сонъ, топлангъанларгъа назар ташлап, оларгъа озю мураджаат этти.

— Аркъадашлар, баскъынджыларгъа чыдамсыз шараит яратмакъ зарур. Сизинъ бабаларынъыз, къадын ве огъулларынъыз джебэлерделер. Бизим шанлы ордумыз къараманане дженклеше, душманнынъ джанлы кучюни ве техникасыны ёкъ эте. Сиз бизим арекетлерни яхшы билесинъиз. Олар сизинъ козьлеринъиз огюнде сизинъ иштирагинъиз ве къолтувынъызле кечелер. Бизим вазифелеримиз умумхалкъ вазифелеридир. Бутюн чарелернен немселернинъ техникасыны къырмакъ, анбарларыны якъмакъ керек. Вахший, ийлекяр душман эр бир койде, эр бир кошеде олюм тапсын, къаны ичинде богъулсын. Душман озь аякълары астында земин ис этмесин.

Разведкаджы, козьлерини къысып, эр кесни назарындан кечирген киби олып:

— Койдешлер, ватандашлар, аркъадашлар, достлар! — деп, лафыны девам этти. — Душман бизим тувгъан койлеримизни, эвлеримизни хаинлерджесине забт этти. Бизим мейваларымызны, айванларымызны, сонъкы отьмегимизни тутып ала. Оларнынъ шорбаджылыгъы чокъ девам этмейджегине, Ватанымызны тутып аламайджакъларына, халкъымызны къулгъа чевиралмайджакъларына эминмиз. Душманнынъ айын-оюнлары белли. Халкъымызга ёлны Октябрь революциясы, Ленин, большевиклер ачты. Душман биринджи адымларынен бизге озюнинъ ким экенини косьтерди. О бизге атеш ве къылычнен кельди. О бизим Ватанымызны, отьмегимизни тутып алмагъа, бизни эсаретлемеге ынтыла. Келинъиз, дарбелеримизни къуветлештирейик. Буны балаларымыз, бабаларымыз, аналарымыз эшкъына япайыкъ. Оны тувгъан оджакъларымыз, багъча ве орманларымыз, озен ве дагъларымыз эшкъына силиштирейик. Душманны Ватанымыз эшкъыны урайыкъ, онъа эр бир ерде ве эр шейде зиян кетирейик. Явузларгъа Ватанымызны таптамагъа имкян бермемиз. Зумруд улькемизни фашизмден темизлермиз.

Шу арада разведкаджынынъ къаршысына бир къартий келип, онынъ къулакъларына нелердир фысылдады. Разведкаджы командирге чевирилип бакъты, онъа бу мерасимни деръал битирмек кереклигини бильдирди. Эсмери, сия козьлю, начар кевдели осьмюр Нарвышке нелердир айтмакъта эди.

— Эр шей айдын, — деди Нарвыш ве элини осьмюрге узатып, онынъ самимий сагълыкълашты.

Разведкаджы топлангъанларгъа мураджаат этти:

— Сагълыкънен къалынъыз, достлар, огъурлар олсун. Эпинъизге мувафакъиет тилеймиз. Эйи корюшювлергедже, — деди.

Мейдандакилер, учер, бешер адам олып, чешит тарафларгъа таркъашпылар, сонъ чешит сокъакъларнен, чешит вакъытта ёлгъа чыкъып, Буюк Озенбаш бетке догърулдылар.

Эр кес сусып кете, душманнен гъафлетли корюшювлерден къачынмакъ, ондан иракъ олмакъ ичюн тырыша. Бу куньлерде душман пыстырмаларыны эр бир ерде беклемек мумкюн эди.

Эсмери осьмюр онынъле берабер кетеяткъан ёлджуларгъа, чалбаш къарт Асангъа ве Назифе къартийге мураджаат этерек:

— Бу партизанлар не къадар аджайип адамлар, джесаретли, къоркъубильмез ве джумерт экенлер.

Къарт генчнинъ гедже къаранлыгъыны анъдыргъан сия козьлерине ышайыджы назар ташлап:

— Олар, огълум, пек буюк адамлардыр. Олар халкъ эвлядларыдырлар. Халкъ арасындан чыкъар экенлер, халкъкъа таяналар. Олар — къараманлар. Оларны алла къорчаласын, — деди.

— Я меним огълум Али... Не де дюльбер, акъыллы огълан эди. Иште бу меним гогерджиним алла бильсин къайда. Шу тильсизлер улькемизни эбт эткенлеринен мен шаиним акъкъында хабер-тебер аламайым. Бельки, о да партизанларнендир, бельки де, джебэдедир. Партизанларгъа бакъам, олар эписи манъа тувгъан олып корюнелер.

Къарт оксюрип алды, чал къашларыны къыбырдатып, терен кокюс кечирди ве:

— Анда, джебэде бизим аз гогерджинлеримиз, шаинлеримиз бармы. Олар мында, дагъларда да аз дегиллер. Эр биримизнинъ юрегимизде шаин. Геджелери коюмизнинъ эр бир дивары бизим дагъ шаинлеринен фысылдаша, — деп къошты.

Халкъ партизанларнен шойле тувгъан дуйгъулары иле хайырлашты.

Бекир юксекликке котерильди, эр кеснинъ таркъап кеткенине ве ортадыкъта укюм сюргенине къангъан сонъ, озь адамларына къайтты.

О, оларны шартлашылгъан ерге кетирди. Аркъадашларны чалылар ичында къалдырды. Этрафны дикъкъатле тешкерди. О ун сакъланыладжакъ ерге кельди. О ерден бирден бурулып кетти. Козь-къулакъ олды, динъленди, назарыны этрафкъа доландырды. Нарвыш озь разведкаджысынынъ айнеджиликлерини козетти.

Разведкаджы бу ерни терк этип кетти. Шу ерни о да, партизанлар да дикъкъатле козеттилер. Ёкъ. Бу ерде кимсе ёкъ. Нарвыш, мында эки адамны гизли къалдырып, Таня ве Бекирнен берабер сакълы тургъан уннынъ устюни тез ачтылар. Эр шей азырланылгъан сонъ, олар юкленип кеттилер. Абла унны энди биринджи кере азырлап къоймай эди.

Олар ёрулдылар, терледилер, сув ичмеге истедилер. Амма Яйлягъа котерильмезден эвель раатланмакъ керек.

Юксек ямачтан тар сокъакъ узана. О дагъ эчкилери ёлуны анъдыра. Бекир токътамагъа эмир берди. Сонъ о ёлны пайнозю девам эттирди. Арадан бир-эки дакъикъа кечер-кечмез, къайтып, дигерлерни де пешинден кетмеге чагъырды.

Къайда бакъсанъ, пейгъамбер дёгмеси, гулистан чечеклери, ябан чеченги де ачмакъта эди. Узун тар текне корюнди. Оны бутюн бир теректен ойып ясагъанлар. Оны ёсун бийлеген. Къадифели ешиль ёсуннен орьтюльген текненинъ ичи буллюр темизликте сувнен толу.

Узун ёсуннен сарылып алынгъан улучыкътан инджечик сув акъымы кумюш ипчик киби, текнеге акъып тюше. Бу биринджи улучыкътан бираз аслакъта экинджиси ерлешкен. Ондан сув ялынъыз тамчылап акъа. Эки тамчы бири-бирининъ пешинден къувгъан кибилер, дерсинъ, бир вакъытта тюшелер, сонъ учюнджиси созулып тюше. Шай да девам эте: эки тамчы, сонъ учюнджиси. Оларнынъ тюшювлеринден асыл олгъан даирелер сув устюнден таркъалып, джоюлалар. Эки даире бир-бирине пек якъын,

учюнджиси исе, кери къаларакъ, оларнынъ пешинден етишмеге тырышкъан киби ола.

Партизанлар отьмеклерини тазе сарымсакънен иштианен ашадылар. Къартийлернинъ бириси исе оларгъа сюзме къатыкъ да берген эди. Затен, бу пек аджайип емек олды. Отьмек, сарымсакъ, эм сюзме къатыкъ.

Лозинский бир мешребе сув толдурып алды ве оны ютум-ютум ичти.

— Пек темиз, тендюрист сув экен, атта тишлеримни сызлата, — деди о.

— Бу пек енгиль сув, — деп къошулды лафкъа Бекир. — Оны терек ичсенъ де, хавфлы дегиль. Ич бир вакъыт сувукъланмаз ве хасталанмассынъ.

Нарвыш армут берекетинден пытакълары ашагъы саркъкъан терекни меракъланып бакъа.

— Бакъ сен, не къадар яхшы, — деди о. — Орман, ешиллик, я бу сув, армутлар... Не къадар зенгин табиат...

— Я биз тевеккель дженклешемизми? — дее больди Лозинский Нарвышнынъ сёзлерини. — Бу бизим тувгъан топрагъымыз. Онынъ эр бир ташеси менимсевли, севгинен ашланылгъан сонъ онъа къан да тёкюльди. Эр алда мен анълап оламайым, бу чытырманда, дагъ эчкилери сокъакъларында ким юрьди? Бу теклени бутюн бир теректен ким оюп ишледи? Они насыл дуйгъулар арекетке кетирдилер, буны о кимге япты?

— Не де алтындан къыйметли суаллеринъиз бар, олар меселенинъ темелине бакъалар, — деди Бекир.

Бу коше койлерден керчек де узакъта эди. О къаялар арасында, адам эли тиймеген орманнынъ тик ямачында булуна. Мында озьлерине боллукъны, сербестликни анджакъ дагъ эчкилери тапалар, ёлджу исе сийрек булуна.

Лякин мында сув бар. Бизим халкъымызнынъ бир адети бар, сув къайдан кельмесин ве о не дереджеде аз олмасын, чокърагъыны темизлей, абаданлаштыралар. О зиян дегиль де, файда кетирсин деп. Коресинъизми, бу къыйметли сув алтын нуру киби акъа, инджи киби тама — о аз. Они сакълап къалмакъ керек. Мегер, бу сув козю темизленильмесе, суву топланмаса, онынъле къуш биле къанаатленмез эди. Батакълыкъкъа чевирилир, орталыкъны чиркийлер бийлер эди. Мына шимди бу не къадар аджайип сув — дженнет кошеси. Бу теклени ким оюп къойды? Буны билмек олмаз. Буны бизде айтмайлар.

Баарь кельсе къартлар эллерине алет, энъ яхшы алма ве армут джынгларынынъ фиданларыны алып, ормангъа кетелер.

Кимер ерде текне олмаса, оны теректен оюп ерлештирелер. Керек ерде чокъракъны темизлемек керек олса, темизлейлер, онынъ этрафыны ташнен сарып алалар. Анги бир ерде кийик алма я да армут терегини расткельселер, оларны ашлайлар. Башымызнынъ тёпесиндеки армутларны коресинъизми?

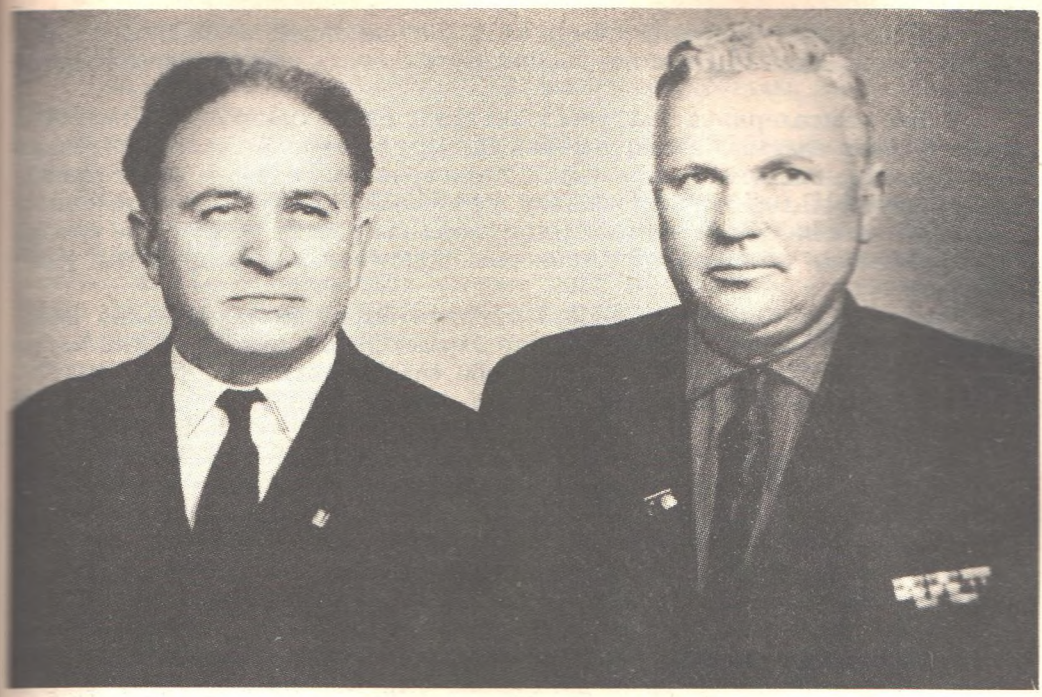
Къартларнынъ бириси бу терекни мен ашладым, буны мен яптым, демез. Буны олар келип-кечкен орман айванларына, къушларгъа ашап-ичмелери ичюн япалар. Ёлджу ичти, ашады, раатланды, сонъ оларны эйи ниетнен хатырлады. Халкънынъ адетлери, иште, бойледир. Эр бир адымда алидженап уста къолларнынъ ишлерини корьмек ичюн ойле пек козьачы олмакъ керекмей.

— Сени динълер экеним, — деди Нарвыш Бекирге, — хатырлайым акъикъатен де, чытырманлыкъта эмексеверлернинъ иши расткельмеген кошелер пек аз. Иште, халкъымызда адет бойле, пек аджайип.

Шимди мында отургъан эр бир адамда бу тынч вакъытынынъ алидженап эллериле мейдангъа кельген емишидир, деген фикир догъмай къалмагъандыр.

— Я сиз билесинъизми, Нарвыш аркъадаш, тынчлыкъны эльде этсек, биз улькемизни бундан да зияде яраштырыр эдик, — деди Бекир.

Партизанлар бу сувны бир даа къангъанджe ичтилер, сонъ оны савутларына кереги къадар алып, эшъя торбаларыны тюзетип, силяларыны текерип, ерлеринден турдылар. Оларнынъ эр бирининъ юрегинде тынчлыкъ асретлиги, душмангъа нефрет бар эди.

Бекир Османов ве Митрофан Никитич Зинченко

Олар Яйлягъа котерильдилер. Стиля сокъагъыны кечтилер. Ондан аман-аман бир бучукъ километр, бельки даа зияде, авлакъкъа узакълашкъанда, ёлларында немселер пейда олдылар. Олар — он, йигирми, элли... Къыскъасы, пек чокъ олып, янашалап юрьмекте эдилер. Немселер партизанларны абайлады ве оларны излемеге киришдилер. Партизанлар ер шараитлерини усталыкънен къулланып, кери чекильдилер. Иште, Кемал Эгерекке де кельдилер. Таня такъаттан кесильди. Рюкзакны къалдырмагъа изин сорады. Командир бунъа рухсет бермеди.

— Унну къалдыраджакъсынъмы?.. Бу нидже партизаннынъ сагълыгъы... мумкюн дегиль. Даян, Таня, бир талайдан эпимиз токътармыз, — деди о.

Немселер атышалар. Къуршунлар таркъай, мензильге етмейлер.

Козь къаранлыгъы чёкти. Мензильге аз къалды. Дагъ энишли-ёкъушлы. Танягъа рюкзакны къалдырмагъа мусааде эттилер. О енгилликнен нефес алды.

Иште, таш обалары. Бес-белли, бир вакъытлары мында дирек тургъан. Ерлештик. Атылгъан окълар бизге якъын келип тюшелер. Оларнынъ сызгъырувлары эшитиле. Партизанлар озьлерини сыкъмайып козетелер. Немселернинъ екяне ёлу бу дагъ сыртындан кече. О исе пек тар. Автоматлар тасырдап тургъанда ондан кечип кетмек мумкюн дегиль. Немселер сюйрелип келеджек олалар. Учь кере уджюм тешкилятландырдылар. Файдасыз. Эр сефер озьлерининъ джеседлерини къалдырып чекилелер. Сонъки ынтылув. Партизанлар оларны якъынджа джибердилер ве бутюн кучьнен оларгъа атылдылар. Немселер олюлерини ташлап кеттилер, къачтылар. Партизанларнынъ сырт тарафында, Бозман дагъы ве Къошар районында шиддетли дженк кетмекте эди. Андан миналарнынъ патлавлары, автомат ве пулемёт атышувларнынъ арды кесильмез гурюльтиси келе. Нарвыш немселерни излев эмирини берди. Олар исе, артына-огюне бакъмайып, къачтылар. Оларнынъ ташлап кеткен силяларыны алып, артыкъ излевден вазгечтик.

— Раатланмагъа вакъыт ёкъ, аркъадашлар, — деди Нарвыш.

Лозинский иле Таня энди кеттилер, Ткаченко да еринден котерильди. Эмир алгъан разведкаджы:

— Мен сизни Къошардан солда къаршылап алырым, хайыр, — деди. Олар чарпышув кеткен ерге ашыкътылар. Саба Яйляны тарап кечкен

немселернинъ эсас группасы шимди анда Зинченконынъ ве башкъа группаларнен дженклеше. Нарвыштен гъайры бутюн отряд чарпышувгъа къалкъты.

— Биз немселернинъ сыртына чыкътыкъ. Бизимкилер Донга озенчиги къара Бозман ёлагъы бойлап дженклешелер. Бозман аркъасындан бизим миналы мейданларымызгъа ёл узана. Къошарда немселер, — деген разведкаджынынъ бильдирюви партизанлар тарафындан дикъкъатле динъленильди. О исе сёзюни девам этти: — Душманны гъафлетте ве кучьлю урмакъ керек. Сырттан эндирильген дарбе оны шашмалатыр. Олар буны умют этмейлер.

Партизанлар къаранлыкъта озьлеринден бираз авлакъта къара нокътаны сечтилер. Таня онъа сюйрекленип барды. Онынъ элинде фин пычагъы азыр тура эди. О онынъ артындан келип, сакин давушнен:

— «Асыр» сус, — деди де, озю де онынъ устюне атылмагъа азыр турды.

— «Эбедий» суса, — деп джевапланды къаранлыкътаки адам.

Таня оны элинден тутып, аркъадашларына кетирип таныштырды. Бу Зинченконынъ алякъаджысы эди. О эр кеске яхшы таныш яш, чабик шенъ ве алчакъ бойлу партизан Веретельников эди.

— Немселер пек чокълар, — деди о. — Командир дагъ устюнде дженклешкен ялынъыз сиз олгъанынъызгъа эминликнен къанды. Бизимкилер душманны сагъдан кечип ураджакъ дарбедар группаны ёллады, яни бу ерден бакъаджакъ олсакъ, о солдан келеджек. Къошарлар огюнде миномётлар ерлештирильген, сизге душманны сырттан урмакъ ве Къошарны дарма-дагъын этип, миномётларны сустырмакъ вазифеси юклене.

Алякъаджы командирнен лакъырды эткен сонъ, чевирилип, деръал къаранлыкъкъа синъди.

Яйля тарафтан кимдир, озюни узун къыджыткъан оту ичине ташлап, Къошар тарафкъа чабик сюйрелип кетти.

Нарвыш озь группасынен орманчыкъкъа мумкюн дереджеде якъынлашты ве немселерге шиддетли атеш ачты. Олар буны беклемедилер ве фена гъадапландылар. Бу оларнынъ сыртына урулгъан пычакъ эди. Душман сархуш немселернинъ буюк группасыны Нарвышке къаршы ташлады.

Кокте айдынлатыджы ракета пейда олды. Чарпышув къуветлешти. Немсе самолётларынынъ гурюльтиси эшитильди. Олар бизим устюмизде айланмакъта эдилер.

Эр шей бирден айдынлашты. Ракеталар, самолётлар немсени пек рухландыра эдилер. О ачувнен уруша. Миналар, гранаталар патлай, автоматларнынъ, тюфек ве пулемётларнынъ тасырдысы къуветлеше. Ашагъыдан пек къуветли патлав эшитильди. Сонъ экинджиси, учюнджиси олды. Немселер Бозман дагъындан Кемал Эгерекке узангъан ёлда партизанларнынъ миналарына огърадылар.

Къыджыткъанлыкъкъа атлагъан адам сюйреклене берип, энди Къошар узерине чыкъты. Мына онынъ къаршысында немсе автоматчысы. Оны атмамакъ мумкюн дегиль. О, бельки, оны абайлап, сюйрелеяткъаныны козетедир? Немсе тесадюфтен атеш ачты.

Нарвыш немселерни эп сыкъыштыра. Ашагъыда, онынъ группасы олгъан мейдандан бираз авлакъта, партизанлар душмангъа уджюм япмакъта. Булар Зинченконынъ айланып кечмеге ёллагъан адамлары олмалылар. Немселер оларны тертипсиз атышларнен къаршылай. Эм оларнынъ уджюмлерине даянмайлар. Партизанлар оларны къыршавгъа аладжакъларыны анълады ве Къошаргъа таба чекильмектелер.

Къыджыткъандаки адам исе догърудан-догъру автоматчынынъ бурны астында пейда олды.

Къошар огюнде тургъан бекчининъ теляшыны эшитерек, онъа учь автоматчы даа ярдымгъа чапып кельди. Олар къыджыткъанны шиддетнен окъкъа туттылар.

Къыджыткъандаки адам сес-солукъсыз немселернинъ деерлик аякълары огюнде къыбырдамай ята.

Немселер яйгъара къопардылар, бес-белли оларны ботен ерде раатсыз-

лагъан бекчини сёгмекте эдилер. Олар ич кимсени абайламагъан сонъ, бурылып, кеттилер.

Къыджыткъанда яткъан адам енгильден нефес алды, элесленди, азырланды, фурсатны бекледи.

Немсе — онынъ янында. О, чевирилип, адымларыны девам эттирди. Учь-беш адым атты...

Ёкъ, уйгъунсыз, деп тюшюнди пыстырмадаки адам. Немсе четке чекилип етиштирди. Языкъ... Козьден къачырдым. Мына кене къайта. Келе... Якъынлашты... Энди янымда, о бурулды. Пыстырмадаки адам аман онынъ устюне атылды. Аркъасына пычакъ санчты. Немсе даа адымлайджакъ олып тырышты. Кийик сес... ве о ерге йыкъылды, сусты.

Душман аскерине дарбе эндирген разведкаджы чабикликнен миномёт огюндекилерине йылышты, оларнынъ устюне гранаталарынынъ биринджисини, экинджисини атты. Сонъ о даа шимдичик немсе элинден тутып алгъан автоматтан атеш ачты.

Нарвышнынъ группасы бутюн чарелернен Къошаргъа ынтылды. Зинченко ёллагъан группа тарафындан атеш артты.

Миномётлар тындылар. Партизанлар бундан сонъ тешеббюсни эльде этерек, немселерни эр тарафтан къамачавгъа алдылар.

Къошар янды, алевленди. Немселер, сырттан эндирильген дарбеден, миномётларнынъ гъайыплыгъындан шашмалап, артыкъ уджюмге даянамай, табана къувет берип къачтылар.

Олар бутюн вариетлерини гъайып этип, ташлап, атларыны, пулемёт ве миномётларыны къалдырып, къачтылар.

Партизан «урра»сынынъ акс садасы орман бойлап таркъады. Немселерни сыкъыштырып кельген Зинченконынъ эсас кучьлери Къошаргъа кельдилер.

Янмакъта олгъан Къошарнынъ алеви орман иле сарылып алынгъан къыджыткъан мейданчыгъыны, Кемал Эгерекнинъ якъын юксекликлерини ве ямачларыны айдынлатты.

Къошардан бираз авлакъта анда-мында миналар, гранаталар, джеседлер, котелок ве каскалар тертипсиз ятмакъта.

Таня яралыларгъа ярдым косьтермекте. Немселер эп къача, оны излеп кеткен автомат тасырдылары энди узакътан эшитиле эдилер.

Тёпеде биринджи, экинджи, учюнджи ракета патлады. Отбой. Джыйылышув.

Разведкаджы Бекир сол аягъындан осколка иле яраланды. Онъа ярдым косьтердилер. Зинченко онынъ сарувлы аягъыны тешкерип, кемиги зарар корьмегенини анълагъан сонъ, Бекирни къучакълап алды.

— Машалла, эр вакъыттакиси киби, машалла санъа. Яранъ зарарсыз, бойле джеэннем чарпышувындан сонъ о кучючик бир беден тырналувыдыр, — деди Зинченко.

— Кравец деде насыл? — деп сорады ондан разведкаджы.

— О сагълам, зарарланмады.

Оларнынъ янларында Нарвыш, Лозинский, Ткаченко да пейда олдылар.

Партизанлар вира кельмектелер. Отряд топланды. Багъчасарай — Ялта — Севастополь ёлуна аит операция битти.

Бу ёлда немсе къысымлары ве техникасынынъ акъынтысы, аз-бучукъ вакъыткъа олса да, токътатылды. Немселер партизанларгъа къаршы даа баягъы кучь сорамагъа меджбур олдылар.

Оларнынъ таравлары ве излевлери резиль нетиджелернен екюнленди. Душман табана къувет берип къачты. Иште, партизанларнынъ куньлери бойле кечти. Булар отряднынъ адеттеки куньлеринден бири эди. Ярын... Янъы план, янъы маршрут, янъы ишлер.

Ремзи Алимов

БАХТ КЪУШУ ПЕШИНДЕН

Очерк

Геологлар не дерлер бильмейим, амма, менимдже, ер асты хазинелеринден энъ къолай тапылгъаны алтын олса керек. О, адети-узьре, ер къатламы тюбюнде чокъ ятмай, вакъытынен илле онынъ устюне тепип чыкъа. Чюнки алтын кунешнен тувгъан, о онынъ ренкини нафиле алмагъан, эм мудавмет онынъ нурларынен ойнай, сырдаша.

Мен адамзатны да мына шу табиий хусусиетлернен къыяс этмек истейим. Инсан баласы ана къарнындан догъар-догъмаз янъы, бельгисиз муит огюнде сес-сада къопара. Яшамакъ ичюн бу онынъ илькъ куреш аляметидир, сонъ о омюринынъ сонъки дакъикъасынадже хышымлар астында къалмамагъа, оны сарып алгъан муитте озюне асыл эткен макъсадкъа етмек огърунда бутюн кучюни, ирадесини, табиаттан алгъан акъыл-зекяветини къоймагъа тырыша. Мен шу фикирлерни айтыр экеним, бу аньде мытлакъ Л. Толстойнынъ икметли сёзлерини хатырлап кечмекни борджлу саям: «Ахлякъий исрарлыкънен яшалмагъан омюр юкъудыр». Илле ахлякъий исрарлыкънен. Макъсадлар исе чешит тюрлю олалар. Лёман Сеитджелиловнынъ омюр ёлунен, саньатынен танышкъанда, бойле фикирге кельдим. Халкъ зенаат деген шейни алтын билезликнен (эбет пек кениш манада) бир эткенини, шу зенаатны кутькеннинъ усталыгъына къыймет кесерек «Эллери алтын кесе», — дегени, занымызджа, тесадюфий дегиль. Алтын топракънынъ тёпесине чыкъа, инсан да кемаллыгъынен козьлерге чарпа. Амма эксериетте бу бирден олмай. Не ичюн?

Инсан дерьясында далгъалар вира асыл олып келелер. Белли олгъаны кибик, далгъа денъиз чёплюгини копюгинен берабер тёпеге котере, ялыгъа йылыштырып, чыкъарып ташлай. Лёман исе инсан чёплюгинден асыл олмады, омюр фуртуналарында ашагъы тынмагъа меджбур олды, гъайрыдан тёпеге котерильмеге ынтылды. Далгъанен ираделилер, бели букюльмез адамлар курешелер, хышымлы мейданда сонъки нефеслеринедже чекильмейлер.

Композитор ФЕВЗИ АЛИЕВ:

— Мен бу адамнен ильки сефер эллинджи сенелеринынъ сонъунда таныш олгъан эдим. Танышувымыз тесадюфий олмады, аккордеоным бозулгъан эди. Манъа кимдир, Лёман устагъа алып бар, бельки о аккордеонынъны да тамирлер, чюнки кемане ясагъан адам. Мен шай да яптым ве пешман олмадым. Иште, онынъле биринджи танышувымызда мен Лёман Сеитджелиловнынъ аля сесли йырджы ве айны вакъытта аджайип кеманеджи олгъаныны анъладым. Онынъ музыка ве йыр фольклорымызны терен бильгенине къандым...

Лёманнынъ омюринде бойле хышымнынъ биринджиси 1932 сенеси олып кечти. Лёман о вакъыт секиз яшында эди. Ачлыкъ. Сталинизм кутькен икътисадий сиясетнинъ не дереджеде къавий экенини шу берекетсизлик йылы сынады. Бинъ ханели Коккозьнинъ аман-аман яры эалиси мааллелерде, Айвасыл голюнинъ ялыларында шишип ольдюлер. Ашамакъ мумкюн олгъан джанлы махлюкъат ич бир ерде къалдырылмагъан сонъ, койнинъ арыкъ, батакълыкъ ерлеринде къарын алданаджакъ мандалач да тюбю-тамырынен къуруды. «Ах, кадя, бу голь буламыкъ олса да, мен ичине тюшип, тоя-тоя ашасам» — деди онъа шу куньлернинъ биринде буюк агъасы Эмирусеин. Вуджудында аз-бучукъ такъаты къалгъан Эмирусеин гольге сюйрелип, башыны сувгъа тыкъып чыкъарды. Дерсинъ, андан имдат арап тырып, тылсымлы алтын балыкъны чагъырды. Амма анда балыкъ дегиль, бир вакъытлары къайнашып, фигъан къопаргъан бакъалар биле къалмагъан эдилер. Ачлыкъ акъыл ойната.

Атта энъ берекетли йылларда да кой халкъынынъ къарны ашкъа ойле чокъ тоймагъан эди. Сталин девринынъ ферманыле койлюлерни багъчалардан узьген эки алма ичюн къапамагъа укюм эте эдилер. Кърым тарихында энъ берекетли олгъан отуз алты сенеси биле колхозджынынъ куньделик къазанчы йигирми еди капиктен юкъары котерильмеди ве сонъ оны да бинъ-бир чешит налоглар файдасына такъсимлеп, койлюни борджлу къалдыра эдилер.

ЛЁМАН СЕИТДЖЕЛИЛОВ:

— Адамларны азбар къаралтылары къуртара эди. Оларнынъ устюне юкленген налог не къадар агъыр олмасын, анда олар къышта кечинмеге белли дереджеде эрзакъ азырлай эдилер.

Эбет, азбарларда айван да туттылар. Аз-бучукъ эрзакъ да бардыр, лякин кышым келеджек берекеткедже девам этти. Дюльгер Сеитджелиль къадыны Асибенен берабер алты джандан ибарет къорантаны ачлыкътан сагъ-селямет къуртармакъ ичюн къолларында олгъан арпа ве мысырбогъдай захиресинден икътисадлы файдаланмагъа меджбур олдылар. Къарынлар тоймай, амма шишмейлер. Зарлы куньлерде факъат Лёманчыкъ зияде азап чекти, эсини джойгъан вакъытлары да олды, ана-баба озь богъазларындан бирер къашыкъ умач арттырып, онъа ашаттылар.

ЛЁМАН СЕИТДЖЕЛИЛОВ:

— Арадан эки йыл кечти. Анбарларда эрзакълар, азбарларда айванлар пейда олып башладылар. Халкъ тирильди. Той-дюгюнлер, байрам-сейранлар текрар къулач керди. Мына бойле бир вакъытта мен бала акъылымнен эляк олаяздым, эм тек озюм дегиль, яшдаш достумнен. 1934 сенесининъ йылбаш арфесинде мен Сеитхалиль эмджемнинъ огълу Сейдаметнен берабер, ёлумызгъа ёлдаш, сырымызгъа сырдаш олып, яз татиллеринде Ялта дживары чамлыгъындан топлагъан сакъызны окъув вакъытында гизли оларакъ, балаларгъа сатып, топлагъан сексен рубле парамызгъа тюкяндан кемане алмакъ ичюн та Акъмесджитке ёл алдыкъ. Къыш-къыямет, орталыкъ тизден къар, аязлы сувукъ вира сертее биз исе инджечик пальтоларда джаяв кетемиз. Фотисаланынъ багъ-багъчалыгъыны кестирип, Албаткъа, андан Сюйренге еткенде, бузлу ель артты, экинджи тарафтан, къарнымыз да пек ачыкъты. Кой тюкянындан сатын алгъан эки кило чавдар отьмегимизни чыкъарып, къапынаджакъ олдыкъ. О аяздан таш киби къаткъан. Огюмизге чана расткельмеген олса, алымыз не олур эди бильмейим.

Олар Багъчасарай демирёл вокзалында геджелейджек олдылар. Чул тутмады. Анда оларнынъ къаршысында усть-башы кир-кифоз, устюндеки фуфайкасынынъ ямавдан сагъ ери къалмагъан ве комюр ренкини алгъан къыяфетли, сакъалы бир къарыш кельген сархуш адам, гъафлеттен пейда олды. Балалар онынъ тилини, ишмар арекетлерини анълямагъан сонъ, зияде къоркъуп, табана къувет берип, къачтылар ве кене къыш геджесининъ зайыф ельнен девам эткен зифт къаранлыгъына синъдилер.

Лёманнен Сейдамет Акъмесджитке экинджи куню саба эзанында етип кельдилер. Тюкян даа орьтюк эди.

ЛИДИЯ ИВАНОВНА КАРАВАЙЦЕВА — Ташкенттеки Успенский адына балалар музыка мектебининъ оджапчеси:

— Ойле адамлар бар ки, олар кутькен зенаатларына пек мукъайтлар ве оны байракъ этип, омюр кечирелер. Лёман Джелилович Сеитджелилов бойлелер тевабасындан. О эм кемане ясай, эм чала, эм йырлай. О, клавишли чалгъы алетлерини къура, керек олса, тамирлей. Шу къадар кениш диапазонда адамны чалгъыджылар, композиторлар алеминде бильмезлерми? Онынъ инсаниетлик, джумертлик, йымшакъ табиатлы адамларгъа хас мискинлик хасиетлерини де къайд этмек истейим...

Балаларнынъ бахтына Лёманнынъ Шерфе алапчеси Акъмесджитте яшай эди. Олар тюкяннынъ ачылмасыны беклеп, андан керек шейлерини эльде эткен сонъ, бир кунь даа мусафирликте олдылар. Коккозь джемааты оларны шу эки кунь девамында къыдыра берип, текмиль аякътан кесильгенинден балаларнынъ хабери ёкъ эди. Орталыкъ акътар-тёнтер этильди. Къомшу койлерге, атта Ай-Петри дагъларынынъ этеклерине атлылар ёлланылды. Араштырувлар куньдюз нетидже бермеген сонъ, фенерлер, мешъаллер якъылып, геджелери де девам эттирильди. Амма койге муджде хабери кетирген олмады. Кой сакинлери артыкъ балаларнынъ сагъ олгъанына шубеленип башладылар.

Эр алда умютлер матемнен битмеди. Сеитджелиль иле Сеитхалиль акъайларнынъ къоранталарына къуванчны Акъмесджит автовокзалында чалышкъан Коккозьлю Якъуп акъай кетире. Шерфе енгенинъ уйкен огълу Абдурешит, Лёмандан тесадюфий мусафирликнинъ себебини анълагъаны киби, оларны деръал Якъуп акъайгъа кетире. Балалар ондан да баягъы насиат эшиткен сонъ, автобускъа отуралар. Олар койге учюнджи куню келип чыкъалар.

ЛЁМАН СЕИТДЖЕЛИЛОВ:

— Бизлерни, эбет, къайыш къушакъ беклей эди. Къуванч къуванчынен, джезе джезасынен къала. Амма бизни бу джезадан Якъуп агъанынъ озю, (о да уста чалгъыджы эди), эмджемнинъ огълу Билял ве дайыларым къуртардылар. «Къулагъынъа сыргъа этип такъ, Сеитджелиль, макъсадперверлик инсанда олгъан энъ яхшы хасиетлерден бири сайыла, — деди о вакъыт Якъуп дайым бабама. — Сен дюльгерлик зенаатыны къолайлыкънен менимсединъми?.. — Сонъ о манъа тикильди де, — Сен де, торун яхшы иш япмадынъ. Макъсадынъны бабанъа айткъан олсанъ, о санъа кемане алып бермез эдими?» — деди.

Затен меним ана тарафым чалгъыджы халкъ эди. Битам ханымана фисгармон чала экен. О, озюнинъ балаларыны музыка дюньясына кирсетти, оларгъа халкъымызнынъ оюн ве йыр асабалыгъындан энъ аджайип, инджи нумюнелерини огретти.

Коккозь... Мезкюр кой Кърым халкъына Усеин Шамиль Токътаргъазыны берди. Ёкъсуллардан чыкъкъан бу инсанпервер, демократ шаир сонъки нефесинедже «чыплакъ баджакълыларнынъ» имаеджиси олды, оларны залымлыкъкъа, вахшийликке, джаилликке, вариетсизликке къаршы курешке чагъырды. Я Мустафа Селимов? О да бу койнинъ эвляды эди. Улу Ватан дженкинден эвель буюк партия хадими, дженк йылларында исе Кърым партизан арекетининъ себатлы къоркъу бильмез етекчилеринден, тешкилятчыларындан бири оларакъ, партизанларны гъарез душманнен батырлыкъ курешине ильхамландырды, чарпышмаларнынъ энъ хавфлы участкаларында озю баш олды. Амма сонъра, баскъынджылар устюнден гъалебе къазанылгъанда, о да озь халкъынен берабер «хаин» сыфатында узакъ диаргъа сюргюн этильди. Мустафа Селимов нефесининъ сонъунадже акъикъий коммунистик принципиаллигинен, сафдиллигинен акъикъат ичюн курешти, ахыр-сонъу Ватан асретлигинен Озьбекстанда эбедий козь юмды.

Сёз Лёман Сеитджелилов акъкъында кетер экен, о да татлы омюр кечирмеди. О музыка муитинде осьти ве онъа дели-диване олды, кеткен сайын онынъ юксеклигине ынтылды. Шахскъа табынув йылларында койде ич бир къабаатсыз аз адам къырылмады. Оларнынъ арасында халкъ севген чалгъыджылар да бар эдилер. Дженк башлангъанда, койде йигирмиден зияде чалгъыджы, йырджы олып, дженк биткен сонъ, олардан анджакъ эки-учь адам сагъ къалды. Олар кърымтатар халкъынынъ музыка медениетини ташыйыджы инсанлар эдилер. Лёманнынъ Мемет ве Абий эмджелери, Лёман ве Якъуп дайылары, башкъа уста чалгъыджылар Сеитджелиль акъайнынъ эвинде сыкъ-сыкъ топлана ве акъшамдан сабагъадже кейф чатып, чала ве йырлай эдилер. Кет-кете бу ал Лёманнынъ музыкаль къабилиетининъ осьмесине гъыда ола. Онынъ къулакълары энъ назик, энъ мурекке давушларны къабул эте ве сонъра оларны кемане вастасынен тильге кетире эди.

Композитор, «Къайтарма» ансамблининъ музыка ребери — МЕМЕТ АРСЛАНОВ:

— Мен Лёман агъаны чокъ йыллардан берли алчакъгонъюлли, талантлы йырджы ве чалгъыджы оларакъ билем. Хусусан онынъ кемане япув усталыгъы да бойле къыйметтен истисна дегиль. О, йыр фольклорымызны терен биле ве эр адымда халкъ арасында ашкяр этип юре. О, иджра эткен эски халкъ йырларыны, макъамларыны радиогъа, пластинкагъа язып, устанынъ чокъ йыллар девамында эльде эткен зенгин асабалыгъыны келеджек несиллерге къалдырмакъ зарур, дейим. Бундан бизим музыка ве йыр медениетимиз ялынъыз кяр этер.

Узакъ кечмиштен шимдики куньлеримизде янъгъырагъан эскиден-эски халкъ йырлары, тюркюлери, саналаштырылгъан оюнлар бойле усталар несилинден кечип кельди ве Лёман, озюне бир омюрге бельгилеген макъсады муджиби, асабалыкъны девам эттирмек борджлу эди. О, озюнинъ музыкагъа аит фикир-зекяветини турмадан илерилетти, мийинде бинъ-бир чешит аэнклер догъурды, булар онъа табиат дюльберлигинен сырдашмагъа земин яраттылар. О даа анджакъ алты яшында экенде, бабасынынъ алет чантасыны алып, азбардаки балкъурт сепетлериндеи теллерини сувурып, чам агъачындан ильк кеманесини ясады ве оны кой балалары ат ойнаткъан Айвасыл голюне кетирип чаларакъ, балаларны шашырды.

ЛИДИЯ ИВАНОВНА КАРАВАЙЦЕВА:

— Меним элимде окъугъан сабыкъ талебелеримнинъ аман-аман алайы онынъ ясагъан кеманелерини чалып юрелер. Мен озюм де шулар джумлесинденим. Кеманемни чалгъанда, оны ясагъан Лёман устагъа теменна этем. Онынъ пармакълары агъачтаки гизли давушны пек терен ис эте экенлер. Бу — догъма къабилиет, башкъаджа айтып оламайым. Буюк музыка мутехассыслары да онынъ кеманесини эльде этмеге ынтылалар.

Эмджесининъ огълу Сейдаметте завод кеманеси пейда олгъангъа къадар Лёман бир дегиль, бир къач кемане ясап парлады. Чокъкъа бармады, кой балаларынынъ бири гольде апансыздан алетнинъ устюне басып сындырды. Сейдамет эвель къызарды, сонъ агълап башлады. Лёман кемане парчаларыны къучагъына алып, эвге

кетирди. Бабасынынъ желатин туткъалынен парчаларны бири-бирине бириктирип, чулнен сыкътырып багълады. Экинджи куню кемане эвельки къыяфетини алды. Сонъ оны бир даа сындырдылар.

Артыкъ олар, Сейдаметнинъ бабасына дуйдурмадан, янъы кемане пейдаламакъ къарарына кельдилер. Лёман Акъмесджит тюкянында яхшы кемане корьген эди. Пара тапув меселеси де, тюшюнилип, чезильди. Олар экевлешип, яз татиллеринде, кимсеге бильдирмейип, Ялтанынъ чамлыкъ дживарындан сакъыз топладылар. Янъы окъув йылы башлангъанынен оны талебелерге саттылар. Къышлыкъ татилине етип кельгенде сакъыз битти. Лякин оларнынъ элинде энди сексен кумюш пара топланды. Иште, кемане пейдалав сергузештлерининъ нетиджеси бойле битти.

Къартларнынъ икметли сёзлерине къанасынъ: бала балалыгъыны япмаса, тез къартайыр. Лёман музыкагъа сынъырсыз авес, амма оюнлардан да четте къалмагъа истегенлерден дегиль. Чаялыкъкъа кельгенде, Сейдаметнен экиси яшдашларындан кери къалмадылар. Затен, асылыны айткъанда шу балалар даиреси оларнынъ темашаджысы, къыймет кесиджиси олмакъле бир сырада, йырджы сыфатында пишкинлешмелерине, кемаллашмаларына тесир эттилер. Лёман да, Сейдамет де окъувларындан къайтып кельгенлеринен, абул-къубул ашап, чалгъы алетлеринен аман гольге кетелер. Бу голь оларнынъ ильки осюв муити, балалыкъ мекяны олды. Рус халкъынынъ аталар сёзлеринде «Бахтсызлыкъ олмагъан олса, мен де бахтлы олмаз эдим» — денильгени киби, кеманелер чиль-парча олып, артыкъ туткъал вастасынен олардан бир шей чыкъмайджакъ олгъан сонъ, гъайрыдан кемане ясала берип, экисининъ бу саадаки къабилиетлерининъ осьмесине хызмет этти. Эльде эткен теджрибесине базанып, янъысыны ясай берди. Онынъ усталыгъы кеткен сайын мукеммеллешти. Онъа бабасынынъ къандан синъген меарети бир тарафтан, экинджи тарафтан баба алетлерининъ мевджутлыгъы бу усталыкънынъ пекинмесине имкян яраттылар. Йыллар кечтикче Лёман алякъа кабеллерининъ ве балкъурт сепетлери ичиндеки рама теллеринден, къуру чам агъачларындан файдалана, туткъалнынъ кемане давушыны кескинлештиреджек компонентлерни такъыштыра башлай.

Сеитджелиль акъайнен Асибе бикенинъ (Лёманнынъ огей анасы, тувгъан анасы о, анджакъ бир бучукъ яшында экенде вефат эткен) даа учь огъуллары бар эди. Оларнынъ учю де: Эмирусеин, Сеитумер ве Зений чалмагъа биле эдилер. Амма олар музыка саньатына Лёман киби берильмедилер. Лёманнынъ агъаларынынъ бири 1939 сенеси, экинджиси — 1940 сенеси арбий хызметке кетип, бир даа къайтып кельмедилер. Экиси де, дешетли дженкнинъ алеви ичинде янып, къавурылдылар. Бундан не ана-бабанынъ, не де къардашларынынъ хабери олмады. Лёман ве сагъ къалгъан къардашы оларнынъ такъдирлерини сораштырып Мудафаа министрлигине дефаларджа мураджаат этселер де, ялынъыз «бельгисиз гъайып олдылар», денильген бир чешит джевап алдылар. Иште, бельгисизлерни Къардашлыкъ къабири ютты.

Лёман князь Юсуповнынъ сабыкъ сарайында ерлешкен он йыллыкъ мектепни битиргенде, бутюн мемлекет фашизмге къаршы курешке аякъкъа къалкъкъан эди. Окъувны девам эттирюв планлары бербат олунгъаныны Лёман пек яхшы анълады. Энди не япсын? Энъ метинли, энъ уста чалгъыджыларнынъ эксериси, чалгъы алетлерини силягъа алмаштырып, дженкке кеттилер. Лёман иджраджылыкъ кемалы джеэтинден олардан кери дегиль эди, лякин онъа зиль тутаджакълар артыкъ пек аз къалды. Онынъ ясагъан кеманелери о вакъытта энди кой черчивесинден Кърымнынъ узакъ районларына барып еткен эдилер. Амма яш устагъа кемане сымарламагъан ич бир кимсе къалмады. Оюн-кулькю ичюн дегиль де, аят, той-дюгюнлернинъ илериде девам этмеси ичюн эсаретликке къаршы, дженк мейданларында мисильсиз къанлы, дешетли урушлар кетмекте эдилер. Лёман да бу курештен четте къалмамакъны тюшюнди.

ЛЁМАН СЕИТДЖЕЛИЛОВ:

— Зеитбей маалесинде яшагъан Абдулла акъайнынъ огълу Сейдамет, Решат ве мен музыка алемине юректен берильген учь аркъадаш эдик. Такъдирлеримиз чешит олды. Немселер Кърымны забт эткен сонъ, хышымлы куньлернинъ биринде румынлер багъчалыкъта кеманесини чалып тургъан Решатны ич бир къабаатсыз атып ольдюрди ве онынъ алетини озьлеринен берабер алып кеттилер. Сейдамет исе Озьбекстанда, Бекабад районында апансыздан къазаланып, эляк олды.

Лёман даа он еди яшына кельмей. Оны аскерликке алмайлар. Бизим огъул къызларымыз джебэлернинъ мисильсиз къанлы, дешетли чарпышувларында Ватаныны имае эткен бир вакъытта оларнынъ джебэ аркъасында къалгъан ана-бабалары, сой-акърабалары ниджe зорбалыкъларгъа огъратылдылар. Немселер къол къавуштырып турмадылар. Яш-явкъалар вагонларгъа толдурылып, узакъ Германиягъа «ишчи тувар» сыфатында ёлланылдылар. Лёман булунгъан эсирлернинъ бойле бир къысымы та Италиягъа келип тюшти. Бу — 1942 сенеси эди. Эсир яшлар

эки айлыкъ карантинден сонъ дагъ кесмек ичюн чытырман бир ормангъа кетирильдилер.

ЛЁМАН СЕИТДЖЕЛИЛОВ:

— Лагеримизнинъ этрафында не бир кой, не де бир яшав аламети корюнмей. Къуш биле учмай. Тёшегимиз, ёргъанымыз тобан. Орман кестирелер, кересте ишлетелер. Иш саба эзанында башлай, акъшам козь къаранлыгъы саркъкъанда бите. Бунынъ ичюн бизге бир суткада юз элли грамм кепек отьмегинен бир чанакъ да ювундыкъ берелер. Эки юз эсир эдик. Мен иле берабер койдешлерим Кязим, Мемет эмджемнинъ огълу Билял, къомшумыз Зейтулла акъайнынъ огълу Усеин ве Зуядан Алёша адлы бир огълан бар эдилер.

Лагеримизде сербест чалышып юрьген Альберт уста бизге агъач ишлерини косьтермеге тайинленген эди. О, пек юваш эм де джумерт адам. Мен озюмле берабер кеманемни де алгъан эдим. Оны белли бир фурсатларда чалгъанда, немселер манъа кедер этмедилер. Кеманени чалып, патта-сатта аркъадашларымнынъ ёргъунлыгъыны, къайгъы-къасеветлерини савуштырам. Бойле вакъытта янымызда илле Альберт уста да пейда ола эди. Бир кунь о мени лагерьден аман-аман юз метр авлакъта булунгъан эвчигине чагъырды. Кеманемни элине алды, оны о якъ бу якъ чевирип бакъты, ве, баш пармагъыны юкъары котерип, «Коро-о-ош!» — дее, оны манъа къайтарып берди. Бундан сонъ онынъле сыкъ къонуштыкъ. Бир кунь мен онъа сырымызны ачтым. О мени дикъкъатле динълеп: «Ботен ерде гъайып олурсынъыз. Бу мараз ерден даа къачып къуртулгъан олмады. Тутмасалар биле ёлунъызны шашырыр ве орман ичинде ачлыкътан олерсинъиз», — деди.

— Ялварам, айса сиз бизге бир карта тапынъыз, — дедим устагъа.

— Я отьмек, аш-сув? Озь паёгымны берир эдим, амма о сизинъкисинден чокъ фаркълы дегиль.

Мен терен ойгъа далдым. Альберт уста омузымны тюртип:

— Айса бойле япайыкъ. Орман ашагъысында бир бауэр яшай. Онынъ эм озю, эм балалары музыкагъа пек авеслер. Мен маначыкънен сени онъа джиберейим. Кеманенъни косьтер, бельки бегенир. Шай олса, оны отьмекке денъишш, — деп йылмайды.

Огюмде демир пармакълыкъ ве чильтернен четинленип алынгъан къаралты пейда олгъангъа къадар баягъы юрьдим. Мейва багъчалыгъы ашагъысында беяз эв корюнди. Мегер о дюльбер зийнетликлернен яраштырылгъан эки къатлы эв экен. Онынъ огюнде магъазлар, эвден аман-аман эки юз метр бу янында, яни араба къапынынъ сол кошесинде шорбаджынынъ мал аранлары ерлешкен. Олар да киречнен сыланъгъанлар. «Пек темиз аиле экен», — дедим озь-озюме.

Араба къапынынъ чанъыны къакъкъанымнен, къаршымда сап-сары, юксек бойлу, начар бир осьмюр пейда олды. Мас-мавы козьлерини тикип: «Сиз кимсинъиз, не кельдинъиз?» — деген киби манъа бакъты.

Мен онъа кеманемни узаттым. О анъламады, гъалиба, оны алмайып, омузларыны къысып кери кетти. Арадан учь-дёрт дакъикъа кечти дер экеч, къапы къаршысында энди айны шу осьмюр киби сап-сары, лякин янакъ манълайында сепкиллер сачылгъан къоджаман кевдели бир къырджыман корюнди. О, къапыгъа якъынлашты. Кеманени отьмекке денъишмеге истегенимни къолларымнен ишмар эттим. О, алетни алып, оны азмы-чокъмы вакъыт козьден кечиререк, бир манъа, бир кеманеге бакъа. Сонъ яйнен бир къач сефер теллери устюнде юрьгюзди. Сесини бегенсе керек:

— Гут! — дее козьлерини манъа догърултты. Насылдыр эзги чалды. Сонъ, — Зэр гут! — деп, кеманени къолтугъына къысты, айланып, догъру эвге адымлай башлады. Бир къач адым аткъан сонъ, башыны бурып: — Айн момент, — деди де, адымларыны чабиклештирди.

Бираздан эв саиби къолунда богъчачыкънен къайтып кельди. Оны элиме туттырды ве:

— Ауф фидерзеен! — деп кестирди.

Мен богъчачыкъны къап-къач этип алдым, эвден узакълашмагъа ашыкътым. Орман ичине киргенимнен, оны ачып бакътым. Ичинде эки дане балабан тёгерек отьмекни ве учь килограмм къадар домуз саласыны корьгенимнен, къуванчым ичиме сыгъмады. Оларнен пайлашмакъ ичюн достларыма ашыкътым. Мени эсаретликтен къуртулув дуйгъусы сарды.

Харита ёкъ эди. Бунъа бакъмадан, Лёман, Билял, Кязим ве Алёша гедженинъ дер маалинде лагерьни терк эттилер. Геджелери юрип, куньдюзлери гизлендилер. Лёман иле Билял алтынджы куню Австриянынъ Мурав шеэрчигине якъынлаштылар. Кязимнен Алёша исе, олардан айырылып, орманда ёлларыны шашырдылар.

Шеэр ачыкъ ерде. Оны орман иле озенчик устюнден кечкен копюр багълай. Олар копюрге чыкъкъанларынен якъаландылар. Мегер, мында немселернинъ гизли постлары тура экен.

Лёман иле Билял, озь акъылларынджа, оларны «иштен къайткъанда, поезддеи къалгъанларына» инандыраджакъ олдылар. Котекни шишкендже ашадылар. Амма олар дегенлеринден къайтмадылар. Я не айтсынлар? Лагерьден къачкъанларынымы? Къачакъ олгъанлары белли олса, оларнынъ чекеджеги бар, ярыкъ кунь шу аньде джеэннем къаранлыгъына чевириледжек. Кене яхшы булар СС-чилер, гестаподжылар дегиль, оларнынъ кемиклери сорав-джезалавларда къаткъан. Олар чокъ къылынмайлар, туттылармы, башта копеклерге талата, сонъ сени бир къач сефер о бир дюньягъа далдырып чыкъара, нетиджеге иришмесе атып ольдюре, я да машинагъа юклеп, концлагерьге кетирип быракъалар.

Посттакилер де озь невбетлеринде бу осьмюрлерни озьлери ичюн агъырмагъан башкъа явлукъ сайдылар, оларнынъ къануний вазифелери копюрни къорумакъ эди. Булар исе баш белясы: копюрни къорусынлармы, буларгъа козь-къулакъ олсунлармы? Къоруджылар эсирлернинъ акъкъындан кельген сонъ, оларнынъ устю-башы ал-реван къан алында арангъа къападылар. Эки сутка ашсыз-сувсыз туттылар. я барып да, ольселер? Команданлыкъ оларгъа сагъ ол демез. Фатэрландгъа ишчи кучю керек, эм бедава. Уйкен ефрейтор Карл Шульц бунынъ акъибетини тюшюнип тапты. Балалар даа ольмедилер. О маллий къарт бир сакинни расткетирип, онъа:

— Мына буларны дос-догъру Юденбург бастырыгъына алып кет. Акъылынъда олсун булар анда тири кереклер, — деп, постуна кетти.

Къарт элесленди. Кедерли назарыны де арангъа, де кетеяткъан гитлерджиге ташлады. Сонъ аман арангъа сокъулды. Андаки эсирлернинъ мушкюль вазиетини корип, шашты: осьмюрлернинъ ялынъыз козьлери къалгъан. Беденде джан олгъаныны тек бу бунарлы козьлер бильдире эди.

Аран ичинде къарт пейда олгъанынен, Билял яралы агъызыны зар-зорнен ачып: «Сув... Сув!» — деп ташлады. Лякин къарт эгильмеди биле, аман чыкъып кетти. Лёман котерилип, отурмагъа ыдырынды, амма такъаттан кесильген кевдесини идаре этип оламады ве кене аркъасы устюне йыкъылды.

Бираздан аранда къарт иле учь-дёрт къадын пейда олды. Къарт къапы огюнде къалды, къадынлар деръал аран ичине кирдилер. Олар огъланларны бирер-бирер чыкъарып, терек тюбюне алып барып, отлар устюне яткъыздылар. Оларнынъ бириси сув кетире, экинджиси яраларнынъ къаныны сюрте, учюнджиси яраларгъа ёд сюрте, дёртюнджиси багълай. Бу иш он-он беш дакъикъа къадар девам этти. Сонъ къадынлар озьлеринен алып кельген тапкъан-къыткъан емеклерини генчлерге ашатмагъа тутундылар. Шу ерде олар озьара лакъырды этерек, ах-вах чекелер, къарткъа яралыларны косьтерип, нелердир айталар. О баш саллай, омуз къыса, элинен орман артыны косьтерип, сёз къата. Мегер, къадынлар яралыларны эвге алып барып, бакъмакъ истегенлер. Къарт ред этти, дарагъачкъа асыладжагъынъызны билинъиз деген киби, эллеринен ишмар этти.

Лёман иле Билял бираз озьлерине кельген сонъ, къарт берильген эмирнинъ эда этилювине кириштн.

Юденбург бастырыгъында осьмюрлерни джинаетчи башкесерлернен бир ерге къападылар. Олар Лёманнен Билялнынъ «рус» олгъанларыны тез анълап оларгъа къылынып башладылар. Оларгъа кетирильген емекни эллеринден урып аттырдылар, гедже юкълагъанда устьлеринден апансыздан сув тёктилер. Чокъ хиянетликлерни яптылар. Джинаетчилерге булар да азлыкъ эткен киби, эджнебийлерни озь къаршыларында бир аякъ устюнде турсатаджакъ олдылар. Олар исе зорбалыкъкъа бойсунувдан баш тарттылар. Пейда олгъан бу ал артыкъ къавгъагъа кетирди. Лёман диварнынъ бир кошесини забт этти. Онынъ узун ве кесментик кевдесинде табиат берген такъат даа та о дереджеде тюкенмеген эди. О, ильк шамарны ашагъанынен афакъанланды, козьлерини къан басты. О, энъ огдеки джинаетчини юмругъынен урып йыкъты. Экинджиси кокюсинен онынъ башына келип урулды. Амма джинаетчилер чокъ эдилер. Учю Билялны дигер кошеде къамаладылар. Лёманнынъ назары скемлеге илишти. О, онъа къаршы келеяткъан эки башкесернинъ арасындан сыптырылып, скемлеге япышты, оны башынынъ тёпесине котерип, Билял тарафкъа йылышты. Джинаетчилер оны быракъып, аман къапыгъа чекильдилер. Джинаетчилернинъ козьлери фалташ киби янды. Оларда энди къоркъу дуйгъусы сезиле эди. Иште, бу тутушувдан сонъ, акъаретлевнинъ арды кесильди.

Арадан эки ай кечти. Куньлернинъ биринде Лёман иле Билялны бастырыкътан чыкъарып, шу шеэрдеки насылдыр къартоп магъазыны къазмагъа авуштырдылар. Кунь бою чалышмакъ керек ола. Акъшамгъа къадар аякълар такъаттан кесиле, беден агърылары къопа. Берильген ашнынъ мында да бастырыкътакисинден фаркъы ёкъ. Чалышмакъ ичюн такъат керек. Я яхшы ашамайып, такъатны къайдан алырсынъ?

Бир къач куньден сонъ, Лёман къазагъа огърады. Тачкасыны итеп кеткен арада, аягъы тайып, тачкасынен берабер чукъургъа башынен ашагъы юварланды. Оны хастаханеге кетиргенде, о, эссиз эди.

Билял бу ят алемде энди пайнозю къалды. Онынъ мийини бири дигеринден къоркъунчлы фикирлер кемирди. Гуя о Лёманнен артыкъ омюр-билля корюшмейджек. Лёманны носилкагъа къойып, алып кеткенде Билялнынъ козьлеринден яш чыбырды. О, усть-башы ал-реван къан олгъан достунынъ юзюнден назарыны алмайып, ичинден агълады. Лёманны алып кеткенлеринен козетиджи полицай оны шу ань ишке айдады.

Немселер ачлыкътан зайыфлашкъан эсирлерни, адетинджe, атып ташлайлар. Лёман исе мазаллы ве, бахтына, та ойле пек такъаттан тюшмеген эди. О эсирлер хастаханесинде бир бучукъ ай ятты. Яш кемиклер тез пекиштилер. Сонъ оны кене зулумлыкъкъа, бу кереси бала-осьмюрлер лагерине ёлладылар. Эндиден сонъ шу хастаханеде яткъан куньлери, бутюн чеккен азапларына бакъмадан, онъа дженнет олып корюнеджек, чюнки анда оны ольдюрмеге дегиль де, теджже аякъкъа турсатып ве къуллыкъ вазифесини эда эттирмек ичюн яхшы тедавийледилер, бакътылар.

Лагерьде Советлер мемлекетинден олмагъан миллет векили ёкъ эди. Юденбургнынъ бутюн инсаниетсиз шараитлери мында ат ойната эди. Мешакъатлы эмек тесиринден яры ач балаларнынъ тек теринен кемиклери къалгъан.

Лёманнынъ дженк девириндеки къара такъдири эп бетерлешти. Балалар лагерине келип тюшкенде, онынъ чересини къара булут сарды. Лякин бир къач саниеден Билял, Алёша ве Усеин мында олгъаныны бильген сонъ, онынъ къуванчы ичине сыгъмады. Олар бир-бирлерине кене къавуштылар. Берабер ольмек де хавфлы дегиль эди. Зор-беляларда озьара дердинънен пайлашмакъ мумкюн. Билял Лёманны сагъ-селямет корип, козьлерине инанмады. О достуны къучакълап: «Мен сенинъ иле энди ведалашкъан эдим» — деп, козьяшыны сильди.

ЛЁМАН СЕИТДЖЕЛИЛОВ:

— Бойле инсаниетсиз муитте биле гонъюль чезеджек олып тырышасынъ. Лагеримизде поляклар да бар эдилер. Хусусан, оларнынъ биринен пек къонуштым. Чюнки онынъ кеманеси бар эди. Бардым. Мени, ильки сефер корьгени киби, баштан аякъ сюзди. Сол элинен кольмегимни чекип, сагъынен манъа кеманесини узатты. Мегер мен онъа урбаларымны чыкъарып берсем, о манъа алетини багъышлайджакъ. Козьлериме инанмайым, кя онъа, кя кеманесине назар ташлайым. Шакъа этедир беллейим, чюнки усть урбалары не къадар дельме-тешик олмасын, чалгъы алети бойле хышымлы шараитлерде яшамагъа бельсендире эди. Не де исе башымнен онъа: «Юрь чекилейик» — дее ишмар эттим. Шу кемане ичюн бутюнлей анадан догъма чыплакъ къалмагъа разы эдим. О пек аджайип устанынъ къолунен ясалгъан.

Назик сеслер алеми сени шу инсаниетсиз, вахший шараитлерден кокке котере, шу аньде сенинъ ким экенинъни унуттырта, балалыгъынъда корьген, бильген тувгъан диярынъда кездире. Чалып, йырлагъанда де агълай, де кулесинъ. Сонъ къулакъларынъа насылдыр эмирлер эшитиле. Татлы хаялынъдан уянасынъ, кене шу мараз, джеэннем муитнинъ къаршысында къаласынъ. Анда бакъсанъ, котек, къан, зорбалыкъ. Мадам ки, дар дюньяда тек фашистлер укюм сюргенде, мешур музыкантлар, мутефеккирлер, алимлер Германиясы къайда?.. Революцион аректнинъ бешиги олгъан бу мемлекет насыл олды да къара кучьлер мекянына чевирильди, бутюн алемни астын-устюн чевирди? Коммунистик аректе, прогрессив инсаниет къайда? Олар куреше эдилер. Оларнынъ пек чокъ векиллери концлагерьлерде къурбан олдылар. Фашизм азатлыкъны богъмакъта эди. Бухенвальд... Мен явузлыкънынъ темсили олгъан шу лагерь акъкъында сонъра эшиттим. Онынъ собаларында юз бинълернен ватанпервер якъылды. Олар дюньядаки чешит миллетлерге хас эдилер. Гитлерджи башкесерлер шу джеэннемни энъкъастан эткен киби улу шаирлер Гёте ве Шиллернинъ тувгъан юртлары — Веймар шеэринден анджакъ бир къач километр авлакъта мейдангъа кетиргенлер. Фашистлер раатлыкъта Моцартны динълеп, «ищ» вакътында джеллятлыкъны омюрге кечирмектен чекинмедилер. Аджайип медениетли, табиатлы Германия бир тарафта, инсаниетни ёкъ этиджи Германия экинджи тарафта. Эки къапа-къаршы манзара. Бу экинджиси мени гъурбетликке алып кельди, къул япмагъа истеди. Биринджиси мени чыдалмайджакъ вакъытта кучь-гъыданен теминледи, къыйынлыкъларгъа къатланмагъа, яшамагъа бельсендирди.

Такъдир Лёманны ве онынъ достларыны насыл джеэннемге алып бармасын, поляк берген кемане онынъ элинден тюшмеди. Бу кемане иле Австриянынъ Сельдвей шеэрчигине келип етти. Мындаки кягъыт фабрикасына ишчи кучю зарур экен. Онынъ февкъульаде векили Рудештайне адлы уста лагерь коменданты ве башкъа СС-чилернен берабер лагерьге буюрдылар. Юзден зияде миллетке менсюп бинълернен осьмюр оларгъа саф чектилер. Рудештайне ишке кириштi. Балаларда джан къалмагъан. Фабриканынъ лагерь эсабына кечирген бинълернен маркасы къаршылыгъына алмагъа адам тапылмай. Козьлери ичине баткъан. Амма сафтаки мавы, къара, къаверенки козьлер меджалларына коре янмакъта эдилер. Рудештайне буны абайламай. Олар иш бериджиге умютле бакъмакъта эдилер.

Айса, оларнынъ фикириндже, фабрика — лагерь дегиль. Онынъ шорбаджысы махсулдар ишке мухтадж. Демек, о, озь ишчилерининъ къарынларыны тойдурмагъа, оларгъа вакъытында ял бермеге борджлу. Эсирлер шу фикирнен устанынъ козьлерине илишеджек олалар. Рудештайне исе ашыкъмады. О атта козьлерине де инанмайып, сечкен «малыны» итеклеп бакъты, кимерде онынъ джакъына урып алды. Эгер о йыкъылмаса, косьтергич пармакъ деръал эсирге догърултыла. СС-чилер эсирни сафтан чыкъаралар.

Кърымлылар Рудештайненинъ процедурасыны толу кечтилер. Сонъ бекчилерининъ тепмеси иле машинагъа озгъарылдылар.

Осьмюрлер учь ёлакъ сарылып алынгъан тель къоралы азбар ичине киргенлеринен, мында аят лагерьдекисинден татлы олмайджагъыны анъладылар. Сиясет эр бир ерде бир экен — чалыш, чалыш, амма аш-сув сорама. Къачмакъны тюшюнмесинлер деп, телькъоранынъ экинджи ёлагъына ток йибергенлер.

Кягъыт истисалы. Мында эмек хавфсызлыгъы деген шей ёкъ. Къазагъа огърап, пек агъыр алда олса, чареси тез тапыла. Мында хызметчилери азыр туралар. Махсус илядж... джесед алынып кетиле ве якъыла. Оларнынъ якъылгъан ери бар. Бир къач дакъкъадан инсан кубреге чевириле.

Фабриканынъ ичи тоз-думан. Мында чалышкъанлар дакъкъа сайын акъсырып, окъшуп алалар. Иш он эки саат девам эте. Акъшамлыкъ аш айны шу юз элли грамм кепек отьмек ве бир чанакъ джыллы сувдан ибарет. «Мен шу ювундыкънынъ не экенини аля даа анълап оламайым, кадя, — деди Лёман агъа. — Фабрика ичиндеки шараиттен сонъ тель къоранынъ кенары мис долабы киби корюне. Лякин анда ялынъыз иш биткен сонъ чыкъмакъ мумкюн». Лёман бойле вакъытларында, теллер сарымына кельген вакъытында, дикъкъатыны башта онынъ тышына ташлай. Ондан о якъта чокъ къатлы эвлер корюне. Эки сыра, олар къоджаман тереклер талдасында узаналар. Орталарындан таш ёл кече. Шу ёл узеридеки аляметлер сонъки вакъытларда пек худжур олып корюне. Юк машиналарнынъ акъынтысы эп кескин арта, эписининъ устълери орьтик, оларнынъ чокъусы гъарпкъа кетелер. Адамларнынъ къатнавлары да сыкълашты. Оларнынъ юрюшлеринде ашыкъчанлыкъ ис этиле. Эксериси юкнен кете. Буны сейир эткен Лёманнынъ мийинде къуванчлы фикир догъа: «Ерли сакинлер къачалар».

ЛЁМАН СЕИТДЖЕЛИЛОВ:

— Дюньяда не ола шу? Бундан ич бир хабер-тебер ёкъ. Сонъки вакъытта полицайларнынъ башы Крайнер манъа пек раатсыз корюнди. Бакъ сен, инсан бельгисиз, тар муитте биле этрафында олаяткъан корюнмез аляметлерни ис этюв къабилиетинде ола экен. Полицайлар башы биз саф чеккенде, илле бир де биримизни ботен ерде силиштире, энъ олмагъанда устюмизге копек киби багъыра эди. Бутюн кунь огюздайын чалышып, къарнынъны ашкъа тойдырмайып, бир де санъа бефтан къылынсалар, окюнчтен патлайджагъынъ келе. Йигирми бинъ джан — эпимиз тильсиз айвангъа ошап къалдыкъ. Бойле чыдалмайджакъ вазиет даа не къадар созулмакъ мумкюн, инсан демир дегиль де? Алем фашизм чызмасы астында мудавмет инълеп къаладжакъмы? Я бизим шанлы Ордумыз къайда? Шу аджджерьанынъ башы эзиледжекми, ёкъмы? Бинъ бир суальге къапыла башладым.

Иште, энди шу аляметлер. Экинджи куню танъ атар маалинде узакълардан къулакъларымызгъа топ садалары кельди. Бу недир, дее бир-биримизге козь ташладыкъ. Даа эки кунь дегенде, шеэр устюнде бомбардуман самолётлары пейда олдылар. Олар «юклерини» къайдадыр якъынларда бошатып къайталар. Тель къора арты арекетлери бундан себеп мисильсиз номайлашты. Сычан делиги бинъ алтын, ур патласын къачалар. Крайнер де озюнинъ башкесерлеринен къачмакъ тедаригини корьди. Самолётлар устюмизде саатте бир пейда олалар.

— Бакъынъыз!.. Къанатларына бакъынъыз, булар — бизимкилер достлар!.. Аза-а-атлыкъ, аза-а-атлыкъ кельди!.. — Мен аман Алёшанынъ агъызына япыштым. Этрафкъа бакътым. Кене яхшы буны бир джеллят эшитмеди. Алексейге сертейип: «Къуванчынъны ичинъде гизле, ёкъса бизим эпимизни къуршунгъа тизгенлерини истейсинъми?» — деп сёгдим. Гъарип достум, шашкъанындан ер ярылса, ерге киреджек эди.

Биз, акъикъатен де, азат олундыкъ. Къуванчымыздан агъладыкъ. Къаршымызда расткельген аскерлеримизни къучакълап, опьтик. Азатлыкъ да, гъафлеттен кельсе, хавфлы ола экен. Базы сакъатлангъан юреклер оны котералмадылар. Кеманесини манъа эдие эткен поляк достум азбар телькъораны астына басып кечкен танкны, ве, онынъ пешинден чапып келеяткъан бизим автоматлы аскерлеримизни корип, анджакъ йылмайып етиштирди. Юреги токътады. Оны шу арада абайлагъан олмады.

Дженк битти. Фашизмнинъ къобасы тар-мар этильди. Онынъ мимарджылары Нюрнбергде суд этильдилер. Артыкъ бойле фаджиа текрарланмайджакъ. Совет арбий къысымлары, силялары толу эшелонлар гъалебе иле гъарптан шаркъкъа ёл алып башладылар. Билял ве онынъ достлары энди Венадалар. Винерновштадта

сабыкъ эсирлерден рус оюн ве йыр ансамбли тешкиль этильди. Ватангъа къайтмагъа ынтылгъан семетдешлер шу ансамбльге меджбурий джельп этильдилер. Бу оларгъа худжур бир шей олып корюнди. Оларнынъ мураджаатларына: «Бекленъиз, невбет сизге де келир, эвель гъалебени озь къанларынен къазангъанлар кетсин» — дее джевапландылар.

Ансамбльде кърымлылардан даа Фикрет, Сервер, Эдем, Мустафа, Ахтем, Халиль, Джафер адлы музыкантлар да бар эдилер. Лёман оларнен тек ансамбльде танышты. Олар шеэр арбий комендантнынъ эмири муджиби Венадан къайтып етиштиралмагъан къысымларымызгъа концерт берип юрьдилер. Ансамбль коллективининъ озегини уста кларнетчи багъчасарайлы Джафер, онынъ койдеши трубаджы Якъуп, таракъташлы дареджи Исмаил ве Лёман тешкиль эттилер. Оларнынъ куньде беш-алты концерт берген вакъытлары олды.

Бир кунь акъшам Лёман ёргъун алынен ятакъханеге къайтаяткъанда, къаршысына бир эсмери къыз расткельди... Айше — Германия джеэннемине айдалып кетирильген бинълернен кърымтатар къызларынынъ бири эди. Такъдир эки дживанны эбедий къавуштырды. Оларнынъ биринджи балалары — Ремзи Винерновштадта догъды.

Сабыкъ эсирлернинъ илле бир де-бири куньара арбий комендатурагъа келип кете. Фена агъыр вазиетлерде бир къач йыл девам эткен Ватан асретлиги эсирлернинъ гонъюллерини эп кемире эди. Ниает, азаплы куньлерден сонъ, къуванчлы дакъикъа да келип етти. Лёман ве семетдешлери комендатурагъа чагъырылдылар. Анда оларгъа меселе чезильгенини айтты, сонъра эллерине махсус кягъыт берип, дос-догъру Орта Асиягъа, яни Ташкентке ёнемеге укъукълары олгъаныны бильдирдилер.

ЛЁМАН СЕИТДЖЕЛИЛОВ:

— Дерсинъ башымызгъа къайнакъ сув тёкюльди. Шашып-тааджипленгенимизден, къазыкъ юткъан киби, къатып къалдыкъ. Сонъ эсимни топлап, коменданткъа: «Сиз янъылгъансынъыз, биз Ташкентте дегиль, Кърымда яшаймыз, биз — кърымтатарларымыз» — дедим. О йылмайып: «Кърымтатарларынынъ эписи энди Озьбекстандалар, сиз исе, не ичюндир, аля даа мындасынъыз» — деди де одасындан чыкъып кетти.

Тааджипли козьлеримизни бир-биримизге тиктик. Шу лакъырдынынъ фаркъына аслы баралмадыкъ. Халкъ не ичюн Озьбекстанда? Дженк тек шимди битти де. Демек, Халкъ дженк вакъытында кочюрильди. Не себептен?

Яш къорантамнен Ташкент алет заводына зыр-зыбылдакъ келип тюштим. Меселе мында айдынлашты. Амма ватандашларым не къабаат ишлегенлерини айтып оламадылар. Не де исе бизге «эджнебийлерге», яшамакъ ичюн эски атхане айырылды. Оны эляльадыкъ, деликлерини тыкъаттыкъ, сылап битирдик дегендже, таваны эшилип башлады.

Ильки йыллары бойле шараитте кунь кечирмеге сырасы кельди. Умумен бутюн халкъымызнынъ вазиети бизим аилемизнинъ вазиетинден истисна дегиль эди. Орталыкъны бит басты. Яры ачлыкъ, хасталыкъ халкъымызны кунь сайын ютты. Атта мефталарны урф-адетлерни кутип, коммеге имкян ёкъ эди. Эр кес такъатсыз, юрьмеге биле чареси ёкъ. Амма «тертип» эп къавий сакъланылды. Уйкенлер озь вакъытында ерли коменданткъа барып, имза чекелер. Озьлерини яшагъан еринден бир адым чекильмегенини къайд эттирелер. Дженкнинъ дешетини башындан кечирген халкъым, бу инсаниетсизликнинъ дешетини де башындан кечирди, аякъ астына алынды.

Лёманнынъ гъурбетликтен кетирген бирден-бир вариети кемане эди. Мезкюр алет онынъ рухий ашы (эм тек онынъ дегиль), поляк достундан къалма екяне хатире эди. Оны ят эллерге бермеге гонъюли бармады. Лякин не чаре? Меджбур олды. Ачлыкъ аювны ормандан чыкъарыр. О, комендант Морозовгъа келип, эски шеэр базарына бармакъ ичюн изин сорады.

— Мен онынъ узурына аякъ баскъанда, Морозов махсус дефтеринде нелердир къараламакъта эди, — деп хатырлай Лёман агъа. — Селямлаштым. Индемеди. Оксюрип алдым, анджакъ къашларыны къыбырдатты. Сонъ, не исе, башыны котерип, мени баштан аякъ сюзди. Кучюк козьлери манъа ине киби сапландылар, санки мен буюк къабаат ишлегеним. «Не кельдинъ?.. Базарда не япаджакъсынъ, ёкъса денъиштириледжек мал-мулькюнъ чокъмы?..» ве саире акъаретлейиджи суаллер тёкти. Вазиетимни ве макъсадымны анълаткъан сонъ о, агъыз-буруныны къыйыштырып: «Эки саат! Бир дакъикъа кечикип кельсенъ, ишинъ бар! Деф ол!» — деп, манъа къапыны косьтерди.

Лёманнынъ бахтына муштери тез тапылды. Онъа еудий музыкант расткельди. О, алетнинъ о ягъыны, бу ягъыны козетип чыкъкъан сонъ, яйнен кеманенинъ теллерини дефаларджа янъгъыратты. Индемеден джебине далды ве андан бир топ пара чыкъарды. О онъа эки бинъ кумюш сайып берди ве базар акъынтысына синъип кетти. Лёман онынъ артындан буюк яныкънен бакъып къалды. Элиндеки

бир топ параларгъа о ярым чувал къадар арпа ве богъдай уну, бир къач кило ягъ ве огълуна да хораз-конфет аладжакъ. Аилесини ачлыкътан къуртараджакъ. Ойле де япты. Базарлыкъ этип, эвине ашыкъты.

Артыкъ онъа алтын зенаатыны девам эттирмектен башкъа чаре ёкъ эди. Керек алет ве васталарны да базардан такъыштырды. Озь ишине кириштн. Дженктен сонъки ильки кеманеси тез япылып битти. Амма о онынъ юрегине ятмады, кеманенинъ сесинде илле ис этти. Оны гъайрыдан бозды. Мегер, меджбурий къаба эмек озь ишини япкъан. Пармакълардаки назик хусусиетлерни сечюв зайыфлашкъан. Бу табиий кемалатны ерине кетирмек ичюн ондан пек чокъ исрарлыкъ, ираде, чыдам талап олунды. Эвде ишнен мешгъуль олгъан исе, алет заводында да чалышып, нормаларны толдура эди. Лёман къыскъа вакъыт ичинде токарьлыкъ зенаатыны менимседи. Табиатнынъ онъа багъышлагъан зеинини ве та балалыкъ чагъындан джулялап кельген зенгин теджрибесини бу ишлерге догърултты. Лёман микронларны вуджуды иле ис эте, авале этильген деталлерни там-догъру япа. Норманы арткъачынен, кейфиетнен тез толдура. Бир сырада, медений ишлер иле огърашмагъа башлай, онъа бу иште завод мемуриети тарафындан имкян догъурыла.

О, алет ве абразив маллары заводларынынъ территориясында яшагъан базы лагерьдеш достлары Фикрет, Мустафа, Исмаилнен иштен сонъ, бир даиреге топланып, озьлерининъ чалгъыджылыкъ-иджраджылыкъ меаретлерини джулялай эдилер.

Сюргюнлик йылларында «халкълар бабасы» ве онынъ чанакъяларлары халкъымызны саткъын этти, кърымтатарларнынъ тарихыны ёкъ этмеге, денъиштирмеге тутундылар. Ватанда къалгъан бутюн тарихий абиделер, койлер, шеэрлернинъ адлары суньий терджиме этилип, янъы адлар берильди. Анджакъ Хансарайнынъ ады олгъаны киби къалды. Амма кене де онынъ тарихий маиети акъкъында мында келип кеткенлерге саф-сата токъулып, беян этильди. Халкъымызнынъ мукъаддес кечмишине аювджасына янаштылар. Аюв баласыны ашайджакъта, оны танымамакъ ичюн чамургъа булгъалай экен. Бизлерни де бойле булгъаладылар. Кенди кендимизни танып оламадыкъ. Ярым асыр девамында саткъын олып яшадыкъ.

Вакъыты кельгенде, сюнгю чувалны илле тешип чыкъа. Бизим меселе де кеткете дженк биткен сонъ айдынлашты. Совет аскерлери явуз фашизм устюнден гъалебе эльде этип, эвге къайтып кельдилер. Бизим баба ве агъаларымыз, ана ве аптелеримиз де шулар джумлесинден эдилер. Оларнынъ кокюслеринде парылдагъан Алтын Йылдызлар, орден ве медаллер халкъымызгъа нисбетен косьтерильген адалетсизликнинъ ильки ашкярджысы олды. Джебэлерде Совет топрагъынынъ азатлыгъы, халкъларнынъ бахтлы яшамасы ичюн къан тёкип, яры сакъат алынен къайтып кельген сабыкъ дженкчилеримиз адалетсизлик элемини ютып, къоранталарына зар-зорнен Озьбекстанда къавушып, къалгъан ираде ве кучьлеринен яшамагъа ынтылдылар.

Бизим терен асырлар тарихына малик зенгин, аэнкли музыка ве йыр медениетимизни сюргюнлик муитинде кениш халкъ кутьлесине еткизген адий авескярлар эдилер. Лёман ве онъа бенъзеген юзлернен дигер халкъ усталары музыка медениетимизни агъыр йылларда да яшатты, оны инкишаф эттирдилер. Эр сой сиясетни аятнынъ озю догъура. О огге илерилей, ич бир зорбалыкъкъа чыдамай. Гъайрыдан къурув девири шимдики куньлернинъ революцион тазелигини асыл этти. Миллий мунасебетлер лениндже миллий сиясетнинъ улу принциплерине эсасланып, аль олунмалы.

Анги халкънынъ ады анъылмасын, биз эвель онынъ географик турушыны козь огюне кетиремиз, картагъа назар ташлаймыз. Чюнки эр бир халкънынъ аньанелери урф-адетлерини, тиль ве медениетини шекиллендире. Бир халкъны дигеринден тек бу хусусиетлер дегиль, йыр, музыка тюзгюнлиги де айырды эте. Йырларда эр бир халкънынъ миллий чизгиси акс олуна. Йырларда географик нокъталар, озен, дерьялар, от-оленлер ве айванлар образ яратылмасы ичюн хызмет этелер. Меселя: «Юксек минаре, къашлери къаре... Къалайлы къазан ичинде — къаз баласы, къызыны манъа севдирген озь анасы... Ай, яврум да Салгъырнынъ бою, озь тувгъанымнынъ тою...» ве иляхре.

Гъурбетлик йылларында халкъ Ватанны шойле йыр ве тюркюлернен хатырлай, шу хатырлавлар иле яшай, козь огюнде джанландыра эдилер. Бу вазиетте Лёман эски халкъ йырларыны топламагъа озюнинъ огюнде буюк боюн-борджу деп санды. Ве ойле де япты.

«Той-дюгюн чалгъыджылар такъымы ичюн пек буюк сынав киби кече, кадя,— дей Лёман агъа.— Он беш-йигирми йыл эвельси той азбарында къавгъалар пек сыкъ ола эдилер. Чалгъы такъымына ракъы шишеси атылгъан вакъыт олды. Не экен саргъуш динълейиджи ава я да йырдан къанаатленмеген. Эбет, шимди динълейиджи медениетли, сымарышынынъ иджрасыны бегенмесе биле, суса. Я да буны чалгъыджынынъ янына келип, явашчыкътан анълата. Мен не дейджек олам, халкъ озь

йырларына, музыкасына пек мукъайт. Бу ал мени къувандыра, медениетимизнинъ гъайып олмайджагъына эминлик беслей.

Эски халкъ йырлары, макъамлары вира унутыла, уста иджраджылар несильденнесильге эп эксиле. Саз я да тулуп-зурна, сантыр я да кеманче, той-дюгюнлернинъ падишасы — давул ве даренинъ сеслери унутылды. Оларны урып чалыджы алетлер денъиштирди. Бу алетлерде атта «Къайтарма» ве «Эфсане» ансамбллери чалмайлар. Бойле алетлерде чалмагъа мутехассыс олмагъаны бунъа себеп экен. Я о алетлерде чалмагъа огренмек мумкюн де! Ёкъса бизим халкъта тирнекли музыкаджы яшлар ёкъмы? Олар барлар! Оларгъа чалмагъа огретмек керек. Эски миллий алетлеримизнинъ аэнки заман эстрадасына уймай исе, барсын халкъ йырлары иджра этильгенде оларда чалынсын. О вакъыт концерт чешит чечекли дестеге чевирилир. О вакъыт чалынгъан макъам динълейиджилернинъ юреклерини чертип кечер, гонъюллерини хошнут этер, агълатыр, сызлатыр. Халкъ медениетининъ байлыгъы иште, миллий алетлернинъ чалынувындадыр.

Бизим къадимий чалгъы алетлеримиз, узакъкъа кетмек керекмей, Азербайджан, базы дигер Кавказ улькелеринден тапып алмакъ мумкюн.— Амма меним буларгъа энди кучюм етмез, къартайдым. Гъайрет яшларымыздан беклене.»

Партия ве девлетимиз бизим халкънынъ проблемасыны чезмейип къалдырмайджакъ деген умюттемиз, о мытлакъа лениндже чезиледжек. Лякин буны беклеп, къол къавуштырмайыкъ. Бизге Сеитджелиловлар киби усталар зияде талап олуналар. Тирнекли, ирадели, умумнынъ макъсадында гъайрет эткен адамлар халкъ итибарына ляйыкълар. Лёман Сеитджелилов кибилеринден нумюне алмагъа тырышмалы.

Чалгъыджы, йырджы оларакъ халкъ арасында, зиядесинен къарт-къартийлер арасында булунмагъа, оларнынъ зеинлеринде сакъланып къалгъан аваларымызнен, йырларымызнен, умумен агъыз яратыджылыгъынен танышмагъа ынтылды. Кемане ясав усталыгъыны исе агъыр теджрибесинен зенгинлештирди. Бу кет-кете, девир-девирнен олды. Амма ильки вакъытлардаки къыйынлыкъкъа къатланмакъ керек эди. Осип келеяткъан яшлардан музыкагъа бельсенген энъ истидатлы сойларыны сечип алды. Оларгъа музыка сырларыны ашлады, йырламагъа огретти. Буларнынъ базыларына кеманени уста озю ясап берди.

1988 сенесининъ экинджи ярысында Москвадан Ташкентке эски кърымтатар халкъ йырларынен, тюркю ве эзгилеринен меракъланып кельген эки алим композитор Февзи Алиевнинъ ёлбашчылыгъы алтында башта Лёман Сеитджелиловнынъ мусафирпервер эвинде олдылар. Фольклорджылар бу адий чалгъыджынынъ къаби-

Лёман уста озю ясагъан кеманелерни козьден кечире

ниетинден пек мемнюн олып къайттылар. Оларгъа намлы чалгъыджы Энвер Шерфединов да, пек чокъ башкъа иджраджылар да дегерли ярдым косьтердилер.

Анджакъ эки йыл эвельси Лёман агъанынъ башына такъдирнинъ бир мешакъатлы дарбеси даа тюшти. О севимли къадыны Айшеден айырылды. Мерум къадынындан онъа учь бала ве еди торун къалды. Ремзи ве Февзи баба ёлундан кеттилер. Торунлар да музыка алемине киреяталар. Сеитджелиловлар-Лёмановлар аилесинде энди кеманеджилернен берабер кларнетчилерни, аккордеонджы ве фаноджыларны, трубаджыларны расткетирмек мумкюн. Не ичюндир, умют беслейим, булар арасындан келеджекте сазджылар, зурнаджы ве дареджилер де чыкъар.

Лёман уста бутюн омюрини анджакъ кеманеге багъышлады. Кемане онынъ ичюн акъикъий къыраличе эди, шай да олып къалды. Кемане онъа къан-джан ёлдаш олды, онъа омюр фуртунасында аят багъышлады.

Амма Сеитджелиловнынъ кемане ясав киби пек сийрек зенаатыны девам эттиреджек бир баласы олмагъанына тааджиплендим. Буны онъа мукъайтлыкънен бильдирдим. О кульди. Алет ичюн бельгиленген агъачны ишлемеге киришмеден эвель, онда пармакъ синъирлеринен бельгисиз сесни ис этмек керек экенсинъ, «Бу къабилиет инсаннен берабер догъа, оны башкъасына не берип оласынъ, не де ашлайсынъ» — деп кестирди уста.

Мен Лёман Сеитджелилов акъкъында сёйлеп кельгенде, онынъ такъдирдаш достларыны да анъгъан эдим. Къыйын девирлерде музыка медениетимизге олар да эллеринден кельгени къадар иссе къоштылар. Эписи варлы-вариетли, торунлы олдылар ве шимди мемлекетимизнинъ чешит кошелеринде яшайлар. Трубаджы Якъуп, кларнетчи Джафер, таракъташлы дареджи Исмаил ве даа башкъалары Озьбекстандалар. Билял шимди къорантасынен Самаркъандда яшай. Алексей Усеин иле экиси та Венада айырылдылар. Оларнынъ такъдирлери белли дегиль.

ЛЁМАН СЕИТДЖЕЛИЛОВ:

— Мен сизге насыл анълатаджагъымны бильмейим, биз текаран атикче эдикми, ёкъса чокъ тюшюнмей эдикми, бильмейим. Эр алда мен, Фикрет Саледин ве Мустафа Тавбадракълы (бу онынъ лагъабы) Венада эвлендик. Фикрет Себьягъа, Мустафа исе Урмуске эвлендилер. Бала, сонъра торун бахтыны корьдик. Исрарлы эмекнен варлыкъ топладыкъ. Лякин бир ерге кельсек, лафымыз ялынъыз бир азиз ниетимизнен — Ватанымызгъа къайтувнен багъланды. Эпимизнинъ фикиримиз бир эди. Ватансыз бир тарихы, медениети, тили, аньанеси ве адети олгъан къадимий халкъ оларакъ силинип кетеджекмиз. Хусусан Халиль Канаев бу акъта чокъ хаяллана эди. О, фурсат тапкъанынен, къорантасыны алып, юртумызгъа къайтты. Анда пек чокъ къыйынлыкълар чекти, лякин теслим олмады. Язылды, озюне иш тапты. Амма завалынынъ бахты чокъкъа сюрмеди. Хайырсыз къаза оны алемден алып кетти. О, пек аджаип кеманеджи эди.

Тосатта бир субет вакътында онынъ чересине тикилем. О денъишип тура. Денъишкен сайын онынъ череси сытыла. Лёман агъадан: «Эски халкъ йырларында несиллернинъ тарихы, кейфи, психологиясы сезилеми?» — деп сорадым.

Козьлериме бакъып:

— Эбет, буны бир къач сёз иле анълатмакъ пек зор, кадя,— деди о.— Эски тюркюлернинъ эр бири биз ичюн бир тарихтыр. Факъат оларнынъ базыларында озь девирини бельгилемек къыйын олур. Эгер «Алим», «Порт-Артур», «Шомпол» ве шимдики куньлеримизге аит «Гузель Кърым» йырларыны эсапкъа алмасакъ. Я «Арафат дагъындан», «Канарьям» ве даа онларнен башкъаларынынъ анги йылларгъа, асыргъа менсюплигини къайдан билирсинъ? Эр алда, сен айткъанынъ киби, сёзлерде ве музыкада асыл олып кельген ифаденен кечмиш эджадларымызнынъ кейфлерине, турмушларына умумен къыймет кесмек мумкюн. Эминим, ойле вакъыт келеджек, йыр асабалыгъы тедкъикъатчыларны кечмишке далдыраджакъ, оларны темелли талиль этмеге бельсендиреджек.

Иште, адий бир такъдир. Эртеми, кечми, эр кес озю ичюн бахт къушыны бельгилей, сонъки нефесинедже оны излей. Лёман бундан истисна олмады. О та балалыгъындан сечип алгъан ёлундан, не къадар мешакъатлы сынавларгъа огърамасын, чекильмеди ве, демек керек ки, макъсадына белли дереджеде ирди. Затен, бахт къушы тутулмай, о инсандан вира къачмагъа тырыша, онынъ ирадесини сынай. Лёман агъа да ёрулмай, ёлуны девам эттире.

Озьара субетимиз битти. Лёман агъа озю ичюн ясагъан бир къач кеманесинден энъ яхшысыны, энъ сеслисини алып, чала ве йырлай башлады. Биз берабер онынъ репертуары иле музыка ве йыр медениетимизнинъ терен кечмишине далдыкъ.

Риза Фазыл
Сафтер Нагае

КЪРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ ТАРИХЫНА

БИР НАЗАР

IV Дженктен сонъки девир эдебиятымыз

Юкъарыда сёйледигимиз киби, хайырсыз дженкнинъ мудхиш акъибетлер 1944 сенеси халкънынъ вахшийлердже тувгъан топрагъындан сюргюн этил онынъ такъдиринде савулмаз яралар къалдырды ки, акъибетте бутюн медениет миз, шу джумледен эдебиятымыз да джиддий дургъунлыкъкъа огъратылып, аман аман юз йыл кериге къайтарылды. Чюнки Сталин, Берия ве оларнынъ чанакъ унсурлары озь ана-юртундан тюби-тамырынен сёкюлип чыкъарылгъан бутюн бир миллетни темелинден ёкъ этмек макъсадыны къойгъан эдилер. Лякин алланы козю тюз экен, бу хаинане ниетлерине иришип оламадылар: халкъымыз озюнин ишкирлиги, тирнеклиги, озюнинъ аяткъа, тувгъан топрагъына севгиси эм де бу мил ли ёкъ акъсызлыкънынъ, адалетсизликнинъ бир кунь ола мытлакъа тюзетиледжегине, халкънынъ озь юртуна — Кърымгъа къайтарыладжагъына къавий ишанчы умюти саесинде озюни миллет оларакъ сакълап къалмагъа, озь тилининъ, санъаты ве медениетининъ ят ерлерде, ят муитте бутюнлей ёкъ олмасына ёл бермейип, бу бир къыйынлыкъларнен, бир дередже олса да, озь юзюни, озь менлигини, озь миллий къияфетини сакъламагъа наиль олды. Халкъымыз эр анги къыйынлыкълар огъ де баш эгмейип, ишке берильди, халкъ ходжалыгъынынъ чешит сааларында нам нен чалышты, элинден кельгендже дженк ве сюргюнлик гъайыпларынынъ ерин янъы несильни тербиелемеге бельсенди.

Эминликнен айтмакъ мумкюн ки, мына энди къыркъ беш йылдан зияде девам эткен ве чешит зорлукъларнен, чешит сой сынъырланув ве ясакъларнен багъ олгъан, махсус органларнынъ къатты незарети алтында кечкен бу агъыр ве мурекк джерьянда, шубесиз, халкънынъ сюргюн этильгенинден 13 йылдан сонъ янъыдан нефес алып, джанланып башлагъан эдебиятымызнынъ ролю гъает буюктир.

Партиянынъ Сталин репрессияларынынъ устюни ачкъан ве шахскъа табынув сиясетини кесен-кес къаралагъан тарихий XX съездинден сонъ мемлекетте сиясий ве ичтимаий омюрдеки эйи йылышувлар тесиринен Озьбекстанда да дигер миллет лернинъ медениетлерини инкишаф эттирюв саасында баягъы ишлер япылды. Бу девирде гъаевий-сиясий ве маневий икълим баягъы денъишти ве кърымтатарларнынъ да миллий медениетини ёкъ олувдан къуртармакъ, оны сакълап къалмакъ ве яшатмакъ ичюн бир сыра тедбирлер корюльди. 1957 сенеси майыс 1-ден Ташкентте ана тильде «Ленин байрагъы» газетасы чыкъып башлады, республика радиосында кърымтатар тилинде даимий эшиттирювлер башланды, сонъундан «Къайтарма адыны алгъан кърымтатар оюн ве йыр ансамбли мейдангъа кетирильди. Кене шу йылы Озьбекстан Языджылары бирлиги янында кърымтатар эдебияты секциясы мейдангъа кетирильди ве о секция озь этрафына къарсамбалы йыллардан сагъ къал гъан эдиплерни бирлештирди. Кърымтатар эдебияты секциясынынъ негизини теш киль эткен языджыларымыз Шамиль Алядин, Абдуреим Алтанълы, Абдулла Дер

менджи, Эшреф Шемьи-заде, Юсуф Болат, Зиядин Джавтобели, Раим Тынчеров, Решид Мурад, Фетта Аким, Гъафар Булгъанакълы ве дигерлер эдебиятымызнынъ сюргюнлик муитинде къайта баштан джанланып башламасына хызмет эттилер.

Айны шу йылы кърымтатар языджыларынынъ эсерлеринден тертип этильген биринджи джыйынтыкъ нешир этильди. «Баарь эзгилери» адынен чыкъкъан бу китапкъа языджыларнынъ икяелери, очерклери, шиирлери кирсетильди. Дженк акъибети ве 1944 сенеси бутюн халкъымызнынъ башына тюшкен сюргюнлик фелякети юзюнде он алты йыллыкъ меджбурий дургъунлыктан сонъ бу ана тилимизде чыкъкъан биринджи китап олды. 1958 сенеси исе языджыларымызнынъ эсерлеринден тертип этилип, рус тилинде «Дни нашей жизни» адлы джыйынтыкъ чыкъты.

Коммунист партиясынынъ идеология меселелери боюнджа къарарлары, КПСС XX—XXIII съездлеринынъ къарарлары эм де КПСС Меркезий Комитетининъ «Эдебий-бедиий тенкъид акъкъында» къарары (1972) джумледен бизим эдебиятымызнынъ да озь имкянына коре адым-адым огге йылышмасында белли бир таянгъыч олдылар.

Языджы ве шаирлеримиз ильки йылларда озь эсерлерини кучюк колемнен афтада эки кере чыкъкъан «Ленин байрагъы» газетасында бастыра эдилер. 1968 сенесинедже исе кърымтатар тилинде йылда бир дане китапчыкъ чыкъа эди. 1965 сенеси «Ленин байрагъы» буюк колемнен афтада учь кере чыкъып башлагъан сонъ, онда эдебий эсерлер дердж этюв имкяны баягъы артты. Газетада арды-сыра «Эдебият саифелери» берилип турды. Амма къалем саиплеринынъ сайысы да эп артты. Бу девирде энди эдебиятта ильки эсерлерини та дженктен эвель бастырып башлагъан несиль эдебиятчылары: Риза Халид, Сеитумер Эмин, Энвер Селямет, Ремзий Бурнаш, Черкез-Али, Якъуб Зекки, Джевдет Аметов, Джеваире Меджитова, Юнус Темиркъая, Амет Мефаев, Зейнеп Аббасова, Мамбет Алиев, Ибраим Паши ве дигерлер эдебиятта фааль чалышып башладылар. Олардан Риза Халид, Сеитумер Эмин, Энвер Селямет, Якъуб Зекки, Черкез-Али, Джевдет Аметов, Ремзий Бурнаш, Ибраим Паши сонъундан СССР Языджылары бирлигининъ азалары олдылар. Булардан башкъа СССР Языджылары бирлигине 17 киши даа къабул олунды. Булар: Урие Эдемова, Риза Фазыл, Закир Къуртнезир, Айдер Осман, Эрвин Умеров, Эмиль Амит, Нузет Умеров, Билял Мамбет, Шакир Селимов, Иса Абдураман, Сафтер Нагаев, Аблязиз Велиев, Мамбет Аблялимов, Шерьян Алиев, Амет Адиль, Венера Ибраимова ве Айше Кокиевадыр. Табиий ки, ичине янъыдан джан кирип башлагъан эдебиятымыз ичюн, озь къалемлерини эп пишкинлештирген языджы ве шаирлеримиз ичюн газета саифелери энди гъает тарлыкъ эте эди. Буны козь огюне алып, Озьбекстан Языджылары бирлигине ве Озьбекстан Компартиясы Меркезий Комитетине мураджаат этип, махсус мектюп язувымыз нетиджесинде Ташкенттеки Гъафур Гъулам адына нешриятта 1968 сенеси айры кърымтатар эдебияты редакциясы мейдангъа кетирильди ве шундан сонъ кърымтатар тилинде йылда умумен 100 басма табагъы колемде 13-14 китап чыкъарылып башланды. Бу исе энди эдебиятымыз о дередже етерлик олмаса да, белли бир инкишаф ёлуна мине башлады демек эди. Бир группа яш языджыларымызнынъ мураджаатына бинаэн Озьбекстан Компартиясы Меркезий Комитетининъ къарарынен 1976 сенеси кърымтатар тилинде йылда эки кере «Йылдыз» эдебий альманахы чыкъып башлагъан ве 1980 сенеси бу альманах эки айда бир кере чыкъкъан эдебий-бедиий ве ичтимаий-сиясий журналгъа чевирильген сонъ, языджыларымызнынъ ве хусусан яшларнынъ эсерлерини басмакъ имкяны баягъы артты. Бундан сонъ янъы догъгъан эсерлернинъ: романлар, повестьлер ве икяелернинъ, поэма ве шиирлернинъ аман-аман эписи илькиде журнал саифелеринде басылмакъта.

Эбет, юкъарыда къайд эттигимиз киби, дургъунлыкъ девиринде юзь алгъан чешит сынъырланув ве ясакълардан толайы языджы ве шаирлеримиз озьлери истеген эр анги мевзугъа мураджаат этмектен аджиз эдилер. Меселя, языджынынъ рухуна, анъына, талабына, истегине энъ якъын олгъан тувгъан юрт, ана-Ватан денъиз ве дагъларгъа, озь халкъына севги мевзулары, халкънынъ кечмиши ве тарихына аит мевзулар бизим языджылар ичюн бутюнлей ясакъ этильген эдилер. Бизге Ватан, тувгъан юрт, денъиз, сельби киби сёзлерни язмакъ бир якъта турсын, атта халкънынъ адыны, яни кърымтатар деп язмакъ биле ясакъ эди. Бойле муитте, бойле шараитте эдебияттан кереги киби осювни, кереги киби инкишаф этювни, мевзу кенишлигини, мундеридже теренлигини беклемек къыйын эди. Бунъа бакъмадан языджыларымыз озь имкянларына коре эсерлер яратмагъа, эдебий тильни ве эдебиятымызны белли бир черчиведе олса да, яшатмагъа гъайрет эттилер, базыда исе юксек бедиий севиеде, кучьлю эсерлер де яраттылар.

Сербест эмек, ишчи аяты эдебиятымызнынъ эсас мевзуларындан бири олды. Языджыларымызнынъ вакъиаларны кениш къаврап алув усталыгъы артты. Дженктен сонъки кърымтатар эдебиятынынъ характерли чизгилеринден бири шу ки, онда несир жанры етекчиликни эльге алды. Хусусан эдиплер озьлеринынъ эвельки несильден фаркълы оларакъ несирнинъ буюк жанры — романгъа мураджаат этмеге

джурьатландылар. Оларнынъ эсерлеринде социалистик реализм принциплери эп илериледи ве теренлешти. Кърымтатар языджылары земане халкъ омюринен джидди меракъланып башладылар, олар озь эсерлеринен халкъ ходжалыгъыны тиклев дженктен сонъки къыйынлыкъларнынъ огюни алув ве ичтимаий адалет ичюн курешни бедиий суретте айдынлатмагъа тырыштылар. Языджыларымызнынъ дженктен сонъки иджадында кой ходжалыгъындаки коллектив эмек ве халкъ ходжалыгъыны санайылаштырув мевзусы эвелькине нисбетен даа кениш айдынлатылды. Эдебият совет халкъынынъ арбий джесюрлигини косьтерювни де озюнинъ эсас мевзуларындан бири этип алды. Шамиль Алядин, Абдулла Дерменджи, Раим Тынчеров ве Решид Мураднынъ повестьлери, Абдуреим Алтанълы, Эшреф Шемьи-заде ве дигерлернинъ поэмалары фашизмнен куреш йылларындан сонъ дженк акъкъында язылгъан ильки эсерлер олып, оларда кутьлевий халкъ къараманлыгъынынъ маиети ачылып берильди, дженкни умумийлештирильген тарзда даа кениш тасвирлев башланды.

«Ленин байрагъы» газетасы кърымтатар тилинде екяне девирий матбуат органы олгъанына бакъмадан, бутюн кърымтатар эдиплерининъ, шу джумледен иджат мейданына янъы келип кирген яш шаир ве языджыларнынъ да эсерлерини держ этип кельди. Бу ерде газетанынъ кърымтатар эдебиятыны янъыдан джанландырувдаки ролюни айрыджа къайд этмек лязим, онынъ истидатлы иджадий яшларны тербиелевде, эдебий тильни сакълап къалув ве мукеммеллештирювдеки хызметлери юксек къыйметке ляйыкътыр. Яш эдебиятчыларнынъ бутюн бир несили «Ленин байрагъы» — вастасынен эдебияткъа келип кирди. Булар Риза Фазыл, Закир Къуртнезир, Айдер Осман, Эрвин Умеров, Урие Эдемова, Эмиль Амит, Билял Мамбет, Сафтер Нагаев, Аблязиз Велиев, Шакир Селимов, Иса Абдураман, Рустем Алиев, Мамбет Аблялимов, Шерьян Алиев ве дигерлердир. Чешит жанрларда иджат эткен бу яшлар сонъундан СССР Языджылары бирлигининъ азалары олдылар ве языджыларымызнынъ энди орта несили сайылмакънен бирге, Озьбекстан Языджылары бирлиги янындаки кърымтатар эдебияты Советининъ озегини тешкиль этмектелер.

Совет эдебиятында дженктен сонъки девирде земанеий мевзуларгъа гъайретли бурулыш башланды, куннинъ мусбет айдын образларыны яратувгъа ынтылув етекчи роль ойнады. Эльбет, бу девирде конфликтсизлик назариеси, дургъунлыкъ укюм сюргенине бакъмадан, халкънынъ инкъилябий тарихыны косьтерюв вазифеси эдебият огюнде тура эди. Бу мевзугъа ильки мураджаат эткенлерден бири Джемиль Сейдаметов дженктен эвель язгъан «Уфукъкъа догъру» романыны анджакъ дженктен сонъ китап этип бастырды ве бу эсеринде о халкъ ичинден чыкъкъан ве онъа садыкълыкънен хызмет эткен янъы кърымтатар совет зиялысынынъ шекилленюв джерьяныны косьтерди.

Дженктен сонъ кучюк несир жанры да илериледи ве уйкен несиль языджыларынен берабер алтмышынджы сенелерде эдебияткъа кельген яш эдиплер де бу жанрларда фааль чалыштылар. Бу эдиплернинъ икяе ве очерклеринде совет адамларынынъ тынч эмеги, оларнынъ омюр тарзы, коллективнинъ адамгъа тесири, партиянынъ шахсны маневий тербиелев хусусында къайгъырувы, къардаш халкъларнынъ достлугъы тасвирленильди. Бу девирде Шамиль Алядин, Юсуф Болат, Абдулла Дерменджи, Абдуреим Алтанълы, Эшреф Шемьи-заде, Зиядин Джавтобели ве дигерлер публицистика саасында да семерели иджат эттилер.

Кърымтатар несири умумен дженктен сонъки девирде гъаевий-бедиий джеэттен осьмеге ынтылды ве мемлекетимиздеки къардаш халкълар эдебиятлары сафындан белли дереджеде ер алды. Эльбет, шимди о озь вазифесини толусынен эда этти демек догъру олмаз. Дургъунлыкъ девирининъ эскенджеси алтында о, халкънынъ агъыр талийинен багълы бир сыра мевзуларны атлап кечмеге, дженк вакъыты ве ондан сонъки девирнинъ акъикъий манзарасыны ачып берюв ерине эр шейни яраштырып косьтерюв ёлуна минмеге меджбур олды. Яни юкъарыда айтылып кечильген себеплерден толайы халкъымызнынъ фаджиалы такъдири, онынъ мукъаддес арзу-хаяллары, истек ве ниетлери, ватан асретлиги, онынъ озь тувгъан юртуна ынтылувы киби меселелер эдебиятта озь аксини тапып оламады. Даа догърусы буны яптыртмадылар.

Эр алда, кърымтатар шаирлерининъ дженктен сонъ язгъан эсерлеринде земанеининъ халкъ омюринен багълы куньделик истисал, турмуш, севги, озьара мунасебетлер, достлукъ меселелерини айдынлатувгъа ынтылыш сезильди. Дигер къардаш халкъларнынъ шииретинен озьара алякъанынъ къуветленюви шииретимизнинъ де белли дереджеде инкишафына ярдым этти. Шииретнинъ мевзу даиреси кенишледи, онынъ жанр шекиллери зенгинлешти. Социалистик реализм бедиий усул оларакъ даа да теренлешти. Хусусан уйкен несиль шаирлери семерели чалыштылар. Эшреф Шемьи-заде, Абдуреим Алтанълы, Зиядин Джавтобели, Гъафар Булгъанакълы, Ремзий Бурнаш, Энвер Селямет, Черкез-Али, Риза Халид, Амет Мефаев, Сеитумер Эмин, Джеваире ве дигерлернинъ атешин сатырларында совет халкъынынъ яратыджылыкъ эмеги, Совет Ордусы аскерлерининъ къараманлыгъы, сабыкъ аскер-

лернинъ тынч эмеги шерефлендирильди. Кърымтатар шаирлерининъ дженкявер руху, терен гъаевийлиги ве партиявийлигинен рус совет шииристининъ мешур векиллери Н. Тихонов, А. Сурков, К. Симонов, къардаш халкълар эдебиятларындан М. Рыльский, С. Вургъун, Гъ. Гъулам, Къ. Къулиев, Д. Кугультинов ве дигерлерининъ эсерлеринен аэнкдаштыр. Кърымтатар шаирлери, ичтимаий адалетсизликке огърагъан тувгъан халкъынен бирликте, озьлерининъ агъыр иджат шараитлерине бакъмадан, тюшкюнликке къапылмадылар, акъикъий социалистик интернационализм, халкъларнынъ бозулмаз достлугъы гъаелерини бедиий суретте тасвирледилер, бу саада мувафакъиет къазандылар.

Шииристе поэма жанры озь инкишафыны тапты. Бу девирде яратылгъан кърымтатар поэмаларында халкъ шииристининъ аньанелери девам эттирильди. Кърымтатар реалистик поэмасынынъ инкишафы энъ зияде Эшреф Шемьи-заденинъ адынен багълыдыр. Онынъ «Алиме» ве «Тогъан къая» поэмалары бунъа яхшы мисаль ола билир. Решид Мураднынъ «Кок тарлада догъгъан дестан», Черкез-Алининъ «Гулистан къызы», Абдуреим Алтанълынынъ «Къанатлы къуванчым», Сеитумер Эминнинъ «Атешли ёллар», Энвер Селяметнинъ «Башакъ», Риза Халиднинъ «Лейтенантлыкъ йылларым» киби ве дигерлернинъ поэмалары кърымтатар шииристинде муим ер алдылар. Дженктен сонъки кърымтатар шиирий эпосында социалистик эмек мевзусы эсас ер алды, халкълар достлугъы мевзусы да кениш ишленильди. Эдебиятымыз бутюн чокъ миллетли совет эдебияты киби бу девирнинъ характерли хусусиетини акс эттирди. Эсерлернинъ гъаевий-бедиий дереджелери, омюрнинъ ве эдебий къараманнынъ эстетик концепциясы олдыкъча денъишти.

Кърымтатар эдебиятынынъ 60-джы сенелердеки муим чизгилеринден бири, несирнинъ бутюн жанрларынынъ кениш сильтем алувындадыр. Очерк жанрынынъ кениш ёл алувы языджыларнынъ омюрнен сыкъы багъына яхшы мисальдир. Очеркчилернинъ дикъкъаты, бириндзи невбетте, мемлекетемиз енъишлерининъ ильхамджылары олгъан илери адамларнынъ аяты ве эмегине догърултылды. Муэллифлернинъ бир чокълары озь къараманларынынъ ички дюньясыны ачып бермеге зияде дикъкъат эттилер. Языджынынъ фактны талиль этювге тенкъидий янашувы, проблемаларны ачувгъа ынтылувы кърымтатар очеркинде янъылыкъ олды. Бойле башлангъыч сонъундан эдебияткъа кельген яшлар тарафындан къуветлендирильди ки, янъы адлар оны даа янъы фикирлернен зенгинлештирдилер.

Бу ал яш эдиплер Айдер Осман, Урие Эдемова, Эрвин Умеров, Риза Фазыл, Эмиль Амит, Сафтер Нагаев, Аблязиз Велиев, Рустем Алиев ве дигерлерининъ эсерлери ичюн характерлидир. Олар икяе ве очерк жанрларыны баягъы джанландырдылар. Мевзу черчивелери баягъы кенишледи. Оларнынъ очерклери ве икяелеринде илери эмекчилернинъ психологик портретлери яратылды. Новелла жанрында земане мевзусы эп пекинди. Бир чокъ новеллаларда социаль мевзусы, халкъкъа, Ватангъа севги мевзуларынен сыкъы багълы оларакъ ишленильди.

Етмишинджи йылларда заманнынъ актуаль мевзуларында яратылгъан реалистик повесть ве романлар кърымтатар эдебиятынынъ бу шараитта эльде эте бильген хусусий енъишлеридир. Раим Тынчеровнынъ «Баарь танъында», Шамиль Алядиннинъ «Теселли», Черкез-Алининъ «Догъмушлар», Тимур Дагъджынынъ «Унутылгъан йыр» повестълери совет джемиетининъ земаневий омюринден алынып язылгъан эсерлер оларакъ янъы омюр тарзыны терен эстетик талиль этюв эсасында догъдылар.

Бу девирде несир жанрынынъ энъ ири шекили олгъан бир сыра кърымтатар романлары пейда олгъаны эдебиятымызнынъ черчивеси бир дередже даа кенишлегенини косьтермекте. Шамиль Алядиннинъ «Эгер севсенъ» (1961) ве «Рузгярдан салангъан фенерлер» (1969), Юсуф Болатнынъ «Саф юреклер» (1962) ве «Анифе» (1969), Решид Мураднынъ «Дагълар сонатасы» (1968), Сеитумер Эминнинъ «Ираде дерьясы» (1971), Черкез-Алининъ «Сабалар къучагъында» (1973) романлары шу девирде яратылгъан салмакълы эсерлердир.

Бутюн совет эдебиятында олгъаны киби, о вакъытта кърымтатар несирининъ де меркезинде эмек мевзусы етекчи эди. Юкъарыдаки романларнынъ эксериети ичюн де бу характерлидир. Бу эсерлернинъ гъаевий-бедиий севиелери бирдайын олмаса да, оларны маневий джеэттен зенгин, озь девиринен терен ве сыкъы багълы шахс оларакъ къараманларынынъ социаль актив позицияларыны тасдыкълавгъа ынтылув бирлештире. Оларда шимдики девирни терен анъламагъа, умуминсаний, ахлякъий-этик проблемаларнынъ янъы чизгилерини корьмеге ярдым эткен узакъ ве якъын тарихтаки вакъиалар муджессемлешкендир. Бу хусусан дженктен сонъки кърымтатар эдебиятында муим ер туткъан буюк несирджи Шамиль Алядиннинъ иджады ичюн характерлидир. Онынъ дженктен эвель башлагъан яратыджылыкъ истидады бу девирде даа зияде ачылды ве бутюн барлыгъынен корюнди. О, озюне шурет кетирген бир чокъ эсерлернинъ муэллифи оларакъ танылды.

Шамиль Алядин яратыджылыгъынынъ диапазоны гъает кениш олып, чешит

жанрларда иджат эткен, буюк колемли эсерлер — романлар ве повестълер яраткъан, аджайип икяелер, эсселер язгъан, очерклер ве публицистик макъалелернен мунтазам суретте чыкъышта булунгъан земаневий языджыдыр. О, заманнен яшай. Онынъ къараманлары девирнен бир адымлайлар, озь мемлекетининъ бугуни ве келеджеĭинен меракъланалар. Олар вакъиаларнынъ лякъайд козетиджилери дегиль де, шу вакъиаларнынъ джанлы иштиракчилери олып, бугуньде шекилленген тарихнынъ екяне бугъумыны тешкиль этмектелер.

Улу Ватан дженкининъ иштиракчиси Шамиль Алядин 1957 сенеси Октябрь инкъилябы ве ватандашлар дженки вакъиаларыны акс эттирген «Тесели» повестини язды. Айны шу девирде язылгъан «Чауш огълу» повести исе языджынынъ аятий ве иджадий диапазоны даа зияде кенишлегенини косьтере. Эдип бу эсерде къараманларнынъ о я да бу арекетлерини эсасландырмакъ ичюн оларнынъ психологияларыны даа текмиль талиль этмеге тырыша. Бу повесть языджынынъ иджадында озь мевзусынен новаторджа бир корюниш эди. Онынъ ильки шиирлеринде тасвирленильген дженк ве тынчлыкъ мевзусы бу эсерде эпик планда усталыкънен ачылып берильди. Эсернинъ меркезинде о девирге хас типик олгъан Мустафа Чауш къорантасынынъ талийи тура.

Повесть психологик тарзда язылгъан киби корюнсе де, муэллиф онда шахсий пландаки проблемаларны тасвирлей. Лякин онда тар къоранта драмасындан келип чыкъкъан буюк макъсат, муим мундеридже акс олуна. Иште бундан отърю повесть аля бугунь озь эмиетини гъайып этмеген эсерлерден биридир.

«Тесели» ве «Чауш огълу» повестълери Шамиль Алядиннинъ теджрибесини арттырдылар. О энди буюк несир жанры — роман узеринде чалышмагъа азыр эди. Эм бу вакъытта языджынынъ юрегинде «иджадий невбет»ни беклеген бир чокъ аятий теэссуратлар топлангъан эди. Меселя, о та отузынджы йылларда озю чалышкъан Чырчыкъ къуруджылыгъындан алгъан теэссуратларынен яшай эди. Иште бу мевзуда о «Эгер севсенъ» романыны язды. Бу роман 1961 сенеси дердж олунды.

Белли ки, Чырчыкъ о вакъытта тек Озьбекстанда дегиль, бутюн мемлекетте мешур экинджи бешйыллыкъ къуруджылыкъларындан бири, яш республиканынъ индустриясыны аякъкъа турсатаджакъ бириндже санайы меркези эди. Муэллиф ишчилернинъ бу къуруджылыкъта косьтерген эмек къараманлыгъыны бедиий суретте тасвир этти, куньделик эмек шараитининъ агъыр олувына бакъмадан, адамларнынъ маневий къуветлери не дередже къавий олгъаныны акс эттирди. Эсерде о девирнинъ эмек шараитини, истисал мунасебетлерини, техниканынъ иптидаий шекилини тасавур этмек къыйын дегиль.

Чырчыкъкъа бенъзеген къуруджылыкълар мейдангъа кельген девирде бирденбир социализм мемлекетининъ икътисадий къудрети тек шу къуруджылыкъларда къоюлаяткъан бириндже толалардан ибарет дегиль эди. Бу къуруджылыкълар озьлеринининъ интернациональ теркибинен шимдики буюк къуруджылыкъларнынъ башлангъычы олып, онда дюньягъа бакъышы чешит олгъан адамлар, чешит миллет векиллери озьлеринининъ ватандашлыкъ чизгилерини къавийлештирдилер.

Романда тарих ве земане бирликте косьтерильген. Отькен куньлернинъ тарихы, бириндже несиль комсомолларнынъ юреклеринде озь араретини сакъламакъта. Эдип отузынджы сенелернинъ адамлары акъкъында, Чырчыкъ къуруджылыгъы акъкъында икяе этмекле, эр вакъыт, эр ерде джемаат менфаатыны бириндже сырада туткъан джемиет адамынынъ гъаесини тасдыкъ эте.

«Эгер севсенъ» бизде Улу Ватан дженкинден сонъ яратылгъан ильки роман оларакъ, ишчи сынфы аятыны косьтерген бир муим эсер сыфатында окъуйыджынынъ дикъкъатыны бирден джельп этти. Бу романны, жанр итибары иле, рус эдебиятшнаслыгъында базан къулланылгъан «истисал романы» деген эсерлер табакъасына кирсетмек мумкюн. Бойле романларнынъ чокъусында, адетиндже, бир эксиклик козьге чарпа. Оларда инсан психологиясы, къараманларнынъ шахсий хусусиетлери кимерде истисал ишлерининъ тафсиляты ичинде комюлип къала. Бу сой нукъсан белли дередждеде Шамиль Алядиннинъ мезкюр романына да аиттир. Языджы бунда чокъ ерде къуруджылыкънынъ уфакъ-тюфек ишлерине арткъач ер берген. Бунъа бакъмадан, бу роман эдебиятымызда даа косьтерильмеген сааны — буюк бир къуруджылыкъны акс эттирмекле буюк эмиетке маликтир. «Эгер севсенъ» 60-70-джи йылларда бир сыра романларнынъ пейда олувына ёл ачты.

Бу эсерден сонъ языджы янъы иджадий ниетлернен яшады. Оны эп зияде земаневий санайы къуруджылыкълары, янъы шеэрлернинъ догъувы, оларнен багълы сюжетлер ве мевзулар меракъландырды. Араштырувлар оны Озьбекстаннынъ санайы шеэрлеринден бири Ангренге алып кельди. Бу ерде о озю ичюн янъы эмек саасы — комюрджилер омюринен таныш олды. Бу танышув саесинде «Рузгярдан саллангъан фенерлер» (1969) романы догъды.

«Рузгярдан саллангъан фенерлер» Шамиль Алядиннинъ буюк иджадий мувафакъиетидир. Бу ерде сёз тек материалнынъ янъылыгъында дегиль, мында языджынынъ омюрни даа да терен талиль этювге, аятны умумийлештирювге, синтезлешти-

рювге янъыджа бакъув меселесинде джиддий араштырув ёлунда булунгъаны билинди. Илък бакъышта романда кучюк комюрджилер шеэринин омюри козюмиз огюнден кече. Лякин асылында исе дикъкъатнен козьден кечирильсе, романда тасвирленильген аятий материал ве онынъ акс этилюви, языджы тарафындан омюрнинъ энъ характерли чизгилерини тасвир этюв, энъ юксек ахлякъый идеалларгъа, алидженап макъсатларгъа инам бирининджи плангъа къоюлгъаныны косьтере.

Эсерде акс олунгъан вакъиалар Чартал шеэринде олып кечелер. Романда замандашларымызнынъ янъы девирдеки аятынынъ эсас мейиллерини ачып косьтериджи адиселернинъ чокъусыны сечмек мумкюн. Бир тарафтан ишке джиддий суретте, намуснен янашув, садыкълыкъ, адамларгъа инанув, дигер якътан шурет ве карьера пешинден юрюв, шахсий менфаатыны ойланув Шамиль Алядиннинъ романында янъылыкъ ве эскилик арасындаки эсас конфликтни косьтериджи амильдир.

Романда заманларнынъ багъы узюльмей, о багъ яшай ве бу шарайт эсернинъ проблемасыны ачувда, колемли, джанлы ве парлакъ бедиий образлар мейдангъа кетирювде муим роль ойнай. Тарихкъа мында даа зияде талаплы ве джиддий янашкъан, фикири кескин муэллиф озюнен бир девирде омюр эткен адамларнынъ ички дюньяларыны, социалистик ичтимаий мунасебетлер шараитинде янъы шахснынъ шекилленювини, совет адамындаки мусбет денъишмелерни, совет кишиси характерининъ баш аляметлерини ачып, буюк гъайрет косьтере.

Замандашларымызнынъ образларыны ачып косьтерювде бу эсерде айрыджа аэнк берильген муим аспектлерден бири де — «бабалар ве балалар» меселесининъ изаатынен багълыдыр. Языджынынъ бу фааль ватандашлыкъ позициясы онынъ китапларынынъ яшлар акъкъында икяе эткен ерлеринде зияде корюне.

«Эгер севсенъ» романынен «Рузгярдан саллангъан фенерлер» арасында секиз йыл бар. Бу девирде эдип гъает джиддий чалышып шу романны яратты ве оны земанеге хас эпик полотно дереджесине котерди.

Шамиль Алядиннинъ бу романына матбуатта юксек къыймет кесильди ве роман 1970 сенеси В. И. Ленин догъгъан куннинъ 100 йыллыгъы шерефине отькерильген конкурста Озьбекстан ССР Министрлер Советининъ мукяфаты къазанды.

Языджы бойле иджадий мувафакъиеттен сонъ чешит несир жанрларгъа мураджаат эте. О, Улу Ватан дженкининъ ильки айларына багъышлангъан «Эльмаз» икяесини язды. Икяеде атлылар полкынынъ Азов денъизинден кечюви, совет аскерлерининъ чыдамлылыгъы, джесюрлиги, Эльмазнынъ батырлыгъы косьтериле. Сонъра бу мевзуны девам эттиререк, эдип «Фуртуна тынгъан сонъ» повестини яратты. Бундан сонъ исе о совет адамларынынъ омюр тарзыны талиль этип, озю шаату олгъан Дагъстан аулы аятындан «Сынгъан ханджер» повестини язды. Эсернинъ негизинде языджынынъ шахсий теэссуратлары олып, онда интернациональ достлукъ гъаелери ифаде этиле.

Бутюн шу девирде эльде эткен зенгин иджадий теджрибеси эдипке энди тарих саифелерине далмагъа имкян берди. Шамиль Алядин кърымтатар халкъынынъ демократ шаири, 1913 сенеси реакционерлер тарафындан вахшиане ольдюрильген Усеин Шамиль Токътаргъазынынъ аятына багъышлангъан «Иблисниnъ зияфетине давет» повестини язды. Муэллиф шаирнинъ омюрини къандырыджы суретте ве айны заманда бедиий шекильде тасвир этти. 1979 сенеси айры китап олып чыкъкъан бу повесть Шамиль Алядиннинъ тарихий-весикъалы эдебият жанрында эльде эткен даа бир муим иджадий мувафакъиети олды. Онынъ бу эсери де окъуйыджылар тарафындан самимиетле къаршыланып алынды.

1976-1977 сенелери Шамиль Алядиннинъ эки томлыкъ сайлама эсерлери дердж этильди. Бунда онынъ романлары ве айры повестьлери кирсетильди. 1987 сенеси исе эдипнинъ «Чорачыкълар» адлы буюк колемде бир томлыкъ сайлама эсерлери китабы нешир этильди. Бу китапкъа языджынынъ «Теселли», «Иблисниnъ зияфетине давет», «Фуртуна тынгъан сонъ» ве дигер повестьлери, икяелери кирсетильди. «Чорачыкълар» китабы УзССР Языджылары бирлигининъ Айбек адына мукяфатынен такъдирленди.

Бойлеликле, ильки несир эсерлерини та дженктен эвель бастыргъан Шамиль Алядин умумен дженктен сонъки эдебиятымызда ири несирджимиз сыфатында иджат этип кельди.

Юсуф Болат (1909-1986) дженктен эвель эсасен драматург оларакъ белли эди. Эдип къарсамбалы йыллардан сонъ бир сыра буюк несир эсерлери: учь роман, бир чокъ икяелер яратты. Икяелерининъ эксериети юмористик жанрдадыр. Умумен онынъ яратыджылыгъында «Саф юреклер» (1962), «Анифе» (1969) ве «Садакъат» (1979) романлары муим ер туталар.

Муэллиф «Саф юреклер» романында чешит миллет ишчилерининъ Озьбекстан нефть оджакъларындан биринде дженктен сонъки федакяр эмегини косьтере.

«Анифе» романында ве онынъ экинджи китабы сайылгъан «Садакъат»та Озьбекстан эмекдарларынынъ буюк памукъ арманы ичюн куреши акс эттириле, земане кою адамларынынъ рухий дюньясы ачылып бериле. Эдип коллектив эмек адам-

ларнынъ табиат чизгилери ве анъаны денъиштиргенини къандырыджы суретте косьтере. Акъикъат, адалетлик бу эсерлердеки образларнынъ характерли чизгилеридир. Эм бу къануний бир алдыр. Языджы «Анифе» романыны язмагъа киришмезден эвель джиддий азырланды. Озь къараманларынынъ арасында сыкъ-сыкъ булунды, койде тешкилий, партиявий, ходжалыкъ ишлерини огренди, койлюлернинъ озьара мунасебетлерининъ шекилленюви джерьянына дикъкъат этти. Роман басылып чыкъкъан сонъ Акъкъургъан районынынъ бир чокъ механизаторлары, памукъчылары, партия ве совет хадимлери онынъ къараманларында озьлерине таныш адамларнынъ чизгилерини корьдилер, базыда исе озьлерини де таныдылар. Лякин бу фото нусха дегиль де, бедиий образлар олып, реаль адамларнынъ къандырыджы тасвирий корюнишлери эди.

Памукъ Озьбекстаннынъ миллий гъурурыдыр. Памукъ ичюн куреште ерли халкънынъ энъ яхшы миллий чизгилери беян олуна, республика эмекдарлары памукъчылыкъны илерилетюв планларыны эда этювни озьлерининъ интернациональ борджлары деп билелер. Къышлакънынъ аятынен багълы джерьянларны догъру ве айдын косьтерюв — бу памукъчылыкънынъ юкселювини, чокъ миллетли Озьбекстаннынъ омюрини бутюн байлыгъынен тасвирлев демектир. Халкънынъ бу уджсыз-буджакъсыз памукъ тарлаларындаки къоджаман эмеги земане кърымтатар несиринде де айдын корюнмекте.

Юсуф Болат кой эмекчилерине хас чизгилерни озь эсерлеринде кереги киби косьтерген озьбек эдиплери Айбек, А. Къаххар, И. Рахим, Гъ. Гъулам, А. Якъубов, С. Ахмаднынъ энъ яхшы аньанелерини девам эттиререк, «Анифе» ве «Садакъат» романларында эдебиятымызнынъ инкишафында несирнинъ характери ве онынъ эмиети акъкъында яхшы тасавур бере.

Юсуф Болат озюне зарур материалларны кереги киби огренди ки, омюрдеки муим вакъиаларны къаврап алув, оларны къараманларнынъ ички дюньясынен сыкъы багълав онынъ романларына кърымтатар несиринде озюне хас ер алмагъа ярдым этти.

Анифенинъ фаджиаларгъа толу омюри халкънынъ омюринен ойле сыкъы багълана ве романнынъ сюжетиндеки шахсий ве умумий чизгилер екяне къавий суретте бирлеше ки, бу ал къараманлар талийининъ джиддий сынав ве куреш ёлундан кечмелерини теминлей. Къадын-къызларгъа нисбетен адалетсизлик ве акъаретлернен багълы олгъан турмушнынъ тасвири, халкъ омюрининъ кениш панорамасы ве къараманлыкъларгъа эсаслангъан оптимизмнинъ къудретли сильтеми косьтерильген бу китапнынъ бедиий ве социаль эмиети иште шундадыр.

Юсуф Болатнынъ романлары чокъ къараманлы эсерлер олып, олар бизим интернациональ къардашлыгъымызнынъ бедиий тасвирине багъышлангъандыр. Оларны окъугъанда социалистик джемиетнинъ муджизевий къуветине, адамларнынъ коллективджилигине, аркъадашларджа озьара ярдымлашув дуйгъуларына гъурурланасынъ. Лякин бунынънен берабер муэллиф, драматик вакъиаларны косьтерювнен омюрнинъ ичине дала, адамлар аятындаки къуванч ве кедерни, конфликтлерни бедиий суретте тасвирлемеге гъайрет эте.

«Садакъат» романында да иштиракчилернинъ сайысы деерлик денъишмей. Оларнынъ куреш даиреси исе эп кенишлей ве кергинлеше. Анифе ве онынъ меслекдешлери къыртыш топракъларгъа джесюрликнен уджюм этелер. Окъуйыджы бу ерде де озюне энди таныш, лякин образлары даа да илерилеген ве теренлешкен къараманларны расткетире, чокъ миллетли совхозда буюк памукъ арманы ичюн курешнинъ панорамасы даа кениш колемде тасвирленгенининъ шааты ола. Бундан сонъ Ю. Болат, 1941 сенеси «Совет эдебияты» журналында басылгъан «Алим» романынынъ девамыны язмагъа тутуна ве нетиджеде 1980 сенеси «Йылдыз» журналында онынъ «Алим аткъа минди» адлы эсери дердж олуна. 1983 сенеси айры китап олып чыкъкъан «Алим» романы бизде совет девиринде тарихий мевзуда язылгъан ильки романдыр. Бу эсер XVIII асырнынъ орталарында бир озю халкънынъ менфаатыны къорчалап чыкъкъан ве адалет огърунда курешкен Алим Азамат огълунынъ чешит къыйынлыкъларнен багълы къараманане омюрине багъышлана. Лякин шуны къайд этмели ки, Юсуф Болат озь эсеринде халкъ къараманы Алимни, онынъ джесюр йигит оларакъ шекилленюв менбаларыны, халкъ арасында мисильсиз шаншурет къазангъан батырнынъ джесюрлигини, фукъарелерни байлардан къорчалав ичюн батыране курешини кереги киби косьтерип оламады ве оны магълюбиетке алып кельген себеплерни толусынен ачып бералмады. «Алим аткъа минди» эсерининъ мувафакъиетсиз олгъанынынъ себеби шунда ки, муэллифтен айрыджа азырлыкъ талап эткен бойле тарихий эсерни язмагъа Юсуф Болат керек дередже азырлыкъсыз янашты ве бунъа о гъает кеч, яни омюрининъ сонъунда, къабилиети энди зайыфлагъан вакъытта тутунды. Ихтимал, бунынъ даа башкъа себеплери де олса керек.

Юсуф Болат несир эсерлер узеринде чалышкъанда, эллинджи сенелери умумен

совет эдебиятында темеллешкен ве сонъундан даа чокъ йыллар саньаткярлар яратыджылыгъына тесир эткен конфликтсизлик назариесинден къуртулып оламагъаны сезилип тура. Лякин, айны вакъытта эдебиятымызда уста икяеджилерден бири олгъан Юсуф Болатнынъ «Туфанда къалгъан къой сюрюси» китабы ве юмористик икяелерден ибарет «Табиатым ойле» джыйынтыгъында о замандашларынынъ типик характерлерини косьтере бильди.

Юсуф Болатнынъ эдебий фаалиети шуны косьтере ки, о дженктен сонъки девир эдебиятымызда белли ер алгъан корюмли несирджилеримизден бири олды.

Биз дженктен сонъки девирде совет эдебиятында бир сыра шаирлернинъ даа кениш имкянгъа малик колемли несир жанрына мураджаат эткенлерининъ шааты олдыкъ. Эльбет, бу анълашылгъан ал. Совет джемиетининъ омюринде терен денъишмелер олмакъта, умумен яшайыш эм де адамларнынъ психологиясы денъишмекте эди. Эдебиятта акс олунмасыны беклеген бу зенгин материалны шириет черчивесине сыгъдырмакъ къыйын эди. Шаирлер девир даветине джевап бермеге тырышып, язаяткъан шиирлерини токътатып, несир эсерлер язмагъа кириштилер, эм бу ынтылышта баягъы мувафакъиет эльде эттилер. Бу муэллифлер омюрде пейда олгъан янъы аньанелерни, янъы чизгилерни, хусусиетлерни, миллий характерлернинъ янъы кейфиетини бельгиледилер ки, оларда эр бир халкънынъ омюр теджрибеси ве медениетининъ янъы илери аньанелери муджессемлешти.

Бугуньде миллий характернинъ зенгинлигини косьтерюв бу тек ондаки миллийликни ачып берюв дегильдир. Онынъ анджакъ инкишаф тенденциясыны бельгилев эмиетлидир. Бу тенденция исе социалистик реализм саньаткярынынъ, янъы шахснынъ джанлы ве текрарланмаз къыяфетини косьтеребилювде, онынъ халкъларнен сыкъы алякъасы саесинде нелер эльде эткенини, дигер халкъларнынъ эйи аньанелерини менимсевде насыл теджрибе эльде эткенини тасвир эте билювдир.

Орта Асия халкълары эдебиятлары буюк несирининъ инкишаф теджрибеси бойле хулясагъа кельмеге имкян бере. М. Ауэзов, Б. Кербабаев, С. Мукъанов, Ч. Айтматов романларынынъ мусбет къараманлары, Айбек, А. Къаххар, А. Мухтар, С. Ахмад, А. Якъубов киби озьбек языджыларынынъ эсерлери бир чокъ джеэттен бойле чизгилернен характерлидир.

Эдебиятта инсаниетлик интернационализмнен сыкъы багълыдыр. Акъикъатен де социалистик инкишафнен, коммунизм къуруджылыгъы амелиятынен тербиеленген янъы шахснынъ характериндеки эсас чизги инсаниетлик ве интернационализмдир. Эбет, бу чизгилер бизим несиримизге де хастыр.

Лякин бу ерде бир даа къайд этмеге борджлумыз ки, окъуйыджылар шуны яхшы анълямакъ ве бильмек кереклер: дженктен сонъки девирде яни бутюн халкъымызнынъ сюргюнликте булунувы шараитинде, онынъ муим дереджеде акъ-укъукъдан марум этильгени алда, умумен эдебиятымыз да шойле алельхусус вазиетте булунгъанына тааджип этмеге сыра къалмай. Тедкъикъатымызнынъ бу болюгининъ башында къайд эттигимиз амиллернен бир сырада, бунынъ себеплери даа шунда ки, эдебиятымыз бутюн башкъа эдебиятлар киби, идеология аппаратынынъ даимий къатты незарети ве тазыйыкъы алтында булунгъаны бир якъта турсын, онъа анджакъ кърымтатар эдебияты оларакъ, яни Ватандан, тувгъан юрттан, озь топрагъындан марум этильген, базы акимиет мемурларынынъ тасавурынджа эндиден сонъ келеджеги олмагъан бир халкънынъ эдебияты оларакъ айрыджа бир бакъыш, мунасебет косьтерилерек, айрыджа бир кескин незарет ве тазыйыкъ алтында булунгъаныны унутмамакъ керек. Бизим языджы ве шаирлеримиз озь эсерлерини истегени киби, озь фикирлери ве дуйгъуларыны, вакъиаларгъа мунасебетини олгъаны киби язмагъа аджиз эдилер. Бойле ресмий незарет ве тазыйыкълардан да зияде олар озь-озюни незарет этюв зынджырынен сыкъы багълы олып: «бу фикирни насыл язайым экен, буны бойле язсам не дер экенлер, оны кечирир экенлерми?» деген даимий къоркъунен иджат этмекте эдилер. Айны вакъытта олар бири-бирининъ незарети алтында да булунмакъта эдилер.

Бизим пек хатиримизде, алтмышынджы сенелерде Эшреф Шемьи-заденинъ «Къавал» адлы шиирлер китабына рецензия язгъан эсли-башлы коммунист языджыларымыздан бири рецензиясыны: «Бу кимнинъ къавалы?» деген суальнен башлагъан эди. Яни о даа джыйынтыкънынъ мундериджесинен таныш олмадан, онынъ адында энди миллий дуйгъу, миллий аэнк къыдыра ве муэллифни бунда къабаатламакъ истей. Виджданбичаресизлиги сени! О, шу къавалнынъ сеси мемлекетте контрреволюциягъа себеп олмасын деп къоркъса керек. Бу мисаль языджыларымызнынъ насыл бир вазиетте иджат эткенлерини пек ачыкъ косьтере.

Меселе ойле къоюлгъан эди ки, гуя язылгъан эсернинъ дегиль ки озю, онынъ атта ич бир сатыры, ич бир сёзю окъуйыджыда миллий дуйгъу, озь Ватанына, ана юртуна севги ислери уянтмамакъ, оларны къозгъалтмамакъ керек эмиш.

Иште, 1957 сенесинден башлап, 1987 сенеси «Йылдыз» журналында корюмли шаиримиз Шакир Селимовнынъ «Бар кучьнен!» серлевалы публицистик поэмасы

басылгъангъа къадар тамам отуз йыл зарфында бойле сыкъынтылы шараитте иджат этмеге джесаретленген ве бу вазиетте биле халкънынъ юрегине яткъан, онынъ арзу-хаялларыны акс эткен айры сатырлар, джумлелер, эсерлер ярата бильген ве атта халкъкъа керекли, медениетимиз ичюн эмиетли китаплар чыкъара бильген айры языджыларымызнынъ фаалиетине эдебиятымызны яшатув, оны азбучукъ олса да инкишаф эттирюв, озь халкъына джан-юректен хызмет этюв огърунда косьтерильген самимий гъайрет ве атта къараманлыкъ деп бакъмамакъ мумкюн дегиль.

Бу шейлерни айрыджа къайд эткенимизнинъ себеби шу ки, эдебиятымызнынъ бутюн шу девирдеки вазиетини анълямагъан ве анълямагъа, бильмеге истемеген базы бильмирлер халкъ огюнде тюби-тамырындан янълыш ве сонъ дередже зарарлы фикирлер юрьсетип, языджыларымызнынъ гъает агъыр ве мурекkеп бу девирдеки бутюн фаалиетини ред этмеге, оны ёкъкъа чыкъармагъа, озьлерини ашаламагъа арекет этелер. Озь миллий медениетини, озь ана тилини ве эдебиятыны урьмет эткен ич бир кърымтатары бу ифтирагъа къапылмамакъ керек, бойле провокациягъа ич де ёл берильмемек керек.

Эр алда, эдебиятымыз бу алельхусус шараит эскенджесинде булунувына бакъмадан, баарьде асфальт къабугъыны ярып чыкъкъан от киби, сюем-сюем огге йылышып акъкъан ирмакъ киби, озь имкянларына, озь кучюне базанып, яваш-яваш озь хусусий инкишаф ёлуны араштырмакъны бир ань биле токътатмады. Эдебиятымызнынъ бугуньки талийи, оны яшатув заруриети языджыларымызнынъ анджакъ бойле иджадий гъайретине мухтадж эди. Эбет, языджыларымызнынъ эписи керек дереджеде бутюн имкянлардан файдаландылар десек, бу янълыш олур. Лякин япылгъан мусбет ишлерге козь юммакъ — бу да гунядыр. Иште, юкъарыда айтылгъаны киби, бойле гъайрет косьтерген белли кърымтатар шаирлери Решид Мурад, Сеитумер Эмин, Черкез-Али озь кърымтатар эдебиятынен бир сырада, рус совет ве Орта Асия эдебиятларынынъ теджрибесини менимсеерек, буюк несирге кельдилер ве ишчи сынфына, койлюлер аятына багъышлангъан романлар яздылар.

Решид Мурад (1915) эдебияткъа та дженктен эвель шаир оларакъ кельген олса да, 1968 сенеси «Дагълар сонатасы» романыны нешир эттирди. Бу роман этрафындаки лакъырдылар чокъ вакъыт девам этти. Бойле кениш мунакъаша объектине чевирильген эсер бизде даа олмагъан эди. Эбет, бу мунакъашаларда бир чокъ догъру, акъикъий ве объектив фикирлернен берабер, баягъы субъектив фикирлер де бильдирильди.

Белли бир вакъыт геологлар арасында чалышкъан Решид Мурад озь романыны ерасты байлыкъларыны араштырыджыларгъа багъышлады. Романда дженкнинъ агъыр ёлларыны кечселер де, озь зенаатларыны денъиштирмеген, тынчлыкъ йыллары ерасты байлыкъларыны тедкъикъ этюв ишине юрек араретлерини берген адамларнынъ омюри косьтерильди.

Максим Горький вакътынен эмек поэзиясыны косьтерген, эмекни янъы омюрнинъ иджады оларакъ тасвирлеген языджыларнынъ иши къоджаман эмиетке малик экени акъкъында айткъан эди.

Решид Мурад бизим бойле эдебиятчыларымыз категориясына кире ве бойле муим мевзуны айдынлатувда, оны поэтик суретте тасдикълавда онынъ да озюне хас яратыджылыкъ иссеси бар.

О, сабыкъ аскерлер ве партизанларнынъ дженктен сонъки федакяр эмегини мисаль этип ала, онынъ эстетик маиетини, олар ичюн янъы шараитте шахснынъ пишкинлешювинде етекчи роль ойнагъан амиллерни ачып бере.

Решид Мураднынъ «Дагълар сонатасы» романында онынъ акъикъаткъа, барлыкъкъа озьджесине янашувыны теминлеген социаль ве миллий муит, озюндже бир корюниш бар ки, о языджынынъ иджадында буюк ве етекчи эмек мевзусы булундыгъыны, саньаткяр тарафындан халкъ омюрининъ янъы-янъы къатламларыны къаврап алмакъ ичюн арекет этильгенини тасдикълай.

Ер астындаки файдалы байлыкъларны араштыргъан геологларнынъ федакяр эмеги мисалинде ишчи сынфы мевзусы, ишчи такъдирининъ образы романны терен ички шавле иле айдынлаталар. Онда саньаткярнынъ иджадий диапазоны кенишлегени акъкъында ве иджатчы тарафындан «Дагълар Сонатасы» романында косьтерильген халкъ омюри акъкъында бизим тасавурымызны теренлештирген янъы нагъмелер, образлар ве характерлер пейда ола.

Решид Мурад дженктен сонъки несиримизге «Инат торунлар» (1975), «Къарталлар ятагъында» повестьлерини ве бир сыра икяелерини къошты.

Сеитумер Эмин (1921) озюнинъ «Ираде дерьясы» романында Улу Ватан дженкининъ энъ агъыр вакътында Озьбекстанда Фархад ГЭСи къурулгъан, озю де бу къуруджылыкъта чалышкъан девирге мураджаат эте. Роман 1971 сенеси басылып чыкъты.

Дженк сынъырларындан узакъ озень, Озьбекстаннынъ харитасында козьге корюнмеген бир къышлакъ. Эмек ве сербестлик дуйгъусынен яшагъан дженк аркъасы эмекчилерининъ джесюрлиги, иште, бу ерде догъды. Республикада омюрнинъ ярынки айдын куню огърында хаялларны муджессемлештирген бириндже гидростанциянынъ къуруджылары. Олар эписи Улу Ватан дженки йылларында умумий гъалебени темин эткен совет халкъынынъ, шу гъалебени темин этюв макъсадында къоджаман бир эмек мейданына чевирильген Советлер Бирлигининъ огъул ве къызларыдыр. Оларнынъ терджимеий аллары — шан-шурет, чыдамлылыкъ темсили эм де эмек джесюрлигининъ джанлы йылнамесидир. Бу джесюрликнинъ географиясы гъает кениш. Бойле адамларнынъ базылары фашистлернен дёгюшерек, джебэ ёлларындан кечтилер, дигерлери памукъ етиштирдилер, бала тербиеледилер, каналлар къаздылар, багъ-багъча асрадылар. Сеитумер Эминнинъ къараманлары исе ГЭС къурдылар.

«Ираде дерьясы» романына асылында озьбек халкъынынъ озю тарафындан яратылгъан озь тарихы кирсетильди. Бу къуруджылыкъта Кърымдан сюргюн этильген халкъымызнынъ да иштираки косьтериле. Улу Ватан дженки мевзусы исе эсерде етекчи ер ала ве о, романда миллионларнен адий адамларнынъ къараманлыгъы мевзусы сыфатында айдынлатыла. Романнынъ сюжети, композициясы да бу макъсатнен тайинлене ве онынъ баш гъаеси, тарихий-фельсефий концепциясы да сонъунадже бунынъле текмиллене.

Романда Улу Ватан дженки девирине хас типик мурекеп муит косьтериле. Биз онда конкрет вакъиа ве адиселерни коремиз. Эр бир шахснынъ къыяфети ве такъдири текрарланмаз олгъаны киби, романда да эр шей омюрден алына ве буюк бир самимиетле тасвирлениле. Онда бедиий эсерни омюрнинъ акъикъий ве макъсаткяр бир панорамасына чевирген белли бир элемент ёкъ дегиль. Онда тарихны марксча-лениндже анълавдан келип чыкъкъан дюньябакъыш ве объективлик сезилип тура. Умумен роман Улу Ватан дженки иле багълы федакяр эмек мевзусында озюне коре ер тутмакъта.

Шаирлернинъ романларынен таныш олгъан сонъ, оларнынъ несирге мураджаат этювлери эдебиятта озюни акълагъан къануний бир ал экенине къаний оласынъ. Бойле корюмли шаирлеримизден бири де Черкез-Алидир.

Черкез-Алининъ (1925) «Сабалар къучагъында» романы дженктен сонъки къыйын йылларда инсан шахсынынъ шекилленювини бедиий суретте ифаде эткен салмакълы эсердир.

1973 сенеси чыкъкъан бу романда эки сюжет ёлагъы инкишаф эте: бириндже сюжет ёлагъы бу «Алсаба» совхозы» коллективининъ тютюн асрав технологиясыны менимсевнен, янъы къасаба къурмакъ ичюн кересте материалы азырлавнен багълы. Совхоз агъач азырламакъ ичюн Шималий Къазахстандаки «Сосновое» орман ходжалыгъына бригада ёллай. Языджы бунынъ эсасында романнынъ композициясыны тизмеге тырыша. Демек, о эм орманда, эм де ходжалыкъта ишнинъ кетишатыны козетип турмакъ истей ве бунда озь макъсадына ирише. Романнынъ экинджи сюжет ёлагъы — эсернинъ баш къараманы Айрие характеринининъ инкишафынен багълы. Къоджасы тарафындан алдатылгъан яш къадын аят къыйынлыкъларыны енъе, адамлар арасында озюне мунасип ер ала, койде намуснен чалыша. Муэллиф Айрие характерини инкишафта косьтере.

Романда пек чокъ персонажлар иштирак этелер. Эдип оларнынъ бир чокъларынынъ озьлерине хас чизгилерини характерлер дереджесине котермеге тырыша ве эксери алда бунъа наиль ола. Гъайретли коммунист, аджайип тешкилятчы, «Алсаба» совхозынынъ директоры А. А. Каштановнынъ образы эсернинъ мувафакъиетли къараманларындан биридир. Эсернинъ козьге корюнген мувафакъиетли образларындан бири шофёр Молдабай характерини косьтерювде языджынынъ усталыгъыны айрыджа къайд этмемек мумкюн дегиль. Шакъаджы ве ишкир бу йигитнинъ характерини яратувда муэллифнинъ къазах халкъынынъ миллий чизгилери, зенгин фольклоры иле якъындан таныш олгъаны анълашыла. Эсерде, умумен халкъымызнынъ озюне хас миллий чизгилери де анджакъ дигер миллет векиллерининъ арекетлеринен багълы суретте берильген.

Романнынъ къараманлары буюк адамлар дегиль, адий совет кишилери. Лякин япкъан ишлери муим. Черкез-Али бойле адамларнынъ аятыны косьтерювде кескин конфликтлер догъурмай, лякин образларнынъ вазиетине, ишлерине эмиет бере.

«Сабалар къучагъында» романы орта несиль кърымтатар языджыларындан бириниъ озюне хас ве меракълы несириниъ нумюнесидир. Черкез-Алининъ бу романы бир чокъ къандырыджы образларынен, шубесиз, замандашларымызгъа багъышлангъан мувафакъиетли эсерлер сырасына къошула.

Черкез-Алининъ кой ходжалыгъына садыкълыгъыны онынъ язгъан экинджи буюк эсери «Джумертлик» (1983) романы да исбат этти. Умумен муэллифнинъ койлюлер омюрине сыкъ-сыкъ мураджаат эткенининъ себеби онынъ омюр ёлундаки араштырувларынынъ мантыкъы ола биле. Чюнки кой баласы эмек фаалиетининъ

белли бир къысмы къыртыш чёллерини менимсев ишлеринен багълы олып, о балалыкъта корип кечирген кой аятыны озь эсерлеринде акс этмеге ынтыла. «Сабалар къучагъында» романындаки вакъиаларнынъ Шималий Къазахстанда олып кечкенини хатырласакъ, экинджи романдаки ишлерни онынъ девамы демек мумкюн.

«Джумертлик»те вакъиалар уджсыз-буджакъсыз Къызыл-Къумда даа якъында тешкиль олунгъан къаракульджилик совхозында олып кече. Къаракъалпакъстаннынъ теджрибели къоюнджыларындан бири Надиров совхозгъа ёлбашчылыкъ япа. Озю совхознынъ темель ташыны къойгъанлардан бири. Эр муим иштен эвель адамларны топлай, оларнен субетлеше, эр бирининъ фикиринен таныш ола. Адамларнынъ урьмети де янъы типтеки къараманлар образларынен текмилленмеге хызмет эте.

Эвелькиси киби бу роман да эки сюжет ёлагъынен инкишаф эте. Бириндже ёлакъ — Къызыл-Къумда къаракульджиликни инкишаф эттирювнен берабер багъбагъчаджылыкъны кенишлетюв ишлери, экинджиси — Мемедин къартнынъ инкъиляптан эвельки эски девирлерге аит икяелеридир.

Мемедин къартнынъ торуны Назим къартбабасынынъ агъызындан онынъ хатырлавларыны язып алгъан. Муэллиф бу дефтерлер вастасынен эсернинъ мундериджесине къошма оларакъ эски заман чобанынынъ омюрини косьтермек, онынънен земане яшлыгъыны таныш этмек истей.

Эдип мевзу сечип алмагъа, оны косьтермеге, къараманларнынъ характерлерини айдынлатувда совет омюр тарзынынъ чизгилери черчивесинде иш корьмеге биле. Лякин эсерлеринде къараманларнынъ сайысы чокълугъы себебинден баш къараманларгъа алякъасы олмагъан вакъиаларгъа занымызджа чокъ ер бериле. Бу ал персонажларнынъ озьлерине хас чизгилерини даа ачыкъ тасвирлемеге кедер этмей къалмай. Асылында исе «Джумертлик» романы Черкез-Алининъ дженктен сонъки девир несиримизге къошкъан джиддий иссесидир. Бунен бирге «Догъмушлар», «Ешиль далгъалар», адлы повестьлери де онынъ буюк несир жанрларында эльде эткен иджадий мувафакъиетидир.

Бу романлар эписи озь окъуйыджыларыны таптылар. Олар котерильген меселелернинъ кескинлигинен, муэллифлернинъ позицияларынынъ джесюрлигинен, замандашымызны эеджанландыргъан кениш ахлякъий проблемаларгъа мураджаат этювнен дикъкъатны джельп этелер.

Шусы къуванчлы ки, сонъки йылларда роман жанрына орта несиль языджылары, Москвадаки М. Горький адына эдебият институтында тасиль алгъан **Эмиль Амит (1938), Нузет Умеров (1934),** бунынъ киби де **Рустем Алиев (1936)** ве **Иса Абдураман (1937)** мураджаат этти ве бириндже романларыны бастырдылар.

Эмиль Амит 1986 сенеси чыкъарылгъан «Ишанч» романында Улу Ватан дженки йылларында яшларнынъ табиат чизгилери насыл пишкинлешкенини косьтермеге тырышты. Роман буюк бир девирни — отузынджы сенелернинъ башындан оккупациянынъ ильки девирине къадар вакъытны къаврап ала. Романнынъ баш къараманы Рустемни дженк ана ве бабасындан айыра. Муэллиф мында адий адамнынъ джесюрлик ве къараманлыкъ юксеклигинедже котерилюв къабилиетини ондаки маневий, рухий потенциал имкянынен айдынлатмагъа тырыша.

Эсерде Рустемнинъ табиат чизгилери пишкинлешмесине къартбабасы Якъуб Демирджи ве битасы Зера оджапченинъ буюк тесири олгъанына айрыджа эмиет бериле. Бунда демирджини севген зенгин къызы Зеранынъ табиаты, оларнынъ бахтлы яшайышы, мектеплер къапатылгъанда биле балаларны окъуткъанлары кой джемаатыны рухландыра. Демирджи элял эмегинен, акъикъатсеверлигинен койдешлерининъ итибарыны къазана, агъыр куньлерде оларны фашистлерге къаршы курешке давет эте. Сонъундан роман къараманларынынъ яшайышлары ве арекетлери энди халкъымыз ватандан сюргюн этильген сонъ, Озьбекстанда девам эттириле.

Арадан къыркъ йыл кечкен сонъ Кърымдаки оккупация йылларына багъышланган бу бириндже эсерни — «Ишанч» романыны, ондан омюр акъикъатынынъ там догъру косьтерильмесини беклеген окъуйыджылар буюк меракънен къаршылап алдылар. Занымызджа муэллиф бу эсерни даа девам эттирсе керек. Онынъ экинджи китабында Эмиль Амит озь къараманларынынъ чизгилерини даа толу ачып берир деген умюттемиз. «Ишанч» романы исе Москвада «Последний шанс» адынен рус тилинде де басылып чыкъты ве кениш окъуйыджылар кутьлесининъ дикъкъатыны джельп этти.

Нузет Умеров озюнинъ рус тилинде язгъан «Демирджилер вадийси» адлы романында дженктен сонъки йылларда халкъ ходжалыгъында федакяране чалышкъан яш йигитлернинъ такъдири акъкъында икяе эте. Эдип буюк несирдеки бу ильки эсерини Ангрен шеэрининъ ишчилери ве партия хадимлерине багъышлады.

Романдаки вакъиалар Озьбекстанда санайы ве медениет меркези олгъан шеэрлерден биринде олып кече. Эсернинъ персонажлары — партия хадимлери, ишхане ёлбашчылары, шахтёрлар, ишчилер, чешит несиль векиллери. Баш къараман исе

янъы типтеки ёлбашчы, илим-техника инкъилябы девринынъ адамыдыр. Романнынъ меркезинде омюрде де, эмекте де огде тургъанларнынъ такъдири тура.

Нузет Умеров озь романында земане шеэринынъ кескин социаль-икътисадий ве ахлякъый меселелери узеринде токътала. Бу меселелерни аль этюв ёлунда тек мувафакъиетлер ве енъишлер дегиль, чешит нукъсанлар ве янълышлар да ола. Муэллиф базыда ойле кескин драматик вакъиалар тизиштире ки, олар нетиджесинде айры адамларнынъ характерлери, такъдирлери бозула. Бутюн булар романнынъ меракънен окъулмасына ярдым этелер.

Рустем Алиевнинъ кечкен сене «Йылдыз» журналында басылгъан «Бурулышта» адлы романы коммунистик ахлякъ ве козьачыкълыкъкъа багъышлангъан эсердир. Мында къуруджылыкъ ве медицина саасында хызмет эткен генч мутехассисларнынъ аяты косьтериле. Эсернинъ баш къараманы — яш къуруджы-инженер озь къуруджылыгъында чешит адамларнынъ козьбояджылыкънен, къошып язувнен огърашкъанларыны коре ве бунынъ киби дигер менфий арекетлернинъ шааты ола. Буларнынъ не дередже чиркин, джинаий арекетлер олгъаныны анъласа да, о ильки вакъытта бу шейлерге кереги киби къаршылыкъ косьтерип оламай ве энъ эйиси иш еримни авуштырайым деген къараргъа келе. Лякин сонъундан о бойле арекетнинъ янълыш олгъаныны анълай да, истисалда юзь алгъан эксикликлернен, менфий арекетлернен фааль суретте курешмеге башлай. Лякин муэллиф турмуш меселелерини бириндже плангъа къоя да, базыда баш къараман оларакъ тасвирленген инженернинъ ичтимаий фаалиетини унута. Албу исе о эсернинъ баш къараманы оларакъ романдаки бутюн вакъиаларнынъ меркезинде булунмакъ керек.

Романнынъ эмиети шунда ки, о джемиетимизде гъайрыдан къурув, ашкярлыкъ башлагъан девирде пейда олды. Онда партия аятында лениндже нормаларнынъ тикленгени ве бунынъ совет кишилерининъ аятына, яшайышына не дередже эйи тесир бырақъкъаны косьтериле. Айны вакъытта муэллиф диний арекетлерге, намуссыз аят сюрюв усулларына къапылгъан ве арамтамакълыкънен кечинмеге алышкъан, паранен ойнагъан адамларнынъ джиренч омюрлерининъ джемиет ичюн зарарыны косьтермеге ынтыла.

Иса Абдураманнынъ яш замандашларымыз омюрине багъышлангъан «Баарь» романынынъ ялынъыз къыскъартылгъан журнал варианты «Йылдыз»нынъ бу сене 2-джи ве 3-джи санларында басылды.

Эдебият алеминде шимди несир муим ер тутмакъта. Несирджи исе тарихчы яхут девир йылнамеджиси сайылмакъта. Несир инсан аятынен узюльмез алда багълы инкишаф этмекте. Базы истидатлы эдиплернинъ нефис усталыгъы, бедиий къудрети несирде зияде билинмекте. Лякин бизде шиириетте белли енъишлер эльде этип, сонъ несирге де мураджаат эткен базы эдиплер ичюн роман юкю агъырлыкъ этти. Шундан себеп олса керек, етмишинджи сенелери язылгъан романлар жанр талабыны толу дереджеде къанаатлендирип оламагъаныны танымакъ борджлумыз. Бунъа соңъки вакъытта язылгъан базы романларны да къошсакъ, акъикъаттан чокъ узакъ олмамыз беллеймиз.

Эр алда, дженктен сонъки девирде яратылгъан кърымтатар романлары окъуйыджынынъ дикъкъатыны джельп эттилер. Оларда къоюлгъан меселелернинъ кескинлиги ве муэллифлер позициясынынъ джесюрлиги, замандашларымызны меракъландыргъан ахлякъый-рухий проблемаларгъа мураджаат этюв джурьаты сезильди. Бу романларнынъ муэллифлери бизим замандашларымыз олгъан мусбет къараманларнынъ образларыны яратаракъ, омюр акъикъатыны косьтерелер. Олар эмекчиге ят олгъан эр анги амиллерге къаршы курештеки къыйынлыкъларны ялдызлап косьтермейлер, эм бу курештеки гъайыплар акъкъында сусмайып, аксине, эр сой куреште тек енъишлер дегиль, мувафакъиетсизликлерге де раст келингенини тасвирлевден къачынмайлар. Илериге догъру адымлав, ярынки айдын куньге ынтылув олар тарафындан аяттаки куреш сыфатында муджессемлештирильмекте.

Эр анги инкишаф этеяткъан эдебияткъа насыл олса олсун тек бир язмагъа бильген дегиль де, анджакъ янъыджа фикир эткен саньаткярлар керек. Эгер миллий эдебиятта аз-бучукъ йылышув бар экен, бу ялынъыз икътидары джеэтинден даима оскен, ог сафта булунгъан, даима янъылыкъ араштыргъан языджыларнынъ гъайретинен ола. Бойле языджылар баарьнинъ ильки куньлеринде къарлы къаялярнынъ тёпелериндеки къарталлар киби янъылыкъны тез сезелер.

50-джи сенелерде ве 60-джы сенелернинъ башында совет эдебияты янъарув эеджанынен яшай эди. Янъарув руху кеткен сайын эп несирни де къаврап алды. Рус ве совет несириндеки мувафакъиетли араштырувлар миллий эдебиятларда да янъарув рухуны джанландырмагъа ярдым этти, онъа тендиристлик ве эминлик багъышлады. Бу девирде, юкъарыда къайд олунгъаны киби, кърымтатар несирине де озь гъайретлеринен дженктен сонъ кельген языджылар несили, сонъра исе яш эдебиятчыларнынъ янъы акъымы къошулды.

Яш несирджилернинъ гъайретинен кърымтатар совет эдебияты мевзу джеэтинден баягъы чешитленди, янъы жанрлар даа терен менимсенилип башланды. Эдип-

лер кучюк несир шекиллерини инкишаф эттирюв саесинде баягъы бедиий-эстетик теджрибе эльде эттилер. Романдан сонъ образларны кениш типиклештирювде, вакъиаларны бедиий суретте анълавда повесть жанры да янъы басамакъкъа котерильди. Эдебият огюне умумен окъуйыджыларнынъ юрегини эсир этиджи, оларнынъ анъыны запт этиджи къараманлар характерлерини яратув, эсерлернинъ бедиий севиесини кесен-кес юксельтюв вазифеси келип чыкъты. Янъы къараманны онынъ бутюн зенгин рухунен, ахлякъий ве маневий араштырувларынынъ бутюн мурекеплигинен берабер косьтермек вазифеси огге сюрюльди. Девир, социаль джеэттен салмакълыкъны ве айны вакъытта яратылгъан образларнынъ бедиий джеэттен там олмаларыны талап эте эди. Бу вазифени уйкен несиль эдиплеринен бирге яш несирджилер эда этмек керек эдилер. Эм бу талап кучюк жанрларнынъ инкишафы черчивесинде озюне хас ёлнен къанаатлендириле башланды. 60-джы сенелерде эсерлернинъ мевзулары ойле инкишаф этти ки, эсасен сабыкъ дженкчилернинъ омюрини тасвирлев вастасынен земане яшларынынъ аяты ве хусусий чизгилери косьтерильди.

Повесть озюнде янъарув чизгилерини муджессемлештирди, миллий несирде реализмнинъ шекилленюв мурекеплигини акс эттирди. Бу джеэттен Раим Тынчеров, Абдулла Дерменджи, Черкез-Али, Решид Мурад, Эрвин Умеров, Эмиль Амит, Урие Эдемова ве дигерлернинъ повестълери бу жанрда сезилир йылышув асыл эттилер. Повесть гурьдели илерилеяткъан девирнен бирликте янъы адамны даа да терен тасвирлемеге имкян берди.

Теэссюф ки, юкъарыда къайд эттигимиз иджат мейданында янъарув девири чокъкъа сюрьмеди. Чюнки 60-джы сенелернинъ сонъунда энди джемиетимизде гъает аджыныкълы вазиет асыл эткен дургъунлыкъ девири башлангъан эди. Эр ерде олгъаны киби, кърымтатар языджыларынынъ эсерлеринде де къараманларнынъ хусусий чизгилерини ачув ерине муэллиф дидактикасыны тасвирлев, эр шейни плакатлардаки киби публицистик пафоснен косьтермеге ынтылыш устюнликни алувы, бу иджаткярларнынъ эсас нукъсаны эди. Эп инкишаф этмекте олгъан акъикъий аят кереги киби фикир чельтегинден кечирильмеди, джиддий реализм романтик еджаннен денъиштирильди. Бу исе о йыллары укюм сюрьген конфликтсизлик назариесининъ тесири, вульгар социологизмнинъ корюниши эди.

Эр алда энди пишкин эдиплер сырасына кече башлагъан яш несирджилер повесть жанрында огге таба белли адымлар аттылар. Бу саада хусусан Эрвин Умеров («Экинджи келин», «Йылдызларгъа догъру») ве Эмиль Амит («Сыгъын чокърагъы», «Мен хаинни атар эдим») джиддий мувафакъиет къазандылар. Оларнынъ эсерлери земане проблемаларынынъ кескинлигини анълавда, замандашымыз къияфетининъ янъы чизгилерини косьтерювде, онынъ ички дюньясыны ачып берювде дигерлеринден фаркъ этелер. Оларнынъ къараманлары маневий джеэттен озь-озюни тасдыкълавгъа, акъикъатны араштырувгъа, темиз ахлякъ юксекликлерине котерильмеге икътидары олгъан яш адамлардыр. Олар омюрде озь макъсатларыны амельге тадбикъ этюв ёлларыны араштыралар, къыйын олса да, аятта ильки мустакъиль адымларыны догъру атмагъа тырышалар.

Языджылар бу джеэттен сонъки йылларда совет эдебиятында пекинген лирик-драматик услюбни менимсеп башладылар. Эм икяе, эм повесть жанрларында озьлерини истидатлы иджаткярлар оларакъ косьтерген Эрвин Умеров (1938) ве Эмиль Амит озь бедиий анъларыны бугуньки куннинъ актуаль ичтимаий тарафларыны огренмеге, девирнен берабер адымламагъа чалыштырттылар. Олар кърымтатар миллий характеринде энди шекилленмекте олгъан янъы тенденцияларны эп ачыкъ-айдын сезелер.

Айны шу несильге мевджут ильки несирджи къадынларымыздан **Урие Эдемова (1938)** да озюнинъ куннинъ талапларына джевап берген эсерлеринен дженктен сонъки несиримизге белли иссе къошты. Онынъ «Омюрлик янымдасынъ», «Нишан юзюги», «Баш язысы» адлы повестълери замандашларымызгъа багъышлангъандыр. Икяе ве очерк язувнен иджат алемине келип кирген Урие Эдемова повестълеринде озь замандаш къадын-къызларынынъ бугуньки омюри ве ишлерини тасвирлев иле эдебиятымызда озюне ляйыкъ ер алды. Онынъ эсерлеринде эсасен яш замандашларнынъ образы ачылып берильди, яратыджы инсаннынъ дюльберлиги косьтерильди. Озю ана олгъан Урие Эдемова земане эдебиятымызда къадынкъызлар образыны ве хусусан ана образыны яратувда белли мувафакъиет эльде этти.

Уриенинъ эсерлерининъ эр биринде бугуньки омюримизнинъ бир парчасы, аятта сыкъ-сыкъ раст келинген вакъиалар тасвирлениле, девир адамларынынъ образлары яратыла. Онынъ эсерлерини окъугъанда, анда тасвирленильген вакъиаларны, адиселерни озь козюнънен корьген киби оласынъ, къараманларнынъ исдуйгъуларынен нефес аласынъ.

Икяе жанрында земане мевзусы даа дурюст ве оператив суретте айдынлатылды. Ахлякъий ве этика проблемаларына дикъкъат айырув, инсан шахсиетининъ акъикъий

критерияларыны араштырув, яшайышнынъ манасыны анълямагъа тырышув, шахсны эр тарафлы тасвирлевде етекчи адым олды. Бу янъы ёнелиш бизим эдебиятта хусусан **Айдер Османнынъ (1938)** икяелеринде ачыкъ билинди.

Эмиль Амит, Эрвин Умеров ве Урие Эдемованынъ акърандашы, дженктен сонъки девирнинъ истидатлы несирджилеринден бири Айдер Осман озюнинъ «Таныш козьлер» (1975) ве «Йыллар ве достлар» (1981) джыйынтыкъларындаки икяелеринен эдебиятымызгъа фааль яратыджы олып кирди. Онынъ истидат къувети «Тутушув» (1989) адлы джыйынтыгъыны тешкиль эткен повестьлери ве икяелеринде бир даа тасдыкъланды.

Айдер Османнынъ икяелеринде земане мевзусына мураджаат этювнинъ озю янъылыкъ олып, оларда омюрни озюне хас усулнен анълав сезильди. Языджы къараманларнынъ истисалнен багълы фаалиетлерини косьтерювнен къанаатленмейип, оларнынъ аятий фельсефесини, дюньябакъышларыны тедкъикъ этювнен куньделик проблемаларны котере. О, инсаннынъ чизгилерини ве инсаниетлик шахсиетининъ ахлякъый темизлигини фельсефий тедкъикъ этмеге мейиль бере. Онынъ къараманлары чокъ тюшюнелер, эйилик, достлукъ, инсаниетлик киби аятий хасиетлер акъкъында къайгъыралар. Адам яманлыкъ ичюн догъмай. Эм адамлар ичюн яшамакъ ве иджат этмектен де буюк бахт ёкъ деп эсап эте Айдер Осман. Бу фикир исе онынъ икяелерининъ эсас лейтмотивидир.

Айдер Осман озь эсерлерини А. С. Пушкиннинъ «несирнинъ анасы саделик ве акъикъаттыр» деген сёзюне риает этип язмагъа тырышкъаны корюне. Онынъ икяелериндеки саделик акъикъатны къуветлештирмеге, окъуйыджыгъа муэллифнинъ макъсадыны даа ачыкъ анълатмагъа хызмет эте. Деталлернинъ ачыкъ-айдын ифаде этилюви, характерлернинъ там догъру тасвир олунувы — онынъ эсерлерининъ озюне хас хусусиетидир. О, кърымтатар, рус ве озьбек несирининъ халкъ омюринен сыкъы багълы, зенгин типажлы къысымынынъ джанлы аньанелерини инкишаф эттирмекте.

Фааль саньаткяр языджы оларакъ Айдер Осман даима араштырувда булуна. Бу араштырув эдебияткъа янъы омюр материалыны алып кирювде дегиль де, омюр материалыны озюндже акс эттирювде, оны муим бир проблема — инсаниетлик проблемасы дереджесине котерювде, хусусан, озю ойлангъан проблемаларны окъуйыджыгъа толу еткизип берюв ёлларыны излев узеринде чалышкъанында корюне. Бу фикирни биз Шамиль Алядиннинъ: «Янъы ифаде усулы яш эдиплерден Эмиль Амитнинъ, Эрвин Умеровнынъ ве Айдер Османнынъ икяелеринде де ачыкъ корюнмекте», — деген сёзлеринен исбат этмек истеймиз.

Айдер Османнынъ эсерлери СССР халкълары тиллерине терджиме олундылар. Языджынынъ озю де рус ве озьбек тиллеринден кърымтатар тилине чокъ терджимелер япа, бунынъ киби де кърымтатар языджыларынынъ эсерлерини озьбек ве рус тиллерине чевире. Айны вакъытта о озюни аджайип очерклер муэллифи эм де джиддий тенкъидчи сыфатында да таныты.

Эмиль Амит, Эрвин Умеров, Айдер Осман ве Урие Эдемованынъ бедиий усулларында алчакъгонъюллилик ве омюрге ачыкъ козьнен бакъув бирлешмекте. Аятта олып тургъан энъ назик янъылыкълар биле оларнынъ дикъкъатындан четте къалмай. Оларнынъ къараманлары араштырувларгъа, яратыджылыкъкъа мейилли олып, даима ахлякъ юксекликлерине котерильмеге ынтылалар. Бойле аракет исе яш языджыларнынъ кърымтатар несириндеки жанр ве услюб зенгинлигини менимсемеге тырышувларынен багълыдыр. Олар араштырув ёлуна минген сонъ 70-джи сенелернинъ сонъуна кърымтатар повести ве икяесининъ бедиий имкянлары даа зияде артты: оларнынъ эсерлериндеки лирик къараман муэллиф фикирининъ ифадеджиси оларакъ корюнди. Яни муэллиф тарафындан беян этильген тасвир эп эксильди ве эсерлернинъ мундериджеси фикир юрьсетюв эм де ички дюньябакъыш джерьяны оларакъ, биринджи плангъа чыкъты. Муэллиф ве къараманнынъ эмекдашлыгъы, оларнынъ дуйгъулары ве фикирлерининъ бирлигинде мундериджени бир бутюн оларакъ косьтермеге имкян берди. Эльбет, биринджи шахс адынен багълы лирик несир кърымтатар эдебиятында бундан эвель де бар эди. Лякин бу несиль лирик несирнинъ мевджут тенденцияларыны иджадий суретте инкишаф эттирди ве онынъ оптимистик эм де инсаниетлик чизгилерини къувет-лендирдилер. Олар къараманны бутюнлей муэллифнинъ анълайышында косьтерильген икяелер ве повестьлер поэтикасы ёлунен кетмектен вазгечип, къараманъга мустакъиль оларакъ фаалиет косьтермек ичюн кениш имкян яраттылар.

Эльбет, оларгъа лирик несирдеки мевджут аньанелернинъ, хусусан Шамиль Алядин, Юсуф Болат ве дигерлернинъ иджадий тесири олмай къалмады. Айны заманда оларнынъ иджады умумен совет эдебиятында, хусусан рус эдебиятындаки лирик несирнинъ чечекленген девирине расткельди. шубесиз, бу языджыларымыз айны вакъытта Ч. Айтматов, В. Белов, В. Распутин ве дигер лирик планлы саньаткярларнынъ теджрибесинден де чокъ шей огрендилер.

Икяе жанрында да земане мевзусы баягъы дурюст айдынлатылды. Ахлякъый ве

этика проблемаларына дикъкъат айырув, инсан шахсиетининъ акъикъий критерияларыны араштырув, яшайышнынъ манасыны анълямагъа тырышув шахсны эр тарафлы тасвирлевде етекчи адым олды.

Бу девирде языджылардан Дж. Аметов, И. Паши, Я. Зекки, М. Алиев, Т. Халилев де мундериджесинде ахлякъий-рухий проблемалар баягъы усталыкънен котерильген бир сыра лирик икяелер, повестьлер яраттылар. Джевдет Аметнинъ «Атеш башында» (1972), «Топлар сускъанда» (1976), «Къуршуннен токътатылгъан йыр» (1987), Якъуб Зеккийнинъ «Бахт анахтары» (1969), «Къытыкълы икяелер» (1972), Ибраим Пашининъ «Чечек ве къан» (1970), «Юрек эмиринен» (1974), «Йылдызлы геджелер» (1978), Мамбет Алиевнинъ «Мен санъа кельдим» (1974), «Яхшы адамлар арасында» (1981), Таир Халилевнинъ «Фесильген къокъусы» (1985), «Биринджи къар» (1988) адлы китапларына кирген икяелери ве повестьлеринен олар несирджи иджаткярлар сафындан ер алдылар.

Кърымтатар эдебиятынынъ дженктен сонъки девирининъ даа бир хусусий чизгиси шунда ки, языджылар документаль несирни кениш инкишаф эттирип башладылар. Олар реаль къараманларгъа, замандашларынынъ омюрине мураджаат этти ве озь девирининъ белли бир йылнамесини яратмагъа кириштилер. 70-джи ве 80-джи сенелерде документаль несир бир сыра языджыларнынъ фаалиетинде муим мевзуларгъа чевирильди. Иште бу вакъыт бизим эдебиятымызда арбий-мемуар эдебияты ве девирнинъ земане публицистикасы яратылып башланды.

Уйкен несиль эдиплери Ш. Алядин, Ю. Болат, Р. Мурад, А. Дерменджи, Р. Тынчеров озьлерининъ очерклеринде фааль къараманнынъ психологик суретлерини яраттылар.

Янъы несиль языджылары документаль несирни даа зияде джесаретнен илерилеттилер. Айдер Осман, Риза Фазыл, Сафтер Нагаев, Аблязиз Велиев ве башкъаларнынъ характерли повестьлери ве очерклери пейда олды. Языджы Риза Фазыл (Л. Софунен бирликте) «Амет-Ханнынъ йылдызы» (1982) адлы документаль повестинде Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы Амет-Хан Султаннынъ парлакъ аяты ве дженкявер ёлуны тавсир этти. Айдер Османнынъ земане кишилери акъкъында бедиий очерклери онынъ «Эмджењден селям» (1972) джыйынтыгъыны тешкиль эттилер. Аблязиз Велиев «Бахт йылдызы» (1984) повестинде республикада намлы памукъчы, Социалист Эмек Къараманы Энвер Алиевнинъ омюр ве эмек ёлуны айдынлатты, «Байракъкъа тамгъан козьяшлар» (1980) повестинде исе адий койлюден ири арбий командир дереджесине котерильген полковник Усеин Сулеймановнынъ аяты ве дженкявер ёлуны косьтерди. Сафтер Нагаев «Сахралар алеви» (1983) повестинде Бухара-Урал-Меркез газ трассасынынъ белли къуруджысы, Социалистик Эмек Къараманы Дилявер Зинабадиновнынъ, «Буз устюнде Фарадей» (1987) повестинде Челюскин эпопеясынынъ иштиракчиси, мешур физик алим Ибраим Факидовнынъ характерли чизгилерини тасвир этти.

Сабыкъ джебэджилер учуджы-полковник Эмир Чалбашнынъ «Йигирми йыл кокте» (1970), Аджи-Абла Эмировнынъ «Къызыл хачлы чадырлар» (1979) ве «Танъны къаршылап» (1983), топчылар батальоны командири Абдураман Молланынъ «Мушкюль ёллар» (1978), партизан Зелиха Ниязиева-Керменчиклининъ «Дагълар этегинде» (1971), денъизджи Месфер Ислямовнынъ «Атешли кок тюбюнде» (1981), дженк ветераны Энвер Арифовнынъ «Айдын уфукълар» (1980), сиясий хадим Абселям Ислямовнынъ «Йыллар ве ёллар» (1985) адлы очерклер ве хатырлавлардан тертип этильген публицистик китаплары дердж этильди.

Энъ яш несильнинъ векиллери де сонъки йылларда несир жанрынынъ инкишафына дегерли иссе къошмакъталар. Меселя, сонъки вакъытта Сабрие Сеутова, Гульнар Зиядинова, Сейяре Меджитова ве дигерлерининъ икяе ве повестьлери дердж олунмакъта. Сабрие Сеутованынъ даа якъында «Алем мас-мавы» адлы икяелер ве повестьлер китабы нешир этильди. Эсасен актуаль земаневий мевзуларгъа, бугуньки яшларнынъ омюрине багъышлангъан бу эсерлерде омюрге янъыджа бакъув, мурекkеп аятий проблемаларны сечюв, инсан омюрининъ чешит сааларындаки о я да бу меселелерни котерюв ве чезювге ынтылув сезильмекте. Шусы къуванчлы ки, олар къалемдеш уйкен аркъадашларынынъ эстафетасыны девам эттиререк, озьлерининъ иджадий араштырувларында баягъы мувафакъиет эльде этмектелер.

Бойлеликле, дженктен сонъки кърымтатар несири озь кучю ве имкянына коре яшамагъа, инкишаф этмеге ве башкъа къардаш эдебиятларнынъ пешинден олса да, огге догъру йылышмагъа наиль олды.

Эдебиятымызнынъ дженктен сонъки девирде гъайрыдан тикленювинде шииriет муим роль ойнады. Чюнки бу девирде эдебияткъа кельгенлернинъ де эксериси шиир язувдан башладылар. Олар, бир вакъытта гъает кучьлю олгъан, лякин халкъымыз иле бир такъдирден кечип хырпалангъан шииriетимизни адым-адым огге йылыштырмагъа хызмет эттилер.

Шииriет акъкъында айтмакъ — бу, затен, гурьдели аятнынъ улу макъсадыны

шерефлеген халкъ акъкъында, озь ферасети ве шиирий сезгирлигинен истидатлы зиялыларнынъ иджадий анъында терен из къалдыргъан халкъ акъкъында айтмакъ демектир.

Шииpиет бутюн тюркий халкъларда олгъаны киби, кърымтатарлар ичюн де язылмагъан тарих ве фельсефе эм де ахлякъ кодекси эди. Рус ве джиан эдебиятынынъ буюк бильгири Абдулла Лятиф-заде Октябрь инкъилябындан сонъки йылларда шойле деп къайд эткен эди: «Шииpиет—кърымтатарларнынъ омюри, юреги, турмушынынъ корюниши, оларнынъ топрагъындаки джанлы вакъиаларнынъ джанлы хатырасыдыр! О, дуракъ турмушында, халкъ меджлисляринде, матбуатта халкънынъ акъылы ве тасавурыны идаре этти, оларнынъ дюньягъа келювини къаршылап алды, бешиктен башлап мезаргъадже онынънен берабер олды, оларнынъ ишлерини несиллерге еткизди».

Халкъ озюнинъ шиддетли силясыны — бутюн омюрлерини шиириетке багъышлагъан ве халкънынъ озюнден тёреп чыкъкъан истидатлы шаирлернинъ иджадында асырларнен пишкинлешкен шиирий сёзни козь бебеги киби сакълап кельди. Шиир ве йыр эвель-эзельден энъ кескин ахлякъый джеза вастасы олып кельгендир. Озюнинъ менлигини эйбетлеген кърымлы ичюн биреви тарафындан шиирде, чынъда акъаретленюв олюмден бетер экен. Эбет, «Къабирлер деврилир, онынъ мермер ташлары ёкъ олур, амма йыр эп яшар» деп нафиле айтмагъанлар. Шунынъ ичюн де кърымтатар эдебияты догъгъан девринден башлап бугуньгедже онда шиириет жанрлары етекчи жанр олып кельдилер. Дженктен сонъки девирде несир белли дереджеде етекчиликни эльге алгъанына бакъмадан, шиириет умумий эдебий джерьянда озюнинъ хусусий чизгисини сакълап къалмакъта. Яш шаирлер исе сонъки йылларда тар аньаневий шиир шекилининъ черчивесини баягъы джесюрликнен кенишлетмеге ынтылмакъталар.

Эшреф Шемьи-заде, Абдуреим Алтанълы, Зиядин Джавтобели, Решид Мурад, Черкез-Али, Энвер Селямет, Риза Халид, Сеитумер Эмин, Джеваире Меджитова, Ремзий Бурнаш, Юнус Темиркъая ве дигерлери киби уйкен несиль шаирлеримиз дженктен сонъки девир шииpиетининъ белли векиллеридир.

Мешур «Днепрельстан» поэмасынынъ муэллифи, белли кърымтатар шаири **Эшреф Шемьи-заденинъ (1908—1978)** иджады халкънынъ юрегинден айрыджа ер алды. Онынъ «Къавал» (1965), «Тогъан къая» (1969), «Шиирлер ве поэмалар» (1978) адлы джыйынтыкъларына кирген шиирий эсерлери дженктен сонъки кърымтатар шиириетинде янъы бурулыш нумюнелери олдылар. Онынъ «Ленин байрагъы», «Программаны окъугъанда», «Чолпангъа догъру», «Ёл берме!», «Эмексевер магърур халкъым», «Озюнчелик» ве даа бир чокъ шиирлери, бунынъ киби де «Къыркълама» адыны алгъан къыркъ дане секизлиги шаирнинъ юрегинден къайнап чыкъкъан инджи данелеридир. Шаир бу девирде озюнинъ энъ яхшы «Алиме» ве «Асылхан» поэмаларыны яратты.

«Алиме» поэмасы — халкъымызнынъ шанлы къызы, Хусусий Денъиз яны ордусы разведка болюгининъ душман аркъасында резиденти, 19 яшлы комсомолка Алиме Абденнановынынъ хатырасына багъышлана. Халкъ кърымтатар Зоясы деп адландыргъан Алиме Абденнановынынъ къараманане образында шаир Ватангъа, халкъкъа сынъырсыз севгини ве батырлыкъны тереннум эте. Шубесиз, яшлыкъны ватанперверлик рухунда тербиелевде бу поэманынъ ролю гъает буюктир.

«Асылхан» — бу кениш планлы эсер олып, о диний хурафаткъа къаршы кескин бир эпик дестандыр. Халкъчанлыкъ, самимийлик, халкънынъ арзу-умютлерине якъынлыкъ Шемьи-заденинъ шиириетине хас чизгилердир. О озюнинъ саделигинен, анълайышлыгъынен, тилининъ зенгинлиги, терен образлылыгъы, назиклигинен фаркъ эте. Бу чизгилернинъ эписи «Асылхан» дестанында айрыджа бир шиирий усталыкънен беян олунды ки, о «Таир ве Зоре», «Къозукурпеч ве Баянслу» ве дигер лирик-эпик дестанлар киби халкъ яратыджылыгъынынъ энъ яхшы нумюнелеринден бирине чевирильди. Поэмада диннинъ реакцион маиети терен ачылып берильмекнен берабер бир сыра ахлякъый-этик проблемалар да котериле. Буюк алимимиз, СССР Педагогика Академиясынынъ академиги Азиз Измайлов бу поэмагъа къыймет кесип шойле деген эди: — Шаир адамларнынъ чешит аспектлеки омюр акъикъатыны кениш ве бедиий суретте косьтере бильди. Корюнишче адий ве саде, сонъ дереджде намуслы, къанысыджакъ ве гузель Асылхан образыны окъуйыджы хошнутлыкънен къабул эте. Халкъ адамларнынъ пакъыллыкъ, худбинлик, эгозим, бозукълыкъ ве хаинлик киби къылыкъларыны кескин кулькюнен фаш эте. Поэмада бойле адамларнынъ акъикъый юзьлери бедиий къуветнен ачылгъан. Диннинъ социаль маиетини ве ислямнынъ реакцион идеологиясыны ташыгъан шейх Муслим атанынъ алчакълыгъыны фаш этювге багъышлангъан сатырларны гъазап, нефрет дуйгъуларынен ашлангъанына гъает буюк къыймет кесмек лязимдир. Поэма озь мундериджесине коре шойле къурулгъан ки, о башындан сонъунадже дикъкъат ве мерагъынъ эксильмеден окъула. Эсер гъает образлы, шырын акъикъый халкъ тилинен язылгъан. Шаир тувгъан тилининъ бутюн зенгинлигин-

ден буюк усталыкънен ве билип файдалана ки, бир чокъ сёз бирикмелеринден, аталар сёзлеринден усталыкънен файдаланув онъа кениш иджадий имкянлар бере. Поэмада къулланылгъан тасвир ве ифаде васталары о къадар айдын, озьара багълы ве оригинал ки, булар эсернинъ эмоциональ тесирини сонъ дередже къуветлендирелер».

Алимнинъ бу фикирлеринен разы олмамакъ мумкюн дегиль. Поэма керчектен де пек уйгъун халкъ поэзиясы усулында эм де енгиль, аэнкли тильнен язылгъан. Мында шиирий бугъумнынъ музыкаллиги ойле шашыладжакъ дередждеде ки, кърымтатар тилинде шиирет даа ич бир ерде бойле муляйим янъгъырамагъан эди. Ёкъса бу Пушкин шииристининъ муджизевий тесирими? «Мен Пушкиннинъ шиирлер джыйынтыгъыны ильки кере ачкъанда, — деп хатырлагъан эди Эшреф агъа, — менде шойле бир дуйгъу пейда олды ки, мен гуя энъ юксек бир къаягъа котерильгеним де, ондан дюньянынъ бутюн дюльберлигини корьгеним. Не къадар айдынлыкъ, юрекни сарып алгъан не къадар айдынлыкъ, ираде! Севингенимден козьлерим яшланды. Мен аджайип шиирлернинъ сатырларындан мефтюн олып юрьдим, олар меним юрегимни далгъаландырдылар. Олар, денъиз далгъасы енгиль къайыкъны саллагъан киби, меним юрегимни джоштырдылар».

Теэссюф ки, «Аслыхан» поэмасынынъ ничюндир «Тогъан къая» намынен ялынъыз бир къысмы басылды. Экинджи къысмы даа озь невбетини беклемекте.

Эшреф Шемьи-заденинъ бутюн яратыджылыгъында ве хусусан «Аслыхан» поэмасында озюне хас самимийлик дуйгъусы укюм сюре. Бу дуйгъу исе халкъ оптимизминен ве халкъчанлыкъны сезювнен багълы олып, бу шаир ичюн гъает зарур чизгидир. Шаирнинъ шахсиети халкъ тарафындан озь шахсиети сыфатында къабул олунгъан такъдирде, о муджизеге чевириле: халкъ шаирни ярата ве оны шерефлей, шаир исе озь невбетинде халкъыны шерефлендире ве юксеклерге котере. Шаирнинъ Ватанда Эски-Кърым шеэри дживарында тынч яткъан къабири узеринде язылгъан ашагъыдаки сатырлар айны бу фикирни ифаде этмектелер:

Эль арзусы эркин олса,
Эль арзусын эр акълар.
Шаир козю мергин олса,
Шаир намын эль сакълар.

Шаирнинъ намыны халкъ эбедий сакълайджагъына ич шубе ёкъ. Чюнки Шемьи-заденинъ яратыджылыгъы акъикъатен де озь халкъыны ве онынъ шииристини муджессемлештирмекте. Белли эдибимиз онынъ иджадына кыймет кесерек: «Шемьи-заде акъкъында айтмакъ — бу кърымтатар шииристи акъкъында сёз юрьсетмек демектир», — дегенде шубесиз акълы эди. Корюмли шаиримиз ЧЕРКЕЗ-Али исе, Назим Икметнинъ сёзлеринен айткъанда, энциклопедик малюмат ве юксек медениет саиби Эшреф Шемьи-заде эдебияткъа хусусий бир янъылыкъ, текрарланмаз озюнчелик кирсеткен яратыджы оларакъ, бизим поэзиямызнынъ классиги сайылмакътадыр, — деп эсап эте. («Ленин байрагъы», 1983 с. июнь 21).

Эшреф Шемьи-заденинъ эдебиятымыздаки ерини бельгилер экенмиз, онынъ фаалиети эдебиятшнаслыкъ, тенкъидчилик ве тедкъикъатчылыкънен де сыкъы багълы экенини айтмакъ борджлумыз. Эски тюркий тильнинъ, классик тюрк эдебиятынынъ аджайип бильгири Эшреф Шемьи-заде 60-джы ве 70-джи сенелери озьбек муэллифлерининъ эдебий-бедиий эльязмалары ве неширлери, тарихий-сиясий эсерлери акъкъында юзлернен рецензия ве тенкъидий макъале язды, буюк ильмий-тедкъикъат ишини алып барды, кърым-къыпчакъ эдебиятынынъ учь томлыкъ тарихыны яратув узеринде чалышты. О бизге XVII асыр классигимиз — шаир Ашыкъ Умерни ачты, совет девиринде бириндже кере бу классикнинъ аяты ве яратыджылыгъына багъышлангъан буюк макъале язды, онынъ бир сыра эсерлеринен окъуйыджыларны таныштырды.

Заманымызнынъ буюк шаири Къайсын Кулиевнинъ Эшреф Шемьи-заде иджадына самимий, саде ве назикликнен кыймет кесип айткъан сёзлери де дикъкъаткъа ляйыкътыр. Гъает алчакъ гонъюлли ве тартынчакъ, турмушта да, шиирлеринде де буюк сёзлерни айтмакътан къачынгъан Къайсын Кулиев Эшреф Шемьи-заде юзюнде саньат къанунларыны менимсеген шаир корьгенини къайд этти. О буны макътав эпитетлеринден файдаланмайып, Шемьи-заденинъ дюньяны корюв къабилиетини ачыкъ-айдын ифаделеди: «Ватанынынъ табиаты, онынъ манзарасы Эшреф Шемьи-заденинъ иджадий тюшюнджелерини, фикир этюв усулыны бельгиледи: «Беяз къар устюнде къара ат оле», «Ай ярыгъы ве къараджанынъ аркъасында онынъ чатал бойнузларынынъ кольгеси...» Бойле ошатувлар онынъ иджадынынъ тесир кучюни олдыкъча арттыралар. Мында ренклер косьтерильмей, амма къаранлыкъ ве айдынлыкънынъ сынъырлары ачыкъ-айдын корюне. Шемьи-заде акъкъында айтар экеним, зан этсем, макътав эпитетлеринден къачынып олгъандырым. Онынъ таланты ве шахсиетининъ хусусийлиги оны достча къабартып косьтермеге биле ихтиядж къалдырмайлар».

Эшреф Шемьи-заденинъ яратыджылыгъы бир сыра земане шаирлерининъ акъи-

къий усталыкъ мектеби олды. Шаирлеримизнинъ эксериети шимди оны озюнинъ оджасы деп адландыра биле. Эшреф Шемьи-заденинъ халкъ арасында итибары, урьмети шу къадар юксек, онынъ шахсиетининъ эмоциональ къувети, адамларда онъа олгъан самимий севги о дередже буюк ки — онынъ хатырасына шиир багъышламагъан ич бир шаир ёкъ демек мумкюн.

Иште, Эшреф Шемьи-заденинъ умумен кърымтатар эдебиятында ери, онынъ шу халкъ гонълюне яткъан аджайип эсерлеринен эм де халкънынъ онъа буюк севгисинен бельгилене.

Абдуреим Алтанълы (1898—1976) дженктен сонъки девирде фааль иджат эткен шаирлеримизден бири олды. Онынъ шииристининъ эсас чизгиси — гражданлыкътыр. Сиясий ве гражданлыкъ тематикасыны ишлевде джесюрлик ве уджюмкярлыкъны о, Маяковскийден огренген эди. «Къанатлы къуванчым» киби шиирий повести ве дигер эсерлери устюнде чалышкъанда трибун шаирнинъ иджады онынъ ичюн нумюне олды. Маяковскийнинъ иджадий тесири Алтанълынынъ шиирлериндеки субъектив-гражданлыкъ мананынъ къуветинде де корюнди. Шаир янъы социалистик барлыкъны тереннум этерек (хусусан сонъки йыллардаки шииристинде), тасвирленилеяткъан вакъиаларгъа эп зияде озь мунасебетини бильдире башлады, шииристе декларатив публицистиканынъ тесир имкянынынъ эп сынъырлангъаныны сезерек, публицистик лирика жанрыны инкишаф эттирди.

Янъы шииристинъ шекилленюви сакин бир джерьян олып, о аньанелер асабалыгъынынъ салмакълы элементи иле бирлешти. Шаир озь окъуйыджыларына «Севем сени, партиям!» (1962), «Меним излерим» (1970), «Къанатлы къуванчым» (1972), «Шиирлер» (1979) адлы шиирий китапларыны къалдырды. Бу китапларгъа кирген эсерлерде уйкен несиль сёз устасынынъ иджадий шахсиети айдын ифаделенди.

Алтанълынынъ шииристи эсасен публицистик аэнк ташый ве о эксери алда гражданлыкъ мевзуларынен багълыдыр. Онынъ яратыджылыгъы дженктен сонъки шииристимизнинъ инкишафында муим роль ойнады ве о яш несиль шаирлери ичюн буюк тиль ве шииристи мектеби оларакъ эмиетлидир. Шаирнинъ эсерлери яшайлар ве янъы омюрни янъартугъа, янъы инсанны тербиелевге чалышмакъталар.

Абдуреим Алтанълы инкъиляп ве Ленин, партия ве халкъ, кърымтатарларнынъ кечмиши ве бугуньки талийи киби актуаль проблемаларны котererек, бу мевзуларны шахсий «мен»нен бедиий суретте тасвирлевге ынтылды. Онынъ шиирлеринде лирик къараманнынъ — бахтлы куньлер ичюн озь юрегини ачкъан самимий ве алчакъ гонъюлли адамнынъ чизгилери тасвирленильди. Бу исе энди озь инкъилябий вазифесинен магърур янъы адам, яшлыгъы джианнынъ яшлыгъынен бир вакъыткъа догъру кельген инсан эди.

Шииристи эдебиятнынъ арекетчен ве оператив жанры оларакъ, сёз саньаткярындан даимий эстетик дикъкъатлылыкъны, сонъ дередже мергин, озюндже корюв ве сезгирлик къабилиетини талап эте. Малюм ки, шииристе, хусусан лирикада, аньаневий тасвирий васталарнынъ укюмранлыгъы къуветлидир. Атта энъ янъы шиирий дуйгъу биле аньаневий шекиль черчивесинде иш коре. Базыда миллий аэнкни ифаделев макъсадынен эски къалпакъ кийдирильген ве чешит такъынчакъларнен безетильген земане мевзусы окъуйыджыны чокъ меракъландырмай. Бойле яраштырувлар биле онъа озюне хас чизгилерни ашлап оламай. Тенкъидчи Владимир Огневнинъ келишикли ифадесинен айткъанда, озюнчелик — бу «этрафыны ёсун къаплагъан таш дегиль де, озюне ёл ачып акъкъан джошкъун озендир».

Алтанълынынъ эсерлеринде озюнчеликке, оларнынъ тили ве мундериджелеринде миллий аэнкнинъ сакъланмасына муим эмиет берильгени сезилип тура.

Эр бир шаир эдебияткъа кельгенде, шубесиз, миллий шииристи инкишафынынъ белли бир севиесини коре. Лякин оны янъыджа бир янашувнен, озюндже менимсемек эр кеснинъ элинден кельмей. Эскилик ве янъылыкъ арасындаки зыддиетлернинъ негизине ялынъыз акъикъий шаир дала биле, адий бир шейде алельхусус янъы бир алны тек о коре биле. Шаир намыны ташымагъа анджакъ бойле истидатлар ляйыкълар.

Уйкен несиль шаирлери арасында девамлы ве махсулдар чалышкъанлардан бири **Зиядин Джавтобели (1908)** олып, онынъ бу девирде язгъан эсерлери «Йырла, инсан» (1970), «Шиирлер» (1978), «Яш достларыма» (1987) адлы китапларына ве дигер джыйынтыкъларгъа кирсетильгендир. Акъсакъал шаирнинъ эсерлерининъ эсас мевзулары: севги ве ахлякъ, Улу Ватан дженки ве ватанперверлик, эмек ве тербие, тынчлыкъ ве социаль адалет, партия ве Ленин ишине садыкълыкъ, достлукъ ве интернационализмдир.

Зиядин Джавтобели озь шиирлерининъ шекили ве тышкъы тизилювинен аньаневий шиир язув усулына садыкъ къалды ве бунынънен берабер эсерлеринде насиат берювден, консерваторлыкътан къуртулып оламады. Лякин шиирлерининъ мундериджеси кесен-кес денъишти, оларнынъ гъаевий ёнелиши, образлылыгъы, эмоциональ къувети баягъы юксельди. Зиядин Джавтобелининъ лирик къараманы

омюрнинъ пассив иштиракчиси дегиль, янъы аятнынъ фааль курешчен къуруджысыдыр. Шаир ичюн омюрнинъ озю дюльберлик олып, бу онынъ эсас принципидир. Онынъ къараманлары сербестлик огърунда Сивашнынъ тузлу сувуна дала, Кронштадт ичюн курешке чыкъа, тынчлыкъ вакътында исе озь джаныны аямадан сувгъа ве атешке кире. Къарт шаирнинъ озю аля даа толу аят кечирмек, янъы ишлер акъкъында янъы йырлар язмакъ истегинен яшай. Онынъ эсерлери арасында яшлыкъны тербиелев эм де намус-ахлякъ меселелерине багъышлангъан мевзулар муим ер туталар.

Джавтобелининъ яратыджылыгъы земане шииристининъ инкишафына муим иссе къошувнен берабер, йигирминджи сенелерден бу куньлергедже олгъан тарихнынъ озюне хас йылнамесидир.

Бу девирде дигер акъсакъал шаирлеримиз **Гъафар Булгъанакълы (1905—1987)** «Йыллар ве йырлар» (1966), «Инсан» (1973), «Экинджи яшлыгъым» (1977) ве «Аят бахшышы» (1986) адлы шиирий китапларыны, **Керим Джаманакълы (1905—1966)** «Достларыма» (1973) адлы джыйынтыгъыны нешир эттирдилер. Эсасен ахлякъий-этик, маневий-турмуш мевзуларында язгъан бу шаирлер фааль гражданлыкъ рухта бир чокъ эсерлер яраттылар. Оларнынъ эсерлери эксери алда тербиевий джеэттен эмиетли олып, олар ичюн муим дереджеде аньаневий шекиллер характерлидир.

Дженктен сонъки кърымтатар шииристи огюне декларативлик ве схематизмден къуртулув вазифеси келип чыкъты, чюнки девир эдебияттан янъарувны ве бедиий ифаде васталарынынъ инкишаф этмесини талап эте эди. Эбет, бойле денъишюв бир кереден олмай. Бир чокъ уйкен несиль шаирлеримиз эвельден шекилленген усуллардан шай да къуртулып оламадылар. Амма озь девирининъ махсулы олгъан шииристи шекиллери ве усулларыны 60-джы сенелернинъ миллий шииристине олгъаны киби кечирмек мумкюн дегиль эди. Шунынъ ичюн базы шаирлернинъ иджадында янъы шиирий эмекдашлыкъ шараитинде эр тарафлы фикир этюв шииристи шекилленип башлады.

Эшреф Шемьи-заде бу девирде шойле язгъан эди: «Озюндже миллий колоритке малик эсернинъ догъув сыры ялынъыз омюрден эдебияткъа сеят япув эм де анда дигер эдебиятларнынъ теджрибеси ве аньанелерининъ иштираки саесинде ачыла биле». Бу терен маналы ве догъру фикир дженктен сонъки земане кърымтатар шииристини огренюв ве онъа тенкъидий къыймет кесювнен огърашджакълар ичюн методик бир къулланма оларакъ хызмет этмеси мумкюн. Эбет, бутюн совет шииристи ве хусусан рус шииристининъ инкишафынен къияс этмеден, ве ильк эвеля онынъ бугуньге къадар насыл бир специфик вазиетте булунгъаныны эсапкъа алмадан дженктен сонъки кърымтатар шииристининъ хусусиетини анълямакъ къыйын.

50-джи сенелерде инсаннынъ ахлякъий джеэттен юксельмесине алып кельген ичтимаий денъишмелер совет поэзиясынынъ рухий джеэттен янъармасыны темин эттилер. Шииристи социаль-ахлякъий янъарув девирини башындан кечирди ве онда лирик негизлер сезилир дереджеде къуветленди. «Инсанны шерефлендирюв»-ге догърултылгъан янъы шиирий ёнелиш А. Твардовский, В. Луговской, К. Симонов, Л. Мартынов киби ве дигер айдын истидатлар эсабына кенишледи. Къардаш эдебиятларнынъ Э. Межелайтис, Р. Гамзатов, Гъ. Гъулам, Къ. Кулиев, Д. Кугультинов, С. Вургъун киби шаирлери де бу акъымгъа къошулдылар.

Адамны шерефлендирювге хызмет эткен эстетик принцип шаирлер тарафындан чешит тарзда ифаделенди. Кърымтатар лирикасында о халкъ ферасетинен, аньаневий символик образларнен бирлешти. Амма о даима инсан къуветине, онынъ акъылына, видждыныны сынъырсыз инам иле тасдыкъланды.

Инсан идраки мевзусына мураджаат этюв кърымтатар шииристини рухий джеэттен котерди. Шаирлер озьлерининъ юксек инсанийлик менликлерини беян этелер, инсанны шерефлев киби мукъаддес дуйгъудан вазгечмегенлерини исбат этелер.

Корюмли шаиримиз **Решид Мурад** озюнден уйкен къалемдешлерининъ эльде эткен енъишлеринен сынъырланмай, озь араштырув ёлунен кетерек, джесюрликнен фольклор шииристи ёлундан вазгече, рус классик шииристининъ теджрибесини менимсеерек, кърымтатар шиир тешкилининъ янъы системасына ынтыла, шииристнинъ телеффуз ифадеси вастасыны зенгинлештире. Шаир миллий шиирге даире къафиесини, севги, манзара лирикасыны кирсете. О, джесюрликнен илериге догъру адымлай ве, айтмакъ керек ки, бу саада баягъы енъиш эльде эте. Шаир бейитлерни къурувда классик рус шииристи теджрибесинден файдалана, айны заманда халкъ шииристининъ телеффузы ве шырныкълыгъыны менимсеп, шиир къуруджылыгъында азнк ве айдын ритмлер яратты. Решид Мураднынъ бир сыра шиирлеринде хусусан Сергей Есенин, Иосиф Уткин, Михаил Светловнынъ шиирий ритм тесири сезиле. «Бир къучакъ чечек» (1958), «Ачыкъ гонъюльден» (1971), «Йылдырым» (1976), «Бекленильген ал елькенлер» (1983) ве «Юксеклик» (1986) адлы

джыйынтыкъларына кирген шиирлеринде бу тесирни корьмемек мумкюн дегиль. Решид Мурад озюнинъ комсомол шиирлеринден башлап, замандашларымызнынъ омюри акъкъында терен фикирли бир чокъ эсерлеринде шииретнинъ тематикасыны кенишлетти. Бунынънен берабер о шиир къуруджылыгъыны мукеммеллештирюв ёлында чокъ джесюр адымлар атты.

Шуны къайд этмели ки, озь яратыджылыгъы девамында акъикъий шиирий гармониянен багълы бир чокъ эсерлер яраткъан Решид Мурад кърымтатар шиирининъ инкишафына дегерли иссе къошты. Эльбет, Билял Мамбет, Закир Къуртнезир, Эскендер Фазыл киби шаирлернен текмилленген земане кърымтатар шииретининъ бу сонъки девирини Решид Мурадсыз, онынъ иджадий араштырувларысыз тасавур этмек мумкюн дегиль.

Айны бойле иджадий араштырувларыны мантыкъий севиеге котерген шаир **Энвер Селямет (1917—1980)** де озь яратыджылыгъында муим денъишмелер япты ве мусбет нетиджелерге ириште. Кърымтатар шииретинде тек аньаневи шииретттен дегиль, айны заманда ачыкъ публицистика ве насиатчылыкътан къачынув хусусиети муим дередже Энвер Селяметнинъ адынен багълыдыр.

Ильки эсерлерини Кърымда бастырып башлагъан Энвер Селяметнинъ лирик сеси кереги киби дженктен сонъ пекинди. «Ичкен сувларым» (1970), «Билъген олса Прометей» (1977) ве «Таян омузыма» (1980) киби китапларында шаирнинъ дженктен эвельки эсерлерине хас «фикир этюв» ве «сакин» шииреги эп теренлешти, онынъ мевзулары кенишледи, куннинъ актуаль проблемалары акъкъында юрек нидалары къуветлешти. Озь иджадына мисильсиз дереджеде талапчан олувы, джиддий ве исрарлыкънен чалышувы, шиириетке хызмет этювде садыкълыгъы Энвер Селяметке заманнынъ етекчи шаирлеринден бири дереджесине котерильмеге имкян берди. Озюнинъ юксек шиириетинен, образларынынъ теренлиги ве къуветинен, бейитлер узеринде чалышувынен о къалемдешлеринининъ арасында ог сафта булунды.

Энвер Селяметнинъ лирик къараманы озюнде девирнинъ нефесини муджессемлендире, адамларгъа якъын олмагъа ынтылувынен фаркъ эте. Шаир шиириетнинъ XX асыр адамына догъру арекет этювинде онынъ улу маиетини тапа ве поэзиянынъ баш вазифесини бунда корип, Инсан мевзусына мураджаат эте. Шаир тыштан бакъкъанда, сакин, муляйим табиатлы олса да, эсерлериндеки алев фышкъыргъан сатырлар ички гъайретке толып-ташкъаныны, кокюс къафесинде акъыкъий шаир юреги тепренгенини косьтерелер. Онынъ эсерлерининъ къараманлары джесюр, макъсаткяр, курешчен, эр анги къыйынлыкъны енъе биледжек адамлар олдылар. Сёз узеринде усанмадан чалышувы, образларны, бейитлерни пишкинлештирюв саесинде догъгъан эсерлери оны шиириетимизнинъ айдын сималарындан бирине чевирди ки, инджи киби парылдагъан аджайип эсерлери шиириетке сонъундан кельген шаирлер несили ичюн нумюне олып къалдылар.

Шусы къайд этильмеге ляйыкъ ки, 60-джы сенелери миллий шиириеттеки ритория ве «шиар декларацiясы»ндан «фикир этюв» шиириетине кесен-кес бурулыш дженктен сонъки шаирлер несилинен багълыдыр.

Аджайип шаир **Сеитумер Эминнинъ (1921)** та яшлыкътан башлап девир ве аят теджрибесининъ зенгинлигини сезюв къабилиети сонъундан онъа такъдир муджиби омюрде раст кельген тарихий замандашларынынъ бутюн бир несили адындан айтмагъа акъ берди. Улу Ватан дженки, онынъ къыйынлыкъылары, фашизм узеринден гъалебе ве халкъ анъынынъ осюви девиринен берабер мейдангъа чыкъкъан бу несиль революциядан сонъ эдебияткъа кельген уйкен несильни ве 60-джы сенелерде элине къалем алгъан кучюк несильни бири-бирине багълагъан бугъумгъа чевирильди. Сеитумер Эминнинъ шиир ве поэмалары топлангъан «Беяз чечеклер» (1968) ве «Атешли куньлер» (1969) адлы джыйынтыкъларында биз шиирий къуветнинъ толу активлешкенининъ шааты оламыз.

Дженктен сонъки онйыллыкъларда миллий эдебиятларнынъ инкишафында даа бир вакъиа — эки тильде (озь догъмуш тилинде эм де рус тилинде) иджат эткен муэллифлер пейда олды. Бизде де Эрвин Умеров, Эмиль Амит, Амет Адиль, Таир Халилов ве дигерлери озь эсерлерини эм ана тилинде, эм рус тилинде яраталар. Иса Абдураман, Мамбет Аблялимов, Закир Къуртнезир, Венера Ибраимова исе эм озь тилинде, эм де озьбек тилинде язалар. Сеитумер Эмин де иште бойле эки тильде язгъан шаирлерден биридир. Онынъ рус тилинде язылгъан ве дердж олунгъан «Алевли далгъалар»(1977), «Ёл» (1980), «Сеслер (1983) ве «Меним сесим» (1987) адлы джыйынтыкъларында шиириетнинъ юксек севиесини менимсегени корюнди. Муэллиф шиирлеринде дженк мевзусына, тынчлыкъны къорув, озь Ватанына самимий севги, эйилик ве адалет мевзуларына буюк ер берювнен берабер, бир чокъ эсерлеринде халкънынъ такъдири, несиллернинъ девамийлиги, замандашлары акъкъында фикир юрьсете. Шаирнинъ лирик къараманы — дуйгъуларнынъ сафлыгъы ве фикирлернинъ адалетлилиги ичюн курешкен, юксек гъаелер саиби инсандыр. Бутюн эсерлеринде шаирнинъ лирик сесининъ къувети янъгъырай.

Шиирлери, олсун агъыр урушлар я да севги акъкъында, олсун эляк олгъан къараманлар я да кери къайтмаз яшлыкъ чагъы акъкъында — оларнынъ эписинде девиримизнинъ озюне хас чизгилери сезилип тура.

Земане шиириетимизде етекчи ерде булунмакъта олгъан бири уйкен, экинджиси яшча эки шаиримиз — Черкез-Али ве Шакир Селимовнынъ да яратыджылыкълары айрыджа къайд этильмеге ляйыкъ деп таныймыз.

Черкез-Али кърымтатар шиириетининъ имкянларыны джесюрликнен кенишлете ве миллий шиириетни ифадели васталарнен зенгинлештире. Меракълы ве озюне хас услюб саиби олгъан шаир эдебиятымызда яхшы беллидир, Черкез-Алининъ шиириети несинен меракълы? Бу суальге шойле джевап бермек мумкюн: о озюнинъ оптимизминен, миллий колоритинен омюрдеки айдын башлангъычны тасдыкълавнен характерлидир. Шаир бу девирде бир къач дане шиир китаплары чыкъарды. Хусусан онынъ «Козь нурларым» (1985) адлы юбилей джыйынтыгъына кирген шиирлери, йырлары, балладалары ве поэмалары ич бир окъуйыджыны лякъайд къалдырмады десек янълмамыз. Юксек граждынлыкъ шиириети, совет адамынынъ ватанперверлиги, ер курресинде тынчлыкъ ичюн куреш, инсан такъдири, онынъ бахт ве кедери — буларнынъ эписи окъуйыджыларнынъ дикъкъатыны шаирнинъ яратыджылыгъына джельп эте.

«Солмаз чечеклер» (1975) джыйынтыгъына Черкез-Алининъ шу топламгъа ад берген поэмасы — талийи халкънынъ такъдиринен багълы адий йигит Асаннынъ омюри акъкъындадыр. СССР тешкиль олунгъанынынъ 50 йыллыгъына багъышлангъан ве элли дане сонеттен ибарет бу поэма кечкен дженкнинъ къыйынлыкъларыны башларындан кечирген миллионларнен совет аилелеринден бири акъкъында тафсилятлы икяедир. «Улукълар» (1969) джыйынтыгъындаки шиирлерде исе Улу Ватан дженкининъ дешетли куньлери, совет адамларынынъ эбедий джесюрлигининъ къараманлыкъ ве фаджиалы эпизодлары джанлана. Шаир юрек сёзлеринен яшларгъа, дженкте эляк олгъан аскерлернинъ къадынларына мураджаат эте, инсанлыкъ мунасебетлеринде эйилик ве самимийлик чизгилерини тасдыкъламагъа ярдым эткен ве адамны шерефлендирген севги акъкъында муляйим лирик дуйгъулар ифаделей. Шаирнинъ «Арзуларым» (1971), «Ер нефеси» (1979) киби китаплары да земане шиириетинде муим ер туталар. Онынъ сонъ вакъытта яраткъан «Рица» ве «Орман дестаны» поэмалары исе айрыджа дикъкъаткъа ляйыкълар. Озюни эм шиириетте, эм несирде фааль ве къуветли иджаткяр оларакъ таныткъан Черкез-Али Решид Мураднен, Энвер Селяметнен, Сейтумер Эмин ве дигерлеринен бир сырада дженктен сонъки поэзиямызда дегерли ер ишгъаль этти.

Фельсефий, «фикир юрьсетюв» шиириети **Шакир Селимов (1942)** киби истидатлы шаирнинъ сесининъ айрыджа янгъырамасына ярдым этти.

Даима араштырувларгъа ынтылув, огюне къойгъан макъсатларыны яхшы анълав, джесюрлик ве къатиетлик Шакир Селимовнынъ лирик къараманына хас чизгилер олып, о бу хусусиетлерни Эшреф Шемьи-заде, Решид Мурад, Энвер Селямет киби кърымтатар лириклерининъ аньанелерини иджадий суретте менимсев саесинде эльде этти. Шакир Селимов 1974 сенеси чыкъкъан ильки шиирлер китабыны «Акъбардакъ» деп адландырды. Шаирнинъ фикириндже омюр — бу ардысонъу олмагъан маниалардан кечюв, инсан ферасети менбаларынынъ теренликлерине далув, яшайышнынъ маиети акъкъында даима ойланув эм де олюмге къаршы, аят огърунда эбедий курештир. Инсан озь макъсадына садыкъ олгъан такъдирде, бу макъсаткъа иришмек ичюн сонъунадже курешкени такъдирде о дюньяда силинмез из къалдыра биле. Селимовнынъ лирик къараманы шундан отърю бар къуветнен олюмге къаршы куреше: яралы къартал ал къангъа боянгъан алда биле магърур тура, чюнки о даа озь макъсадына иришемегенини биле; дженкчи — шаир озь омюрининъ сонъки дакъикъаларыны язаяткъан шиирини битирювге багъышлай.

Шакир Селимов асылында «лирик мектеп»нинъ векилидир. Бу онынъ «Дуйгъуларым» (1979), «Севги алеви» (1981) ве «Уянув» (1986) адлы сонъки джыйынтыкъларында ачыкъ-айдын билине. Халкъкъа якъын олмагъа, онынъ арзу-хаяллары акс этмеге, девир талабына джевап бермеге тырышкъан Шакир Селимов мемлекетимизде гъайрыдан къурув ве ашкярлыкъ муитининден бириндже сырасында файдаланып, куннинъ актуаль меселелерини ачыкъ-ачыкъкъа ортагъа сюререк, озь къалемдешлерини джесаретке, кескен проблемаларны ачыкъ-айдын котермеге чагъыраракъ, 1987 сенеси «Бар кучьнен» адлы публицистик поэмасыны бастырды. Бу поэма шаирнинъ омюрнен бир адымлагъаныны бир даа тасдыкълады.

Дженктен сонъки девир шиириетине: **Фетта Аким** — «Челик ве гуль» (1972); **Джеваире Меджитова** — «Унутылмаз саифелер» (1970), «Ешиль япракъ арасында (1972), «Омюр сазым» (1980); **Юнус Темиркъая** — «Сабаларнынъ тазелиги» (1970), «Дагъ чокърагъы» (1972), «Танълар» (1976); **Ремзий Бурнаш** — «Эдеп чокърагъы» (1975), «Майыс сабасы» (1981); **Амет Мефаев** — «Гульнара» (1972), «Саарь еллери» (1975); **Закир Къуртнезир** — «Фиданлар» (1969), «Сизге багъышлайым» (1978), «Сен

кульгенде» (1982); **Лёман Сулейман** — «Омюр ве чечек» (1971), «Кунеш ве йыр» (1978) адлы джыйынтыкъларына кирген эсерлеринен сезилир дереджеде иссе къоштылар.

Бу ерде шуны къайд этмели ки, дженктен эвель Симферополь педагогика институтында ве Ялта оджалар техникумында окъугъан эм де озьлеринынъ ильки эсерлерини та о вакъытта язып башлагъан бутюн бир шаирлер сулялесине менсюп Риза Халид, Юнус Темиркъая, Джеваире, Ремзий Бурнаш, Амет Мефаев, Джевдет Аметов, Ибраим Паши, Лёман Сулейман ве дигерлер земане эдебиятымызда озьлериндже белли ер ишгъаль эттилер. Оларнынъ замандашларымызнынъ аятыны акс эттирген чешит жанрлардаки иджадий яратыджылыкълары бу девир эдебий махсулымызнынъ муим къысмыны тешкиль этмекте. Бу иджаткярларнынъ эр бирининъ яратыджылыгъы, шубесиз, айрыджа къайд этильмеге ве талиль олунмагъа ляйыкътыр.

Олар арасында энъ махсулдар иджат эткенлерден бири Ленинградда яшагъан шаиримиз **Риза Халиддир (1918).** Барлыкъны озюндже къабул этюв ве сезюв чизгилерининъ саиби Риза Халид озь эсерлеринде яратыджы эмек акъкъында, шаирнинъ омюрде ери, Гъалебе кунюни коралмагъан дженкявер достлары акъкъында фикир юрьсете, озь лирик къараманынынъ ички дюньясыны ача, онынъ ичюн инсан юрегини зенгинлештирген, гонълюнде эйи из къалдыргъан, онъа джумертлик багъышлагъан эр шей къыйметли.

Ленинград мудафаасынынъ иштиракчиси Риза Халид эм ана тилинде, эм рус тилинде чыкъкъан бир чокъ шиир джыйынтыкъларынынъ муэллифидир. «Багъчада бульбуллер» (1969), «Эйилик» (1972), «Баарь муждеси» (1974), «Узакъ ялылар» (1981) киби джыйынтыкълары шу джумледендир. Лякин онынъ шиирий эсерлерининъ эсас къысмы 1984 сенеси чыкъкъан ве чешит девирлерде язылгъан шиирлериндеп ибарет «Эйилик дуйгъулары» адлы буюк джыйынтыгъында дердж олундылар. Бу шиирлер не акъталар? Олар яшап кечирген эр бир кунюнъ ичюн, адамлар ве озюнь огюнъде, тувгъан топракъ огюнде месулиетли олмакъ кереклиги акъкъында, бутюн башынъдан кечиргенлеринъ ве корьгенлеринъ хусусында фикир этюв акъкъындадыр. Риза Халиднинъ лирикасында инсан къуванчы ве кедери, телюкеси ве умютлери аэнк тапалар. Онынъ эсерлерининъ муим бир къысмы арбий-ватанперверлик, Улу Ватан дженки мевзуларына багъышлангъан олып, оларда публицистик эеджан ве гражданлыкъ нагъмелери айдын ифаделенгендир. Шаир земане шииpиети инкишафынынъ умумий джерьянында озюне хас ер тута.

Эр анги эдебиятта ойле иджаткярлар да бар ки, олар озь гъайретлерини эдебий джерьяннынъ чешит сааларына догърултылар, эдебият багъыны чешит сой фиданларнен текмиллемеге эль уралар. Эм оларсыз эдебиятта даима недир етишмеген олур эди. Бизде бу джеэттен Риза Фазылнынъ иджады характерлидир.

Риза Фазылнынъ (1929) иджадий хусусиети шундан ибарет ки, о земане эдебиятымызда эм шиириетте, эм несирде, эм фольклорджылыкъта, эм терджиме саасында, сонъки вакъытта исе эм эдебиятшнаслыкъ саасында эм де эвельки классик шаирлеримизнинъ иджадий асабалыгъыны халкъ вариетине чевирюв киби гъает муим ишлерде фааль иджат этип кельмекте. Яни о бу девирде, бу куньде эдебиятымыз, медениетимиз ичюн не зарур олса, озь бильгиси ве къуветини шунъа сарф этмек керек деп таный ве ойле де япып кельди. Эдипнинъ «Наврез» (1970) адлы шиирлер китабы, «Къайда бирлик — анда тирилик» (1971) эм де «Манелер ве чынълар» (1976) адлы фольклор джыйынтыкълары, мектеплер ичюн «Тувгъан эдебият» (1976) дерслиги, 1977 сенеси тертип этип азырлап чыкъаргъан «Аналар яш экенде» очерклер джыйынтыгъы, «Садыкълыкъ» (1979) адлы очерклер китабы, 1982 сенеси Л. Софунен берабер язып бастыргъан «Амет-Ханнынъ йылдызы» документаль повести ве, ниает, онынъ дёрт-беш йыллыкъ иджадий эмегининъ нетиджеси олгъан XVII асыр классик шаиримиз мешур Ашыкъ Умернинъ китабыны азырлап чыкъарувы — булар эписи азырки девир эдебиятымызнынъ инкишафы ичюн эмиети олгъан ве окъуйыджыларнынъ истек ве талапларыны къанаатлендирювге догърултылгъан иджадий хызметтир. Риза Фазылнынъ эдебиятымыздаки ери де бунынънен бельгиленмекте.

Дженктен сонъки шаирлер арасында иджатларында белли бир умумийлик булунса да, озь юзю олгъан, озь иджадий хусусиетлери олгъан дигер истидатлы шаирлер де бар. Олар земане шиириетине девирни кениш анълав чизгилерини алып кельдилер, шиириетнинъ дигер халкъларнен озьара алякъагъа икътидарыны юксельттилер, онынъ гражданлыкъ ве ахлякъий имкянларыны илерилеттилер.

60-джы сенелерде эдебият мейданына келип кирген ве ильиде лирикагъа зияде мейиль берген бу яш шаирлер сонъундан озьлерининъ эсас услюб ёнелишлерини бельгиледилер ве шимди олар шиириетимизнинъ корюмли векиллери олдылар.

Бу несильден олгъан **Иса Абдураманнынъ (1937)** «Чыракъ», «Нал», «Юректеки къыртыш»; **Билял Мамбетнинъ (1935)** «Ягъмур», «Баарь нагъмелери», «Дагъ лялеси»;

Мамбет Аблялимовнынъ (1935) «Чокъракъ», «Сенинъ севгинъ», «Аят къуванчы»; **Шерьян Алиевнинъ (1937)** «Омюр далгъалары», «Чагъала»; **Эскендер Фазылнынъ (1934)** «Мелевше», «Къарт эмен»; **Амет Адильнинъ (1942)** «Чам» ве дигер китапларына кирген эсерлери земане шииристимизнинъ муим къысмыны тешкиль этмектелер. Азырки заман шииристи талапларына риает этмеге тырышкъан бу шаирлеримизнинъ яратыджылыгъында шахсий-лирик, лирик-публицистик, фельсефий дуйгъулар устюнлик алды ве олар озь эсерлеринде акъикъатны, замандашларымызнынъ ой ве фикирлерини, оларнынъ ички дюньясыны акс этмеге ынтылмакъталар.

Бу шаирлерден озь иджатларында озьбек шииристининъ сезилир тесири билинген Иса Абдураман, Билял Мамбет, Мамбет Аблялимов, Шерьян Алиевни де «лирик мектеп»нинъ векиллери демек мумкюн. Олар тек озьбек мектебинден кечтилер дегиль, ильки эсерлерини озьбек тилинде яздылар. Бу шаирлернинъ шииристеринде мундеридже ве андаки фикирлернинъ сакин, муляйим суретте беян этильгени де буны тасдыкълай.

Шубесиз, бу девир шииристимиз Эшреф Ибраим, Къуртсеит Амет, Мустафа Ибраим киби адлары мында анъылгъан ве анъылмагъа бир сыра муэллифлернинъ де яратыджылыкъларыны къаврап алгъандыр. Чюнки ким олса олсун, къалеми астындан догъып чыкъкъан эр бир гузель шаиране сатыр, тазе бир фикир, уйгъун къафие озюнинъ эмоциональ тесир кучюнен шииристимизнинъ инкишафына хызмет этмекте.

Ниает, энъ яш шаирлер Айше Кокиева, Венера Ибраимова, Шукрий Аппазов, Решид Мемиш, Юнус Кандымов, Гульзар Дерменджи, Наджие Аметованы да къайд этмек лязим. Бу яш несиль шаирлерининъ иджадынынъ башланувы дюньяны анълавда эмоционаллик ве тазеликнен фаркъ эте: олар энъ муим вакъиаларгъа мунасебетлерини ве дуйгъуларыны озьлеринде айтмагъа тырышалар. Оларнынъ эсерлери 1982 сенеси «Къарылгъач» адлы коллектив джыйынтыкъта дердж этильди. Айше Кокиеванынъ эсерлери исе 1987 сенеси «Къысметим меним» адынен айры китап олып чыкъты. Юнус Кандымовнынъ да бу сене «Сен денъизге ошайсынъ» адлы шиирлер китабы чыкъты. Эр не къадар, эсасен тиль джеэтинден зайыфлыкъларыны сезильсе де, бу яш несильнинъ яратыджылыгъы девирнинъ муим вакъиаларыны акъикъатча тасвирлемеге икътидарлы несиль осеяткъаныны косьтермекте. Яшларнынъ иджадында заманнынъ юксек идеаллары ичюн куреш, джурьатлы ве джесюр адымлар пафосы сезильмекте. Олар уйкен несильнинъ аньанелерини девам эттирмек ниетлерини ве инсаннынъ акъикъий бахт ичюн куреште ог сафта булунмакъ кереклигини эминликнен ачыкъ-айдын айтмакъталар.

Бу несильнинъ эсас хусусиети шундан ибарет ки, олар сюргюнликте догъып оскен, ой ве фикирлери бутюнлей дургъунлыкъ шараитинде шекилленген, ана тилинде мектеп, окъув-язув корьмеген, озьлерине миллий аньанелерни, ана тилининъ инджеликлерини синъдирюв имкянындан марум олгъан эвлятлардыр. Шунынъ ичюн оларнынъ биринджи эксиклиги тиль зайыфлыгъыдыр. Эдебиятнынъ, шииристнинъ баш алети тиль олгъаныны, бедиийликнинъ эсас менбаларындан бири миллий аньанелер, миллий озюнчелик олгъаныны билерек, бу несильнинъ рухий вазиетини анълямакъ къыйын дегиль. Бундан сонъ келеджеклернинъ исе вазиетини тасавур этмек атта къоркъунчлы. Эгер халкъымызнынъ миллий меселеси якъын вакъытта чезильмесе, онынъ автономиясы тикленмесе, тувгъан топрагъымыз Кърымда бугуньден башлап миллий мектеплер ачылмаса, гуманитар илимлер саасында миллий кадрларымыз азырланып башланмаса, миллий медениетимизнинъ озеги олгъан эдебиятта ве саньатта аньаневий несиллер багъы бутюнлей узюльмек хавфы тура. Элине къалем алгъанлардан энъ яшы энди отузны кечкенини, яни отуз яшындан эксик несильден энди ич ким ана тилинде къалем ишлеталмаяткъаныны эсапкъа алсакъ, вазиетнинъ не дередже фаджиалы ола биледжегини, яни асылында Сталин ве Бериялар тарафындан олюм джезасына укюм этильген халкъымызнынъ башына тюшкен бутюн мусибетлернинъ, бутюн вахшиане репрессияларнынъ акъикъий нетиджесини, акъибетини энди корип башлайджагъымызны анълямакъ ичюн буюк акъыл керекмей.

Эр алда, сонъки несиль яшларнынъ яратыджылыгъы ве хусусан Айше Кокиеванынъ эм де Юнус Кандымовнынъ биринджи китапларына кирген шиирлери, айры эксикликлерине бакъмадан, оларнынъ поэзиямызны сёндюрмейип, онынъ къорыны уфлеп тураджакъларына, шииристи багъыны къурутмайджакъларына умют догъуралар.

Умумен алгъанда, земане кърымтатар шииристи чешит несиль шаирлерининъ иджадий гъайретинен нефес алып яшамакъта. О, шимдики шаирлернинъ юзюнде белли бир дередже азырки заман шииристи ёнелишлерине риает этмеге ынтылса да, эсасен озь миллий шиирий аньанелеримизге, озь классиклеримиз ве уйкен не-

силлернинъ зенгин теджрибесине базанмакъта. Шаирлеримиз исе озь имкянларына коре бу аньанелерни девам эттирмектелер.

* * *

Биз юкъарыда эдебиятнынъ баш жанрлары олгъан несиримиз ве шиириетимизнинъ дженктен сонъки девирде вазиетини козьден кечирдик. Эбет, кърымтатар эдебиятында, озь алына коре олса да, башкъа жанрларда да белли йылышувлар олды. Эдебий аятымызнынъ бу тарафлары да къыскъадан къайд этильмеси зарурдыр.

Языджылар бу девирде фааль олмаса да, драматургия жанрында да чалыштылар. Белли драматург Ю. Болат, корюмли саньаткяр, режиссёр Гъ. Мурад, несирджи Э. Умеров бир сыра драматик эсерлер яраттылар. Ю. Болатнынъ «Зораки келин» комедиясы «Къайтарма» ансамбли тарафындан саналаштырылды, онынъ «Дубаралы той» музыкалы комедиясы озьбек тилине терджиме этилип, базы область театрлеринде ойналды. 1974 сенеси онынъ «Той девам эте» деген пьесалар джыйынтыгъы нешир этильди. Гъани Мурад ве Эрвин Умеров озь пьесаларыны девирий матбуатта бастырдылар. 1973 сенеси Гъ. Мураднынъ пьесалары «Къырылгъан къаде» серлевасынен айры китап оларакъ нешир этильди.

Дженктен сонъки девирде кърымтатар бала эдебияты да белли дереджеде инкишаф этти. Бала эдебиятында бу девирде уйкен несиль векиллери Абдуреим Алтанълы, Зиядин Джавтобели, Энвер Селямет, Гъафар Булгъанакълы ве дигерлер чалыштылар. Балаларда эстетик дуйгъу уянтув, Ватангъа севги ашлав, тувгъан табиатны эйбетлев рухуны тербиелевге багъышлангъан бир чокъ шиирлер, поэмалар, масаллар яратылды. Шаирлер халкъ яратыджылыгъынынъ нумюнелери эсасында эсерлер яраттылар. Абдуреим Алтанълы 1976 сенеси «Эки ялан ве бир акъикъат» адлы китабында бир сыра шиирий масалларыны дердж эттирди. Энвер Селяметнинъ халкъ масалы эсасында яратылгъан «Алтын балта» масал-поэмасы хрестоматик эсерге чевирильди. Бу поэма дефаларджа дердж олунды ве озьбек тилине де терджиме этильди.

Бала эдебияты жанрында чалышкъанлардан Эрвин Умеров «Коктал ёлу» (1972), «Эр даим кунеш олсун» (1970), «Козьлеринъниъ ярыгъы» (1976); Эмиль Амит «Учурымлы ёл» (1971), «Къырмызы сарыкъ» (1976) адлы икяелер джыйынтыкъларыны, Нузет Умеров «Акъ алтын масалы» (1981) китабыны, «Балалар, сизге не огреттилер?» (1969), «Эски штольнянынъ сыры» (1962) повестьлерини, Эшреф Ибраим «Кок къушагъы» (1980), Зиядин Джавтобели «Яш достларыма» (1986) адлы шиирлер джыйынтыкъларыны дердж эттирдилер. Иса Абдураман, Амет Адиль ве даа чокъларнынъ иджадында балалар ичюн де белли ер айырыла. Бу джеэттен хусусан озь махсулдарлыгъынен Билял Мамбет айырылып тура.

Озь иджадынынъ муим къысмыны бу жанргъа багъышлагъан **Билял Мамбет** акъикъатен де бала шаири оларакъ танылды. Онынъ «Сырлы сандыкъ» (1978), «Япракътаки тамчылар» (1984), «Анамнынъ тюркюси» (1973) ве дигер шиирий джыйынтыкъларына кирген шиирлери поэмалары ве масаллары буны ачыкъ тасдыкълайлар. Бала психологиясыны яхшы бильген Билял Мамбет чешит яштаки балалар ичюн эсерлер яратып, оларда эмекке, этраф муитке севги, джесюрлик, батырлыкъ, ватанперверлик дуйгъуларыны ашлай. Онынъ балалар ичюн язылгъан эсерлери озьбек тилине де терджиме этилип чыкъарылдылар.

Эбет, бала эдебияты бизде сонъ дередже зайыф илерилей. Шунынъ ичюн 1986 сенеси классик шаиримиз Асан Чергеевнинъ «Айванлар не айталар?» адлы шиирлери бир китап ичинде учь тильде: кърымтатар, озьбек ве рус тиллеринде дердж этильгени, А. С. Пушкиннинъ «Балыкъчы ве балыкъ акъкъында» масалы Осман Амит терджимесинде кърымтатар тилинде айры китап олып чыкъарылгъаны айрыджа эмиетке маликтир. Бу ишлер илериде бала эдебиятыны инкишаф эттирмек ичюн гъает муимдир.

Малюм ки, эр бир халкъ эдебиятынынъ инкишафында онынъ фольклорыны, халкъ агъыз яратыджылыгъы нумюнелерини топлав ве огренюв муим ер тута. Дженктен сонъ бу саада аз олса да, баягъы адымлар атылды. Эльбет, халкъ арасында фольклорны ильмий эсаста топлав ве огренюв ишинен ресмий суретте огърашмагъа имкянымыз олмагъаны себебинден медениетимиз пек буюк зараргъа огърады. Кечкен 45 йыл ичинде бу дюньядан кечкен бинълернен къартларымыз зенгин халкъ агъыз иджады нумюнелерини озьлеринен алып кеттилер. Бу ишни тешкиль этмектен биз аджиз эдик. Эбет шу дургъунлыкъ ве сюргюнлик шараитинде бизим миллий медениетимиз, фольклорымыз кимге керек эди. Ялынъыз фольклорнынъ эмиетини анълагъан айры тешеббюсчилер озьлерининъ бильгиси ве ыдырынувларынен базы бир ишлер яптылар. Олардан бири Риза Фазыл чокъ йыллыкъ гъайрети саесинде 1971 сенеси кърымтатар аталар сёзлери джыйынтыгъыны («Къайда бирлик — анда тирилик») ве 1975 сенеси «Манелер ве чынълар»

китабыны дердж эттирди. Бундан баягъы эвель, 1959 сенеси «Татар халкъ масаллары» джыйынтыгъы чыкъарылгъан эди. Ташкент педагогика институтынынъ оджасы Джафер Бекиров «Татар фольклоры» (1975) ве «Кърымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъы» (1988) дерсликлерини, 1980 сенеси исе «Дестанлар» джыйынтыгъыны чыкъарды. Языджы Аблязиз Велиев 1976 сенеси Рефат Ахтемовнен бирликте «Ахмет ахай» лятифелери джыйынтыгъыны, 1988 сенеси Шевкет Асановнен бирликте «Тапмаджалар» джыйынтыгъыны нешир эттирди.

Бойле фольклор китаплары эдебиятнынъ инкишафы ичюн буюк эмиетке малик олувынен бирге, олар халкъ тилини огренюв ве сакълавнынъ кыйметли вастасыдыр. Шунынъ ичюн бу китапларнынъ эр бири окъуйыджыларда буюк меракъ догъура ве бу ишни фааль девам эттирмек керек. Бу шунынъ ичюн керек ки, вакъыт кечдикче, уйкен несиль омюрнен ведалашмакъта, яшлар исе бу кыйметли байлыкъны менимсеп етиштирамайлар. Халкъ арасында, тек базы бир адамларнынъ хатырасында сакъланып къалгъан бу байлыкъны имкяны олгъан дередже тез топламакъ ве оны умумхалкъ вариетине чевирмек эр бир языджынынъ, эр бир зиялынынъ боюн-борджудыр.

Эдебиятшнаслыкъ ве тенкъид саасында да дженктен сонъки йылларда белли ишлер япылды: М. Къошджанов, Ш. Алядиннинъ, Дж. Сейдамет И. Къадыр ве А. Дерменджининъ, А. Балич Ю. Болатнынъ «Эдебий портрет»лерини яраттылар, эдебиятымызнынъ тарихы ве онынъ жанрлары акъкъында тедкъикъатлар япылды. Белли эдиплер А. Алтанълы, А. Дерменджи, Э. Шемьи-заде, Ш. Алядин, З. Джавтобели кърымтатар эдебиятынынъ чешит тарафларына багъышлангъан макъалелернен чыкъышта булундылар. Сафтер Нагаев кърымтатар романы ве кърымтатар повести акъкъында айры тедкъикъатлар япты, Айдер Османов бала эдебияты акъкъында язды, яш тедкъикъатчы И. Керимов Умер Ипчининъ яратыджылыгъы боюнджа диссертация къорчалады. Бойледже, эдебиятшнаслыкъ саасында бизде баягъы йылышувлар бар демек мумкюн. Бир сыра аркъадашлар эдебиятымызнынъ корюмли векиллерининъ яратыджылыкълары акъкъында макъалелер яздылар, айры китаплар чыкъардылар. А. Дерменджининъ «Аят ёлунен» (1973), Э. Шемьи-заденинъ «Омюр ве яратыджылыкъ» (1974), «Халкъ хызметинде» (1977), Ш. Алядиннинъ «Юксек хызмет» (1983), З. Джавтобелининъ «Эдебият севдалары» (1983), А. Османовнынъ «Осюв басамакълары» (1984), С. Нагаевнынъ «Яшлыкъкъа хас дуйгъунен» (1979), И. Керимовнынъ «Теренлик» (1988) серлевалы китаплары бу джумледендир. Мезкюр тедкъикъатымызны да белли дередже бу ишлернинъ нетиджеси деп эсап этмек мумкюн.

80-джи сенелерде эдебиятшнаслыкъ саасында даа бир муим адым атылды ки, буны умумен медениетимизнинъ салмакълы енъишлеринден бири эсап этмек мумкюн. Бу XVII асырда яшап иджат эткен классик шаиримиз Ашыкъ Умер эсерлерининъ айры китап оларакъ дердж этилювидир.

Эдебий тенкъид меселесине кельгенде исе бу саа илериледи деп айтып оламаймыз. Тенкъидий макъалелер ёкъ дередже аз языла. Чыкъкъан эсерлер кереги киби ве эр тарафлы талиль этилип, муэллифнинъ къазанчларына ве эсердеки эксикликлерге объевктив суретте кыймет кесилип язылгъан профессиональ макъалелер ёкъ. Умумен земане талапларына джевап берген кейфиетли тенкъид бир тарафта турсын, биз эдебияткъа белли бир хызмет этиджи адий, элементар тенкъидден биле маруммыз. Бойле вазиеттен эдебиятымызнынъ осюви, онынъ бедиий севиеси юкселюви, муэллифлернинъ ве хусусан яшларнынъ теджрибе эльде этюви, къалемлерининъ пишкинлешюви не дередже зарар корьгенини тасавур этмек кыйын дегиль. Чюнки тенкъид эдебиятнынъ къайракъ ташыдыр. Къайралмагъан пычакъ кеткен сайын насыл токъаллашса, тенкъиды олмагъан эдебият да эп токъаллаша ве озь кескинлигини, пишкинлигини, бедиий севиесини джоя. Бу вазиет озюне эдебиятчыларымызнынъ айрыджа дикъкъатыны джельп этмек керек.

Къардаш эдебиятларнынъ даима кенишлеген озьара алякъалары, озьара зенгинлешювлерининъ артувы оларнынъ интернациональ эсасларыны пекитювге ярдым эте. Эдебиятларнынъ достлугъы халкъларымызнынъ къардашларджа достлугъынынъ ифадеси оларакъ, чокъ миллетли совет эдебияты инкишафынынъ муим менбаларындан бирине чевирильмекте. Чокъ асырлыкъ бедиий теджрибеге малик эдебиятларнынъ иджадий эмекдашлыгъында озь хусусиетлери ве къанунлары бар. Бойле эйи эмекдашлыкъ миллий эдебиятларда кери къалувларнынъ огюни алмагъа, озьлерине хас бедиий проблемаларны чезмеге ярдым эте. Кърымтатар эдебиятынынъ инкишаф теджрибеси де бунъа мисаль ола биле.

Аджайип къазах языджысы Мухтар Ауэзов Совет акимиети йылларында тез инкишаф эткен эдебиятлар акъкъында шойле деген эди: «Бизим халкълар вакътынен капиталистик инкишаф ёлуны атлап кечтилер. Бу базы бир джеэтлерден эдебият ичюн баягъы кыйынлыкълар догъурды. Бизим эдебиятлар улу рус эдебияты башындан кечкен пишкинлик ёлуны корьмедилер... Шунынъ ичюн де бизим языджыларнынъ огюнде окъуйыджыларны тербиелев, оларнынъ медениетини юк-

сельтюв, интеллектини теренлештирюв киби месуль вазифе тура. Бу исе эдебият да озь интеллектуаллик аньанесини яратмакъ ве илерилетмек керек демектир».[1]

Эльбет, юксек интеллектуаллик аньанесини яратув меселеси шимди де кунь тертибинде тура. Лякин малюм ки, кучюк эдебиятларгъа бедиий тефеккурли юксек медениетни эльде этювде пишкин эдебиятлар, бириндже невбетте буюк рус эдебияты даима ярдым этип кельдилер. Бу ерде озьбек эдебиятынынъ кърымтатар эдебиятына эйи тесирини де къайд этмек лязим.

Мемлекетимизде къардаш халкълар эдебиятларынынъ озьара зенгинлешюв джерьянынынъ къуветленювинде терджиме муим роль ойнай. Терджиме миллий эстетик системаларнынъ бири-бирине ашланувынынъ, бунынъ киби де чокъ тилли бедиий иджатнынъ екяне бир бутюнсоюз эдебият оларакъ бирлешювининъ эсас шекили олды. Азырки заманда терджимесиз дигер эдебиятларнынъ да, шу джумледен кърымтатар эдебиятынынъ да инкишафыны тасавур этмек мумкюн дегиль. Терджиманлыкъ фаалиети тек бурунгъы кърымтатар эдиплери ичюн дегиль, шимдики языджы ве шаирлер ичюн де иджадий окъувнынъ муим шекили олмакъта. Эвельки терджиманлар окъуйыджыларны Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Тургенев, Чехов, Гоголь, Горький, Островский, Шолохов, Серафимович, Маяковский, Навоий, Низамий, Шота Руставели киби рус ве дигер халкълар классиклерининъ эсерлерине таныш эткен олсалар, шимдики терджиманлар эсасен земане рус языджыларынынъ, озьбек эм де дигер къардаш эдебиятлар векиллерининъ айры эсерлерини озь халкъынынъ вариетине чевирелер.

1957 сенесинден башлап «Ленин байрагъы»нда, 1976 сенесинден башлап «Йылдыз» журналында къардаш миллий эдебиятлардан терджимелер мунтазам суретте басылып тура. Бу девирде дигер тиллерден кърымтатар тилине чевирилип бир чокъ эсерлер дердж этильди. Черкез-Алининъ терджимесинде озьбек шаирлерининъ шиирлери «Къайнар чокъракъ башында» (1970) намынен китап олып чыкъты, Сеитумер Эминнинъ терджимесинде Айбекнинъ «Мукъаддес къан» (1970) романы, Э. Шемьи-заденинъ терджимесинде Озьбекстан халкъ шаири Зульфиянынъ шиирлери «Бутюн йырларым сизге» (1972) джыйынтыгъында, он беш республика шаирлерининъ шиирлеринден тертип этильген «Мерабанъыз, достлар!» (1975) китабында, Черкез-Алининъ ве Шакир Селимовнынъ терджимесинде Хамид Гъуламнынъ «Эбедийлик» (1981) романы, ве кене Черкез-Алининъ терджимесинде озьбек ве дигер халкълар шаирлерининъ шиирлери «Сабалар хайыр!» (1982) адлы джыйынтыкълар дердж олунды.

Дигер тиллерден кърымтатар тилине терджиме ишине юкъарыда анъылгъан эдиплерден башкъа Решид Мурад, Айдер Осман, Риза Фазыл, Билял Мамбет, Аблязиз Велиев, Шакир Селимов ве дигерлер де фааль къошулмакъталар.

Айны заманда, рус эдебиятчылары да айры кърымтатар эдиплерининъ бутюнсоюз мейданына чыкъмаларына ярдым эттилер. Москвада ве Ленинградда рус тилинде Ш. Алядиннинъ «Эгер севсенъ» (1964), «Рузгярдан саллангъан фенерлер» (1982), Ю. Болатнынъ «Саф юреклер» (1987), Черкез-Алининъ «Сабалар къучагъында» (1978), Эмиль Амитнинъ «Ишанч» (1988) романлары, Эмиль Амитнинъ «Къырмызы сарыкъ» (1976), «Сыгъын чокърагъы» (1982) повестьлери, Эрвин Умеровнынъ «Экинджи келин» (1984), «Юксекликнинъ сырлары» (1988) адлы повестьлер ве икяелер джыйынтыкълары, Шамиль Алядиннинъ повестьлеринден ибарет «Тесели» (1985) адлы китабы, Риза Халиднинъ «Дагъ озени» (1965), «Севгини шерефлеп» (1969), «Шиирлер» (1979), «Эрылгъан» (1981), «Лейтенантлыкъ йыллары» (1986), Черкез-Алининъ «Улукълар» (1986), Билял Мамбетнинъ «Ойнакъ ат» (1988) адлы шиир джыйынтыкълары нешир этильди.

Ташкентте озьбек тилинде кърымтатар шаирлерининъ шиирлеринден ибарет «Чечеклер вадийси» (1968) джыйынтыгъы, Э. Амитнинъ «Кок къушагъы» (1980), Э. Умеровнынъ «Коктал ёлу» (1972) икяелер джыйынтыкълары, Билял Мамбетнинъ «Папий голю» (1971) шиирлер джыйынтыгъы, Черкез-Алининъ «Сабалар къучагъында» (1985) романы, Урие Эдемованынъ «Къара козьлер» (1985), «Омюрлик янымдасынъ» (1987) икяелер ве повестьлер джыйынтыкълары; рус тилинде Ш. Алядиннинъ «Ешиль япынджалы къыз» (1969) адлы икяелер ве повестьлер джыйынтыгъы, чешит языджыларнынъ эсерлеринден ибарет «Омюримизнинъ куньлери» (1958) джыйынтыгъы, А. Алтанълынынъ «Эбедий алев» (1976), Черкез-Алининъ «Солмаз чечеклер» (1975), «Ер нефеси» (1980) шиир джыйынтыкълары, Э. Амитнинъ «Учурымлы ёл» (1972), «Пишкинлешюв» (1976), Э. Умеровнынъ «Козьлеринъынинъ ярыгъы» (1976), Р. Мамбетовнынъ «Булутлар алтындаки адымлар» (1978) киби китаплары дердж олунды.

Кърымтатар эдиплерининъ эсерлерини рус тилине терджиме этювде А. Белякова ве Ф. Калунцев, М. Дудин ве О. Мальцев, О. Шестинский ве В. Цыбин, О. Дмитриев ве М. Борисова, А. Одинцов ве Э. Арбенин, Б. Кежун ве А. Зырин

---

[1] М. Ауэзов. «Мысли разных лет». Алма-Ата, 1961 с.

киби бир чокъ эдебиятчылар иштирак эттилер. Оларнен ян-янаша истидатлы кърымтатар эдиплери, М. Горький адына эдебият институтыны битирген Эрвин Умеров, Эмиль Амит, Нузет Умеров семерели чалышалар. Олар тувгъан тиллеринден рус тилине усталыкънен терджиме этелер. Бу терджиманлар озьбек языджыларынынъ эсерлерини де рус тилине терджиме этип, озьбек эдебиатынынъ да мемлекет мейданында кенишлемесине хызмет этелер.

Рус тили акъикъатен де миллетлерара тильге чевирильди. Онынъ ярдымынен ватанымыздаки бир чокъ дигер эдебиятлар киби, кърымтатар эдебияты да бутюнсоюз эдебий джерьянына къошулды. Улу рус тилининъ ярдымынен миллий языджыларнынъ эсерлери янъыдан догъгъан киби бутюн къардаш халкъларгъа анълайышлы олып етмекте. Рус тилининъ ярдымынен кърымтатар окъуйыджылары Къайсын Кулиев, Расул Гамзатов, Эдуардас Межелайтис, Чингиз Айтматов, Олжас Сулейменов, Давид Кугультинов ве бир чокъ дигер мешур эдиплернинъ эсерлеринен таныш олалар. Рус тилининъ кениш мейданында языджылар ве шаирлернинъ бирлик тарихында айдын уфукълар ачылмакъта.

Кърымтатар эдебиатынынъ бугуни акъкъында айткъанда, деерлик бутюн янъы эсерлерни илькиде баскъан «Йылдыз» журналымызнынъ муим ролюни де къайд этмек лязим. Журнал озь этрафында бутюн иджадий къуветлерни бирлештирювнен бирге, эдебиятта пишкинлешип башлагъан яш истидатларгъа да амелий ярдым косьтермекте. «Йылдыз» девирий нешир оларакъ, эсас эдебий къуветлернинъ тербие ве иджадий пишкинлик мектеби ролюни эда этмекте.

Бойлеликле, кърымтатар эдебияты дженк фелякети ве ондан сонъки фаджиалы йылларнынъ агъырлыгъындан, узакъ девир сюрьген меджбурий дургъунлыкътан, чешит сой сыкъыштырувлардан орьселенип майышса да, йыкъылмады, аякъ устюнде къалды ве юкъарыда къайд эттигимиз уйкен эм де орта несиль эдиплеримизнинъ федакяране иджадий гъайретлери саесинде озюнинъ адыны, юзюни сакъламагъа, бир чокъ джеэтлерден атта илерилемеге, инкишаф этмеге ве бунынънен озюни умумен совет эдебияты алеминде танытмагъа наиль олды. 1983 сенеси февраль айында Москвада СССР Языджылары бирлигинде корюмли совет шаирлерининъ иштиракинде кърымтатар поэзиясынынъ музакере олунувы бунынъ ачыкъ делилидир. Бу музакереде шаирлеримизден Черкез-Али, Риза Халид, Иса Абдураман, Билял Мамбет иштирак эттилер ве анда оларнынъ эсерлери талиль этилип, эсасен оларнынъ яратыджылыкъылары хусусында сёз юрьсетильди. Бу музакереде «Йылдыз» журналындан шаир Закир Къуртнезир де иштирак эткен эди. Энди гъайрыдан къурув башланаджакъ девирнинъ арфесинде мемлекетимиз пайтахтында ресмий суретте кечирильген бу музакере эдебий аятымызда муим вакъиа олды.

Шусы муим ки, чокъ миллетли совет эдебиатынынъ чешит ренкли кок къушагъынынъ айдын бир къысмы олгъан кърымтатар эдебияты бугунъде озь кучюне коре бутюнсоюз бедиий теджрибесине сезилир иссе къошмакъта. Бунынъле берабер о, озюнинъ, чешит къарсамбалардан къуртулып, ёкъ олмамагъа ыдырынгъан миллий-бедиий аньанелерден гъыда алмакъта олгъан оригиналь чизгилерини сакълап кельмекте.

Умумен языджыларнынъ огюне янъы талапларны къойгъан омюрнинъ озю кърымтатар эдебиатынынъ сурьатыны арттырмакъ, онынъ кейфиетини юксельтмек зарурлыгъыны огге сюре. Эбет, девирнен бир адымламакъ къолай дегиль. Лякин иджаткярларгъа XXVII съезджден сонъ башлангъан азырки ашкярлыкъ девиринде окъуйыджы денъишкенини, о энди бундан эвельки ольчюлернен къанаатленмегенини анълямакъ лязим. Эр анги эдебият яваш даврангъан такъдирде озь окъуйыджыларыны гъайып этюв телюкеси огюнде къала биледжегини унутмамакъ керек. Хусусан бизим вазиетимизде бойле телюке мевджут олгъаны ичюн эдиплеримиз халкъкъа, окъуйыджыларгъа даа якъын олмагъа, оларнынъ анджакъ бугуньки ихтияджларынен, арзу-хаялларынен яшамагъа ынтылмакъ кереклер.

Иджатчы ичюн бир кереден денъишмек къолай олмагъаны белли шей. Лякин джемиетимизде асыл олгъан ашкярлыкъ муити, языджыларнынъ эвельки эскенджелерден, махсус незаретлерден къуртулгъаны, иджадий джеэттен сербест нефес алмагъа имкян булгъанлары бу вазифени олдыкъча енгиллештире. Улу Ватан дженкинден сонъ халкъымызнынъ талийи хусусында онынъ сюргюн этильгени хусусында чокъ йыллар меджбурий сускъан эдебиятымызда, ниает, бу адалетсизлик акъкъында эсерлер де пейда ола башлады. Бу ишке Шакир Селимовнынъ «Бар кучънен» поэмасындан сонъ истидатлы эдибимиз Эрвин Умеров башлангъыч къойды. Онынъ «Дружба народов» (1989 с. № 1) журналында басылгъан «Янъгъызлыкъ» икяеси эм де «Йылдыз» журналында (1989 с. № 2) «Янъгъызлыкъ», «Къара поездлар» ве «Рухсет» икяелерининъ, Шерьян Алиевнинъ «Ренклер тили» (1988 с. № 5) ве «Копюрлерден кечкенде» (1989 с. № 4) поэмаларынынъ, Джевдет Аметовнынъ «Сёнген оджакълар» (1989 с. № 4) повестининъ басылувы эдебиятымызнынъ

энди янъы бир девирге адым аткъаныны ве зан этсек, энди акъикъатен бу эдебиятны асыл эткен, онынъ саиби олгъан озь халкъынынъ такъдиринен даа сыкъы багълы оладжакъ ёнелишке бурулгъаныны косьтермекте. Биз исе башындан чокъ мурекеп девирлерни кечирген озьгюн ве магърур эдебиятымызгъа илеридеки янъы девирде озь ватанымызда джошкъун, гурьдели, енъишли аят ве пишкинлик тилеймиз. Янъы ашкярлыкъ девирининъ тазе еллеринден тендиристленген языджыларымызгъа да озь иджадий ишлерине янъыджа мунасебет беслеп, янъы иджадий къазанчлар эльде этмелерини ве акъикъатен халкъкъа хызмет этеджек эсерлер устюнде гъайретнен чалышмаларыны истеймиз.

Бойледже, кърымтатар эдебиятынынъ тарихына къыскъа бир назар ташлап, тедкъикъатымызгъа екюн чекер экенмиз, шуны къайд этмек истеймиз ки, биз асыл онынъ бутюн барлыгъыны, бутюн тарафларыны, бутюн чизгилерини къаврап алмакъны огюмизге макъсат этип къоймадыкъ. Ялынъыз чокъ асырлыкъ эдебиятымызнынъ кечкен ёлуны умумен бир козьден кечирмеге тырыштыкъ. Эсас макъсадымыз исе кърымтатар эдебиятынынъ мемлекетимиздеки тюркий халкълар эдебиятлары арасында энъ къадимий ве кечмиши энъ зенгин эдебиятлардан бири олгъаныны, онынъ чешит тарихий девирлерде эльде эткен айры къазанчларыны ве гъайыпларыны, халкъымызнынъ медений ве рухий инкишафында хызметлерини косьтермек эм де элимизде олгъан малюматлардан файдаланып, окъуйыджыларны эдебиятымыз тарихында келип кечкен, онъа озь истидады ве юрек атешини багъышлагъан мешур эрбапларымызнен, миллий зиялыларымызнен, акъикъий иджаткярларнен ве къыскъадан оларнынъ иджатларынен таныш этмек эди. Айны вакъытта биз бунынънен илериде медениетимиз ве эдебиятымыз тарихынен темелли огърашмакъ истегенлер ичюн бир чокъ фактларны ве базы фикирлеримизни ортагъа сюрьдик.

Эбет, эдебиятымыз тарихында биринджи кере япылгъан бу колемли, мурекеп иште айры нукъсанлар да олмамакъ мумкюн дегиль. Бу саанен меракълангъан самимий окъуйыджыларнынъ ярдымынен илериде ойле нукъсанлар тюзетилир деп ишанамыз. Эр алда, бу ишнинъ не дередже файдалы ве зарур экенине ляйыкъ къыймет кесмекни мухтерем окъуйыджыларнынъ озьлерине къалдырамыз. Бу эсерни текмиллемек ве онынъ устюнде даа исрарлы чалышмакъ ичюн оларнынъ фикир ве муляазаларыны самимиетле къабул этер эдик.

АБДУЛЛА КЪАДИРИЙ

ДОГЪГЪАНЫНА 95 ИЫЛ ТОЛУВЫ МУНАСЕБЕТИНЕН

Абдулла Къадирий (Джулкъунбай) озьбек халкъынынъ Улу Октябрь социалист революциясы нетиджесинде гуллеп-чечекленген янъы совет эдебиятынынъ белли векиллеринден биридир. Истидатлы романджы ве сатирик Абдулла Къадирий озьбек халкъынынъ кечмиштеки ве совет девриндеки аятыны тюрлю джеэтлерден догъру тасвирлеп берген эсерлер яратты. Аятны акъикъий тасвирлевге ынтылышы ве бу макъсадда реалистик эдебият васталарындан файдаланувы, эдебий яратыджылыкъкъа демократик, эр кеске анълайышлы шекиллерни кирсетюви иле Абдулла Къадирий озьбек эдебиятында реализмнинъ инкишафына буюк иссе къошты.

Языджы «Отькен куньлер» ве «Михрабдан чаян» киби тарихий эсерлеринде зулумлыкъ укюм сюрьген къара отьмишни тасвирлев вастасынен окъуйыджыларнынъ зеининде социалистик анънынъ кирип къалмасына хызмет этти. Абдулла Къадирийнинъ иджады чокъ саалы ве мурекkептир. Буны языджынынъ иджадий ёлуны ве яраткъан эсерлерини теренден огренюв саесинде коре билемиз.

Абдулла Къадирий 1894 сенеси Ташкентте догъды. Онынъ бабасы бир вакъытлар алыш-веришчиликнен мешгъуль олгъан. Абдулла догъгъан вакъытта исе, койлю хызметинен огърашкъан. Барлыкълы бабасы оны башта эски мектепте окъута, сонъра «Русско-туземная школа»гъа бере. Мектепни Абдулла аля ишаретинен битире, анда рус халкъы векиллеринден дерс алып, буюк рус медениетинен таныш олып башлай. Бунынъле бирге бабасы Абдуллагъа тюрлю зенаатлар да огрете. Окъувны битирген сонъ, Абдулла мустакъиль омюр ёлуна кире, Ташкент байларындан бирининъ янында кяхья (приказчик) ве кятиб олып чалыша.

Абдулла Къадирий тербиеленген ве яшагъан муитте XX асырнынъ башларында янъы ичтимаий гъаелер мейдангъа келип башлагъан эди. Бу девирде мейдангъа кельген янъы эдебият эсас мевзу ве гъаелерини анджакъ шу ерли буржуазия муитинден алмагъа тырышты ве шу ерли буржуазиянынъ огге сюрьген фикирини эдебиятта акс эттирмеге ынтылды. Абдулла Къадирий де революциядан эвель эдебияткъа адым аткъанда шу янъы акъым изинден кетти. Онынъ «Ал-эхвалымыз», «Миллетиме» киби ильк шиирлери ве «Джувонбоз» икяеси, «Бахытсыз киев» драмасы бунъа мисаль ола билир.

Абдулла Къадирийнинъ акъикъий бедиий яратыджылыгъы Улу Октябрь социалист революциясындан сонъ башланды ве языджы факъат совет девириндеки джемиет къуруджылыгъына киришкен халкъ аятыны темелинден огренюв нетиджесинде белли саньаткяр дереджесине котерильди. О пролетар революциясы байрагъыны юксек котерген эмекчи халкънен бирликте адым атлады. «Мен Шаркъ азатлыгъы ве онынъ мазлум пролетариатынынъ саадети ялынъыз ленинизм ёлунда макъсадгъа иришеджегине ишангъан бир адамым» деген эди о. 1922 сенеси «Инкъиляб» журналында басылгъан «Бабам ве большевик» серлевалы кучюк эсери онынъ бу ёлгъа мейиль бергенини тасдикълады. Коммунист партиясы Абдулла Къадирийни совет матбуатына тартты. 1923 сенеси Абдулла Къадирий биринджи озьбек сатирик журналы «Муштум»нынъ тешкилятчыларындан ве актив муэллифлеринден бири оларакъ мейдангъа чыкъты. Абдулла Къадирийнинъ сатирасы озьбек фольклорындаки усулларгъа эсасланып, аят адиселерини оларнынъ анъы,

психологиясыны, вакъиаларнынъ, адиселернинъ ички дуйгъусы ве маиетини эксериетинен персонажларнынъ тили вастасынен ачып бере. Абдулла Къадирийнинъ йигирминджи сенелер сатирасындаки къазанчларындан бири, Калвак Махзум ве паразит, чапани Ташпулат образларыдыр. Бу образларны яратувда языджы психологик анализ саесинде, характерни эр джеэттен ачып берювде, образны тиль вастасынен тасвирлевде тавсилятлы, пишкин реалистик эдебият усулларыны къуллана. Бу образлар устюнде ишлев процессинде Абдулла Къадирий реалист языджы сыфатында озь теджрибесини арттыра ве бу теджрибе языджынынъ роман жанрына кечювине ёл ача.

Языджынынъ учь къысымдан ибарет олгъан «Отькен куньлер» адлы романы бутюн бир китап оларакъ 1925 сенеси дюнья юзю корьди.

Бу романында Абдулла Къадирий отьмиш мевзусына мураджаат этип, озьбек халкъынынъ XIX асырнынъ бириндзи ярысындаки аятыны тасвирлей. «Отькен куньлер» романы феодализм девриндеки ичтимаий тертиплер ве аят къаиделерининъ къарардан зияде адалетсизлигини ве мантыкъсызлыгъыны ашкяр этюв руху иле суварылгъандыр. Бир тарафтан Атабек ве онынъ тарафдарлары яшагъан девир ичюн малюм дереджеде илери, прогрессив сайылгъан арзулары, оларнынъ ичтимаий ве шахсий аят фикирлери ве экинджи тарафтан — XIX асырнынъ конкрет тарихий акъикъаты арасындаки зиддиетлик ве джемиетнинъ илери, реакцион кучьлери арасындаки куреш «Отькен куньлер» романынынъ эсас мундериджесини тешкиль этмекте.

Абдулла Къадирийнинъ экинджи буюк эсери «Михрабдан чаян»дыр. Бу эсерни языджы 1928 сенеси язып битирди, 1929 сенеси дюнья юзю корьди. Авторнынъ озь сёзюнен айткъанда «Михрабдан чаян» XIX асырда Туркестаннынъ буюк бир къысмыны (эсасен Фергъана вадийсини) идаре эткен Худоёрхан ве онынъ кятиблери аятындан алынгъан тарихий романдыр. Туркестан феодалларынынъ сонъки векили олгъан Худоёрнынъ озю истегени киби койлюлерни ве кучюк зенаат саиплерини къурбан этюви, бунъа къаршы ынтылгъанларгъа ким олгъанына бакъмадан мераметсиздже джеза берюви — романнынъ негиз мевзусыдыр».

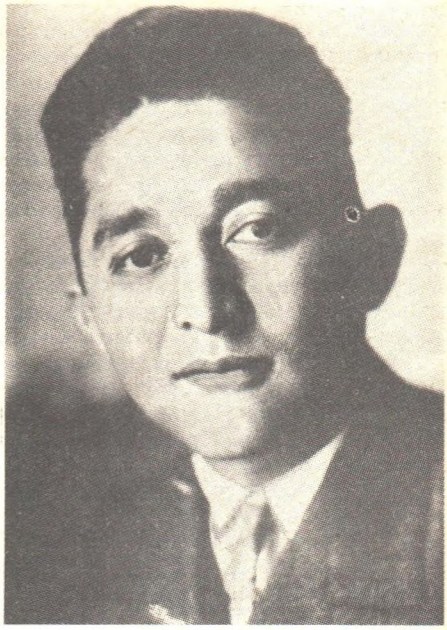
Абдулла Къадирий озюнинъ алдына эки сыныф курешини тасвир этюв вазифесини къоймакънен тарихкъа марксча-лениндже назар ташлавгъа ынтылгъаныны косьтермекте. Бу исе, «Отькен куньлер» язылгъан девирге нисбетен, языджынынъ дюньябакъышында мусбет эволюция олгъаныны тасдикълайыджы делильдир. «Михрабдан чаян»нынъ бутюн мундериджеси языджынынъ озь дюньябакъышында ве кечмишни тасвир этювинде бир къач басамакъ даа юксекке котерильгенини исбат эте.

«Отькен куньлер» ве «Михрабдан чаян» роман жанрынынъ озьбек эдебиятындаки бириндзи нумюнелери ве бириндзи тарихий романлары олып къалды. Озьбек эдебиятынынъ йигирминджи йылларда иришкен чокъ къазанчлары киби, бу романлар да эдебияткъа реализм принциплеринининъ тасдикъланмасында буюк эмиетке малик олдылар.

Абдулла Къадирий тарихий роман жанрында йыгъгъан теджрибесинден файдаланып, совет девири аятында да буюк бедиий эсер язмагъа арекет этти. 1934 сенеси язылгъан «Абит кетмен» повести языджынынъ гъаевий ве иджадий джеэттен оськенини ве огге адымлагъаныны тасдикълады. Бу повестте революциядан эвельки ве колхоз къурулышы девриндеки къышлакъны бир-бирине салыштырып тасвирлевнен языджы къышлакънынъ социализм ёлунен кетювиндеки устюнликлерини усталыкънен косьтермеге тырышкъан. Повестте мувафакъиетли ве меракълы образлар бар. Революциядан эвель батракълыкъ япкъан, сонъра Совет акимиети ичюн куреште актив иштирак эткен Абид кетмен ве айны заманда колхоз къуруджылыгъынынъ етекчилеринден Берди Тотор, Хатиб домла, Мухсин домла ве башкъа образларны мисаль кетирмек мумкюн.

Абдулла Къадирийнинъ ильки буюк эсерлеринининъ нешир этильгенинден бу куньге къадар баягъы вакъыт кечти. Бу девир ичинде озьбек эдебияты пек семерели иджадий адымлар атты. Озьбек эдебияты бутюнсоюз ве джиан микъясына чыкъты. Шунынъле бирге истидатлы языджы ве бедиий сёз устасы Абдулла Къадирийнинъ энъ яхшы эсерлери озьбек эдебиятынынъ къазанчлары сырасында озь эмиетини сакълап къалды. Олар бугуньки куньлерде биле озь окъуйыджыларыны аятны севмеге чагъыра, тербиевий роль ойнамакъта.

ОЛЬМЕЗ ШАИР

ХАМИД АЛИМДЖАННЫНЪ ДОГЪГЪАНЫНА 80 ЙЫЛ ТОЛУВЫ МУНАСЕБЕТИНЕН

Озьбек халкъынынъ унутылмаз эвляды, атешин ватанпервер, истидатлы шаир ве драматург, тенкъидчи ве отькюр публицист, Озьбекстан Илимлер Академиясынынъ корреспондент азасы ве озьбек эдебиятынынъ атеш юрек тешкилятчысы Хамид Алимджаннынъ догъгъанына бу йыл 80 йыл тола. Республика джемаатчылыгъы ве совет языджылары бу кунни буюк урьмет ве сайгъынен къайд этмектелер.

1941 сенеси июнь айынынъ орталарында Хамид Алимджан Латвия Совет языджыларынынъ пленумына баргъан эди. Июнь 20-де Москвагъа къайтып келе ве дженк башлагъан куньлери бу ерде ола. Июнь 24-те «Енъиш йыры» деген мешур шиирини яза.

Хамид Алимджаннынъ буюк иджаткяр ве истидатлы девлет эрбабы экенини дженк йылларындаки фаалиети даа ачыкъ ве айдын косьтерди. О, Улу Ватан дженкчилерине озьбек халкъы адындан язылгъан шиирий мектюпнинъ авторларындан биридир. Ташкент интеллигентлерининъ антифашист йыгъылышында, Орта Асия ве Къазахстан республикалары халкъларынынъ фашизмге къаршы тешкилятландыргъан митинглеринде атешин сёзлернен чыкъышта булунгъанлардан биридир. 1942 сенеси, армиямыз Сталинград босагъаларында дженк алып баргъан куньлерде большевиклер партиясына кире ве 1943 сенеси Озьбекстан Илимлер Академиясынынъ корреспондент азасы оларакъ сайлана.

Буюк Москванынъ сокъакъларында фашист самолётлары биринджи урулып тюшюрильген бир вакъытта, «Правда» газетасында Хамид Алимджаннынъ «Москваны мен билем» деген шиири басыла.

«Москвагъа сени асла тири къоймамыз,
Сени тири къоймамыз бу Ватангъа!»

Къараман шеэр Волгоградда дешетли уруш кетеяткъан вакъытта Ватан ве халкъ озь огъулларындан бир адым кери къайтмамаларыны талап этти. Хамид Алимджан бу мураджааткъа джан-юректен къошуларакъ, «Дженкчи Турсун» деген шиирини язды. Шаир 1943 сенесининъ къышында укюмет делегациясынен бирликте фронткъа барды ве Курск этрафында курешмекте олгъан къараманларгъа багъышлап «Жом» шиирини язды.

Хамид Алимджан дженкчи шаир сыфатында, урушнынъ башындан сонъуна къадар, Ватан ве халкънынъ эр бир тарихий адымында озюнинъ отькюр публицистик ве самимий эсерлеринен иштирак этти, девирнинъ буюк талапларына тез ве теэссуратлы джевап берди. Онынъ «Ана ве огъул» (1943), «Къолунъа силя ал» (1942), «Ишанч» (1943), «Йигитлер фронткъа кетелер» (1942), «Урюк чечек ачкъанда» (1942) киби шиир топламлары, «Озьбекстан къылычы» драмасыны язувда иштираги ве «Мукъанна» (1943) адына шиирий драмасы, «Достлугъымыз акъкъында» (1941), «Озьбекстан саньаты енъишке чагъыра» (1943), «Мен озьбек халкъы адындан айтам» (1943), «Бирлик» (1943), «Озьбек халкъынынъ ольмез шаири» (1943), «Къайтув» (1943), «Сыр-Дарья ялыларында» (1943), «Озьбек халкъынынъ эдебияты» (1943) киби бир сыра ильмий публицистик макъалелери шу девирде яратылгъан къыйметли эсерлердир. Совет акимиетининъ енъишлери

ве къазанчлары эсасына буюк ираде ве кучь къоюлып язылгъан бу эсерлер окоплардаки дженкчилеримизни, тезья башындаки ишчилеримизни, колхоз тарлаларындаки федакяр эмекчилеримизни, студент ве алимлеримизни джесаретликке, къараманлыкъкъа чагъырды, янъы енъишлерге рухландырды.

Хамид Алимджаннынъ иджадында Улу Ватан дженки ве халкъ символы сыфатында мукъаддес ананынъ образы мукеммель тасвирленмекте. «Иигитлерни фронткъа ёллав» шииринде ана озь эвлядына «Гитлерни енъип къайтмасанъ, берген сютим арам олсун», — дей.

Шаир уруш йыллары язгъан эсерлеринде Ватан душманларына къаршы курешке атлангъан дженкчи образыны яратмагъа тырыша ве буюк мувафакъиетнен бу вазифенинъ астындан чыкъа. Дженкчи образыны о, чокъусы ерде лиро-эпик планда косьтере, онынъ дженк мейданындаки къараманлыкъларыны анасына, яни дженкчининъ халкъ ве севгилисинен, халкъ ве севгилисини дженкчинен мунасебетини мектюплешюв саесинде тасвирлей. Нетиджеде, уруш лирикасы мейдангъа келе. Онынъ «Мектюп», «Севги», «Якъынлыкъ», «Сен догъгъан кунь», «Корюшюв» киби шиирлери шу джумледендирлер.

Хамид Алимджан дженк вакъыты яраткъан эсерлеринде халкънынъ бугуньки аяты ве парлакъ келеджегини терен гъаевий дереджеде ве гузель шекильде ачып бере.

Шаир дженк йыллары драматургия саасында чокъ ишлер япты. Онынъ драматик поэма дереджесине котерильген «Мукъанна» адлы дёрт перделик эсери озьбек совет санасында ляйыкъ ерни тутмакъта. Александр Фадеев бу эсерге юксек къыймет кесерек, «Мукъанна» пьесасы буюк истидатнен язылгъан», — деген эди.

Хамид Алимджан 1909 сенеси Самаркъанд областынынъ Джизакъ шеэринде догъды. Дёрт яшында экенде бабасындан оксюз къала. Анасынен берабер къалгъан яш Хамид о девирнинъ бутюн къыйынлыкъларыны башындан кечире. Анасы Камила апа ве къартбабасы Мулла Азим бу яш балагъа халкъ иджадына, эдебиятына севги ашлайлар. Хамид рус тилини огренмеге башлай. 1918 сенеси Джизакъта ачылгъан там олмагъан орта мектепке окъумагъа кире. Мектепни битирген сонъ, 1923—1928 сенелери Самаркъандда башта оджалар окъув юртунда сонъра озьбек Педагогика Академиясында окъуй.

1925 сенеси шаир озюнинъ биринджи шиирлерини язып башлай. 1929 сенеси «Баарь» адлы шиирлер джыйынтыгъы нешир олуна. Отузынджы сенелери «Ёш ленинчи» газетасында, сонъра «Къурулыш» журналында, медений къуруджылыкъ ильмий-тедкъикъат институтынынъ эдебият болюгинде чалышты. 1937-1938 сенелери Х. Алимджан Окъув-педагогика нешриятында болюк башы ола, 1939 сенеси Озьбекстан Языджылары бирлигининъ реиси вазифесинде чалыша.

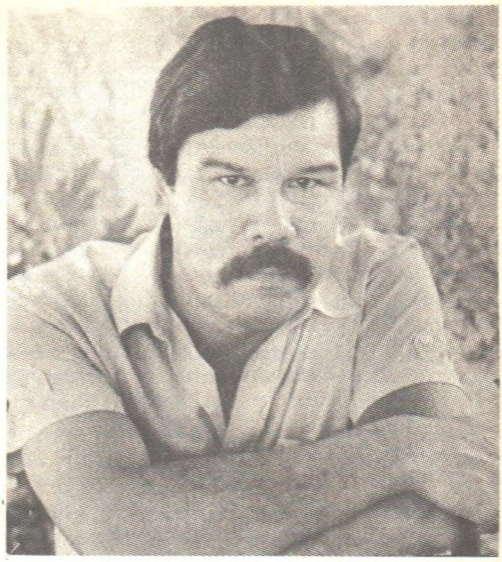
Отузынджы йылларда шаирнинъ ондан зияде шиирий китабы нешир этильди, айны заманда «Айгуль ве Бахтияр», «Зейнап ве Аман», «Семург» ве дигер поэмалары чыкъты. О, рус классиклерининъ, шу джумледен А. Пушкин, М. Лермонтов, Л. Толстой ве дигерлерининъ эсерлерини озьбек тилине терджиме этти.

Москвада, 1943 сенесининъ декабринде откерильген озьбек эдебиятынынъ онкуньлигинден къайтып кельген сонъ, къазагъа огърап, вакъытсиз эляк олгъан шаир, озюнинъ язгъаны киби, эр вакъыт «Озь халкъынынъ ве илининъ юрегинде» яшап кельмекте. Онынъ парлакъ образы ялынъыз озьбек халкъынынъ къальбинде дегиль, бутюн совет халкъларынынъ анъында ольмез шаир олып яшайджакътыр.

Хатырлав макъалемизни Хамид Алимджаннынъ дженк йыллары язып къалдыргъан бир дёртлюгинен екюнлемек лязимдир:

Халкъкъа айтынъ, мен асыл ольгеним ёкъ,
Душман къолуна теслим олгъаным да ёкъ.
Мен юртумнынъ юрегинде яшайым,
Эрк дегеннинъ тилегинде яшайым!

Хайырлаймыз!

Языджы Тимур Пулатов 50 яшында

АРАРЕТЛИ ЮРЕКНИНЪ ЫШЫГЪЫ

Языджы Тимур Пулатовны къырымтатар халкъы яхшы биле, джан-юректен севе, онынъ эсерлерини айрыджа меракънен окъуй, озюнинъ умютли юрегинде бу языджыгъа сынъырсыз итирам беслей. Къырымтатар халкъынынъ миллий арекетиндеки джанланув девири анджакъ бу языджынынъ яратыджылыгъынен багълыдыр. Къырымтатар халкъынынъ миллий меселеси акъкъында даа фысылдап, сакъынып лаф этильген вакъытларда Тимур Пулатов «Московские новости» газетасынынъ саифесинде бу проблеманы бар сесинен котерип чыкъты ве къырымтатарынынъ къыркъ беш йылдан берли къан тамлап тургъан юрек ярасыны бутюн джиангъа ачып косьтерди, бу мисильсиз фаджианынъ себеплерини, тамырларыны лениндже миллий сиясет дурумыле анълатты. «Къырымтатар проблемасы — гъайрыдан къурувнынъ эталоныдыр!» — деп хытап этти языджы. Онынъ дюньянынъ докъуз мемлекетинде 140 тильде нешир олунгъан «Московские новости» газетасындаки биринджи макъалеси къырымтатарларынынъ ватанларына къайтув огърундаки арекетлерине къуветли сильтем олды. Бу — миллий сиясетте икъылимнинъ джылынувындан делялет эди. Озьбекстанда ве дигер республикаларда бир чокъ газеталар бу макъалени алып бастылар. Къырымтатарынынъ башы текяран котерильди, юреги осьти, истикъбальге олгъан ишанчы пекинди.

Тимур Пулатов шерефли ве агъыр ёлдан дедилликнен, джесаретнен, изчелликнен кетерек, бутюниттифакъ колеминдеки неширлерде бир къач кере къырымтатарларынынъ вазиети, тарихы, арзу-истеклери акъкъында аджайып макъалелер дердж этти. «Дружба народов» журналынынъ кечкен сене он биринджи санында отькерильген «тёгерек стол»да Тимур Пулатов «Бутюн джианнен бир олып — къардашларымызгъа ярдым этейик» деген макъаленен чыкъышта булунды. Бу макъале къырымтатар проблемасыны даа тафсилятлы айдынлаткъан бир мешъаль киби эди. Бу макъаледе бизим халкъымызнынъ акъсыз оларакъ акъаретленгени, шимдики чаресиз вазиети, бу меселени чезмек ичюн бир сыра тевсиелер, къырымтатарлары даима тюшюнген, ынтылгъан, гедже-куньдюз хаялланъгъан бутюн меселелер бар. Бу макъаледе керчеклешеяткъан арзулар корюне, асретликнен ургъан юреклернинъ набызы сезиле. Сонъундан бу макъале де бир сыра республикаларнынъ айры неширлеринде текрар дердж олунды. Языджы Тимур Пулатовнынъ дженкявер публицистик макъалелери гъайрыдан къурув девирининъ кузьгюсине чевирильмекте.

Тимур Исхакъович Пулатов 1939 сенеси Бухара шеэринде догъды. 14 яшында эженде ишчи олып чалыша башлады. 1963 сенеси Бухара педагогика институтыны, 1967 сенеси исе Москвада киносценарияджылар алий курсыны битирди. Иджадий фаалиетини журналист оларакъ башлады. Студентлик йылларында газеталарда

онынъ очерклери ве фельетонлары басыла эди. Онынъ «Четтен юрьме» деп адландырылгъан ильки повести 1964 сенеси «Звезда Востока» журналында басылды, эки йылдан сонъ исе «Дружба народов» журналында онынъ «Мени орманда чагъыр» деген экинджи повести, даа сонъ исе «Дигер эли нокъталары», «Сакъчылыкъ минареси», «Огълан балалар хоры» повестьлери ве дигерлери басылды.

1980 сенеси Москвада Тимур Пулатовнынъ «Баштакъ бухаралынынъ аяты» романы басылды. Онынъ «Ихтираслы Алишо», «Саиплик», «Куньде мында», «Къаипнинъ экинджи сеяаты», «Къаплыбакъа Таразий» киби китаплары Ташкентте ве Москвада нешир олундылар.

Тимур Пулатовнынъ китаплары СССР халкълары тиллерине, бунынъ киби де чех, немсе, венгр, поляк, болгар, инглиз, испан, араб, фарс, урду, фин ве дигер тиллерге чевирильдилер.

1978 сенеси онъа Озьбекстан Ленин комсомолы мукяфаты, 1986 сенеси исе «Бухара эвининъ къасеветлери» романы ичюн Хамза адына республика девлет мукяфаты берильди.

Тимур Пулатовнынъ бу сене «Правда» газетасына берген интервьюсы онынъ бакъышлары ве принциплери ичюн пек характерлидир. Оны эдипнинъ шахсиетинде муджессемленген девирнинъ монологы зан этмек мумкюн.

Газета мухбирининъ: «Шимди сиз памукъ монокультурасынынъ Озьбекстан икътисадияты ичюн зарары акъкъында, регионда бала олюмининъ юксеклиги акъкъында, Орта Асиягъа депортация япылгъан къырымтатарлары я да Месхетия тюркleри акъкъында язгъанда языджы публицистикасынынъ ичтимаий анъгъа тесирини ис этесинъизми?» — деген суалине Тимур Пулатов шойле джевап бере: «Башталары сыкъ-сыкъ «Эзоп тили»нден файдаланмакъ, проблемалар акъкъында умумий шекильде айтмакъ керек ола эди. Бельки, бунынъ ичюн де, бойле лакъырдылар кимсеге тап о къадар токъунмай эди. Шимди исе конкрет шейлер акъкъында нисбетен конкрет лакъырды кете, тенкъидке нисбетен белли дередже иммунитет пейда олгъаны сезиле ве бунынъ ичюн де лафлар адамларгъа пек аз токъуналар. Джемиетимизде инерция, ачыкъ сёзге ишанчсызлыкъ даа кучьлю, тенкъид этильгенлер бундан файдаланалар... Языкъ ки, гъайрыдан къурувнынъ дёрт йылы девамында икътисадиятта, ичтимаий аятта пек аз шей денъишти, бу исе бюрократ ичюн пек эльверишлидир. Бундан тенкъиднинъ эмиети эксиле, чюнки о бир де-бир шейни тюзетмеге икътидарлы дегиль. Бу пек телюкели ал. Амма бизим сиясий аятымыздаки денъишювлер шашыладжакъ кибидир. Эбет, эписи догъру, амма ичтимаий анъда Сталин ве Брежнев девирлеринининъ клишелери яшавчанлыкънен сакъланып кельмекте.

Мисаль ичюн, мен «Дружба народов» журналында бизде, Озьбекстанда яшагъан къырымтатарлары акъкъында язгъан вакъытымда, мен пек чокъ ачувлы мектюплер алдым, оларнынъ ичинде «саткъын халкъ» деген эски формулировка да расткеле. Бунъа бакъмадан мен бу дешетли къабаатлавны фактларнен ред этмек истедим... Корюле ки, адамлар фактларгъа ишанмагъа даа алышмадылар. Бизлер, чокъ языкъ ки, о, я да бу халкъкъа нисбетен умумен къаралайыджы характеристика берюв адетинден даа вазгечмедик. Бунынъ ичюн де мындаки къабар алыджылар ве хазине хырсызлары акъкъындаки иш суньий оларакъ «озьбек иши» деп адландырылмадымы экен? Буларнынъ эписи миллетлерара мунасебетлерни уйгъунлаштырувгъа хызмет этмей...

Бу саада пек чокъ проблемалар топланды. Олар чокъ вакъыт, он йылларнен эвель къойылгъан яваш патлайыджы миналар киби шимди озьлерини дуйдурмакъталар. Амма ойле проблемалар бар ки, оларнынъ темеллери бизим кунюмизде «къойылмакъта». Бизлер шимди, янъарув йылларында биле, оларны чезмеге огренмедик. Эвельсиндже укюм этюв, бир сыра алларда исе кучьнен меселе чезюв усулларына садыкълыкъ сезильмекте».

Тимур Пулатов аятта ве яратыджылыкъта терен икътидарлы ве принципиаль адам. Гъайрыдан къурув девирини Тимур Пулатов киби гъаевий бакъышлары даима айдын ве ачыкъ олгъан, бу бакъышларны омюрге кечирмек ичюн исрарлыкъ ве изченликнен чалышкъан амансыз, курешчен адамлар догъурдылар.

Тимур Пулатовнынъ матбуатта эр бир чыкъышы муим вакъиа оларакъ, миллионларнен юреклерде акс-сада бермекте, окъуйыджыларымыздан юзлернен, бинълернен тешеккюр ве алгъыш мектюплери кельмекте. Онынъ бойле чыкъышларыны башкъа тюрлю анъламакъ истегенлер де ёкъ дегиль, бойлелери бизим къырымтатарлары арасында расткелюви исе акъылгъа ятаджакъ шей дегиль. Узун йыллар девамында девлетимизде япылгъан акъсызлыкълар акъкъында йымшакъ сёзлер эшитип алышкъан адамларнынъ къулакъларына акъикъат ве адалет сёзлери къаба олып эшитиле.

Тимур Пулатов ал-азырда яратыджылыкъ багъчасы чечек ачкъан, кучь-гъайрети даа да арткъан къырджыман чагъындадыр. Окъуйыджыларымыз адындан се-

ишли алыджы, так къальпли аджайип инсан Тимур Пулатовны 50 йыллыгъынен джан-юректен хайырлай, онъа сагълыкъ-селяметлик, бахт-саадет, япаяткъан алиджеп ишлеринде даа буюк мувафакъиетлер истеймиз.

Къазанда озьбек совет эдебиятыны инкишаф эттирювдеки хызметлери, юксек дередже бедий эсерлер яраткъан ве джемаат ишлериндеки фаалляги ичюн халлджы Тимур Исхакъович Пулатовгъа «Озьбекстан ССР халкъ языджысы» фахрий унваны берильди. Къалем аркъадашымызны юксек унваннен самимий тебрикляймиз.

ОЗЬБЕК ДОСТУМА

Нидже йыллар, бу дерт нидже юрек дельди,
Истейим мен ёлгъа чыкъып багъырмагъа.
Вакъыт кельди бизлерге де, вакъыт кельди,
Сизни саба емегине чагъырмагъа.

Агъыр куньде бир омуздан бир омузгъа
Юк алмаштыкъ, эй сен адий озьбек халкъы!
Хош хаберлер къанат джайсын юртумызгъа,
Къайтарылсын кърымлынынъ миллий акъкъы!

Къыркъ беш сене, чектик онынъ ярасыны,
Гедже-куньдюз эр сание, эр дакъикъа.
Екюн чекип шу вахшийлик эрасына,
Еньмек керек ер юзюнде урь Акъикъат!

Бизим такъдир сизлерге де бермеди ял,
Буны бизлер сезмектемиз терен дильден.
Пек чокъунъыз къол бермеге тапмай меджал,
Янып, куйип юрьмектесиз саф гонъюльден.

Мухтадж олып, вефа арап юрьдик бизлер,
Яшлыкъ кечти кезалмадыкъ гульзарларда.
Бизим сюргюн мевталаргъа тапылды ер,
Сизинъ азиз, эм мукъаддес мезарларда.

Къыркъ беш сене, бу топракъта биз «Нан» едик,
Дамарларгъа синъди озьбек суву, тузу.
«Саткъын» деген токъалларгъа индемедик,
Бир тувгъандай олды халкънынъ огълу-къызы.

Биз билемиз, сизинъ ичюн гъурур дегиль,
Къардаш халкънынъ козь яшына бакъып юрьмек.
Ким беллесе сюргюнликте омюр енгиль,
Насип олмасын кимсеге оны корьмек.

Миллетимнинъ ич кимсеге хастлыгъы ёкъ,
Шаад олды бунъа озьбек озь илинде.
Душманлыкътан къат-къат онынъ достлугъы чокъ,
Догърулыкъны чин корьген о темелинде.

Насип олсун енъип бизге эсаретни,
Бу «Гъайрыдан къурув» деври юрткъа къайтмакъ.
Къыркъ беш сене чекильген о асретликни
Юртумнынъ таш-топрагъына агълап айтмакъ.

Азырладым мен бир доппы, бир де халат,
Озьбек достум, ёлгъа чыкъмакъ арфесиндем.
Сакълайджагъым мен оларны бутюн ает,
Халкъ динълесин, ер инълесин урь сесимден.

Насип олур, атар бу танъ, сёзюмиз акъ,
Умютимиз, ишанчымыз бар бугуньге.
Чагъырамыз, келирсинъиз бизге мытлакъ,
Лякин сюргюн олып дегиль, тек дюгюньге!

Афу эт сен, озьбек достум, афу эт сен,
Истейим мен ёлгъа чыкъып багъырмагъа.
Вакъыт кельди козь айдынгъа, вакъыт кельди,
Сизни саба емегине чагъырмагъа!

Черкез-Али

АБЛЯЗИЗ ВЕЛИЕВ

50 ЯШЫНДА

Аблязиз Велиев дегенде, козюмиз алдына ортаджа бойлу, кесментик, къувурчыкъ сачлы, юзюнден даима нур тамлап тургъан йигит джанлана. Онынъ инсан оларакъ энъ муим чизгилеринден бири даа шу ки, кимсеге яманлыкъ истемеген, даима эйилик тарафдары олгъан, акъикъатпервер, эр шейни козюнъе бакъып айтмагъа тырышкъан ве эр вакъыт озь сёзюне саип олып къалгъан бир адамдыр. Бу инсаниетлик чизгилерини онъа эвеля ана-бабасы багъышлагъан олса, сонъра онынъ дюньягъа келип, козь ачып корьген догъмуш ана юрту — дюльбер Судакъ дияры, онынъ аджайип дагълары, шувулдап акъкъан озенчиклери, буллюр сувлу чокъракълары ве саиллерине урулып тургъан мас-мавы денъиз олса керек.

Аблязиз Велиев 1939 сенеси октябрь 5-те Кърымнынъ Судакъ районындаки Эльтиген озени боюнда ерлешкен, учь тарафы Токъсырт къая, Сюйрю къая, Теке яткъан къая, Къуш къая, Пандоз къая иле сарылгъан, огде исе Къара денъиз далгъаланып тургъан Къоз коюнде догъды. Беш яшында эженде халкъымызнынъ башына тюшкен сюргюнлик афаты оны анасынен берабер Озьбекстан диярына кетирип ташлай. Бабасы дженк башлагъанынен офицер оларакъ ордугъа алынгъан эди.

А. Велиев 1957 сенеси Самаркъанд областынынъ Къарадарья районында орта мектепни битирди, Ташкент токъумаджылыкъ комбинатында чиленгир олып чалышты. 1962 сенеси оны комбинатта озьбек тилинде чыкъкъан «Токъумаджылар овози» газетасына ишке давет эттилер. Бу кунь Аблязиз Велиевнинъ келеджектеки бутюн аятына бурулыш япкъан куньлерден бири олды. Эльбет, бу тесадюфен дегиль эди. Бу вакъытта о Ташкент шеэр ишчи мухбирлер университетинде тасиль ала, 1954 сенесинден башлап чешит газеталарда озь хаберлеринен чыкъышларда булуна эди. Секиз йыл девамында озьбек газетасында чалышып кельген Аблязиз «Ленин байрагъы»нынъ бир номерини къачырмай окъуды ве нетиджеде озь ана тилининъ бутюн инджеликлерини огренмеге гъайрет этти. 1969 сенесининъ сонъунда оны «Ленин байрагъы» газетасына месуль секретарь оларакъ ишке авуштырдылар. Бу арада о Ташкент Девлет университетининъ журналистика факультетини битирди. «Ленин байрагъы»нда чалышыркен бир къач йыллар девамында партия, эдебият ве саньат, медениет болюклеринде мудир олып чалышты. 1985-1987 сенелери «Йылдыз» журналында месуль секретарь, шимди исе, «Ленин байрагъы» газетасынынъ редактор муавини вазифесинде ишлемекте.

Бойлеликле, эдебият алемине далып кеткен Аблязиз Велиев яваш-яваш бедий эсерлер яратувгъа берильди. 1976 сенеси о Рефат Ахтемовнен бирликте «Ахмет Ахай» деген лятифелер китабыны нешир этти. Бундан сонъ онынъ китаплары арды-сыра дюнья юзю корип башладылар. «Байракъкъа тамгъан козь яшлар» (1980), «Бахт йылдызы» (1984), «Ираде» (1987) киби повесть ве очерклер китаплары чыкъты. 1988 сенеси о Шевкет Асановнен бирликте «Кърымтатар тапмаджалары» китабыны нешир этти. Эдипнинъ чокътан язып битирген «нур изинден» ве шимди язып битирмекте олгъан «Эбедийликке дёнген саифелер» киби повестьлери де китап олып чыкъмакъ ичюн невбет беклемекте.

Аблязиз Велиев языджы ве чокъ йыллыкъ теджрибели журналист олмакъле бирге буюк тешеббюсчи ве сыджакъ къанлы, инсаниетли бир адамдыр. Онынъ ярдымы ве шахсий тешеббюсинен композиторларымызнынъ бир чокъ пластинка-

лары чыкъып турмакъта, сонъки йыллар ичинде мейдангъа кетирильген «Эфсане» ансамблининъ догъмасында да онынъ иссеси олгъанылы инкяр этмек мумкюн дегиль.

Аблязиз Велиев айны заманда назм эсерлер язув ве терджимеджиликнен де огъраша. Онынъ сёзлерине композиторлардан Февзи Алиев, Мемет Арсланов, Эдип Асанов ве дигерлери чокъ гузель йырлар яздылар. 1987 сенеси Бутюнсоюз «Мелодия» фирмасы Аблязиз Велиев ве Эдип Асановнынъ бирликте яраткъан йырларындан «Унутма мени» адлы пластинка чыкъарды. А. Велиевнинъ бир сыра очерклери, левхалары, шиирлери, икяелери, терджимелери «Земане адамлары», «Чебер эллер», «Мерабанъыз, достлар» киби кърымтатар джыйынтыкъларында, «Чёлькъуварлар», «Олтын тогълар», «Джасорат» киби озьбек тилинде чыкъкъан джыйынтыкъларда дердж олунды. О, шаркъ классик эдебиятындан, рус, озьбек, украин, латыш, тюрк, азербайджан, эрмени, таджик ве дигер миллет шаирлерининъ шиирлерини кърымтатар тилине терджиме этти.

Аблязиз Велиев джемаат ишлеринен огърашмагъа да озь вакъытыны аямай. О, 1971 сенесинден берли Ташкент область журналистлер тешкиляты Тефтиш комиссиясынынъ реиси, «Йылдыз» журналы ве «Ленин байрагъы» газетасынынъ редколлегия азасыдыр. СССР Языджылар ве Журналистлер союзларынынъ азасы, 25 йылдан берли Коммунист партиясы сафында тургъан Аблязиз Велиев Озьбекстан Коммунист партиясы Меркезий комитети, УзССР Юкъары Совети ве Министрлер Советининъ Юбилей Фахрий ярлыгъы, «Эмекте джесюрлиги ичюн», «Эмектеки ярарлыкълары ичюн» медалларинен мукяфатланды.

Аблязиз Велиев шимди омюрининъ чечеклеген вакътында яшамакъта. Биз онъа сагълыкъ-селяметлик ве аятынынъ экинджи ярысыны озь догъмуш юртунда кечирип, халкъымызнынъ бахт сеадетине хызмет этиджи даа буюк парлакъ иджадий мувафакъиетлерге иришмесини истеймиз.

На крымскотатарском языке. **«Йылдыз» № 5 («Звезда» № 5).**
Орган Союза писателей Узбекской ССР.
Ордена трудового Красного Знамени типография Издательства ЦК КП Узбекистана

Ташкент —1989.

Техникий редактор Э. Асанова. Корректор З. Эреджепова.

Рессам Ремзи Алиев.

Бир матбаа табагъы колеминден эксик эльязмалар муэллифине къайтарылмаз.

Буюк колемли эсерлернинъ къыскъартылгъан, журнал варианты къабул олуна: несир эсерлер 150 саифеден, назм эсерлер 700 сатырдан ашмамакъ керек.

Басылувгъа 18.08.89 с. берильди. Басылувгъа 29.09.89 с. рухсет этильди. Р-07654. Кягъытнынъ форматы $70\times108^{1}/_{16}$. Офсет басма, кягъыт № 1. Шартлы матбаа табагъы 12,6. Шартлы боялы басма табагъы 12,86. Нешрият-эсап табагъы 13,5. Тиражы 6237. Сымарыш 1401. Фияты 80 к.

Условных печ. л. 12,6. физ. л. 9. Уз.-изд. л. 13,5. Зак. 1401. Основан в 1980 г.

Адресимиз: 700000. Ташкент шеэри, Ленин проспекти, 41-нджи эв.
Телефонлар: 33-41-91, 33-83-63, 33-28-36.

САЙГЪЫЛЫ ОКЪУЙЫДЖЫЛАР!

Мына арадан бир йыл даа келип кечти. Бу йыл умютлер йылы эди. Мемлекетимизде олып кечкен ичтимаий, сиясий, икътисадий денъишмелер, СССР Халкъ депутатларынынъ биринджи съезди ве анда котерильген чокътан-чокъ муим меселелер ичинде, эсас ерни алгъан миллий меселе бизим халкъымызнынъ джаныны тепрендирди, озюнинъ тапталгъан миллий акъкъыны къайтарылып бериледжегине, Ленин Автономиясы тикленеджегине ишанч догъурды. Биз, кърымтатар языджылары халкъымызнынъ бу арзу-умютинен яшаймыз ве миллий меселемизнинъ якъын келеджекте чезиледжегини сабырсызлыкънен беклеймиз.

Эр алда, халкъымызда асырлар боюнджа айтылып кельген: «Къачып кетсенъ, сачып кет»,— деген аталар сёзю бар. «Йылдыз» журналы озь саифелеринде халкъымызнынъ такъдиринен багълы эсерлерни айдынлатып турмакъта. Эдебиятчыларымызны бу мевзу кеткен сайын къызыштыра ве бир къач йыллар эвельси язмагъа мусааде этильмеген чокъ шейлернинъ устю ачыларакъ, журналымыз зенгин тарихий вакъиаларнен толу меракълы эсерлерни сизге такъдим этмеге тырыша. Илериде бу ынтылыш даа зияде кениш ёл аладжагъына ич шубе ёкъ.

Эр йыл олгъаны киби, бу йыл да, 1990 сенесине абуне къабул этюв къызгъынлыкънен кетмекте. Бу мунасебет иле бизим абунеджилеримиз огюнде чешит суаллер келип чыкъа, чюнки халкъымыз озь ана ватанына кочюв тедаригинде. «Журналгъа язылыр эдим, лякин кочеджек олам», — деген лафлар пейда ола. Биз демек истеймиз ки, журналгъа язылгъан абунеджи къайда кочип кетсе кетсин, кочеджекте озь почта идаресине барып, журналны янъы адресине чевире биле.

Сайгъылы аркъадашлар! Мемлекетимиз боюнджа ана тилимизде нешир этильмекте олгъан бирден-бир журналымызгъа язылмагъа унутманъыз!

Онынъ бир йыллыкъ абуне фияты 4 рубле 80 капик. Индекси: 75298.